

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Психологія

Том 33 (72) № 2 2022

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Головний редактор:

Дробот Ольга Вячеславівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського наукового університету імені В. І. Вернадського.

Члени редакційної колегії:

Біла Ірина Миколаївна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Бєлавін Сергій Петрович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Бєлавіна Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Виноградова Вікторія Євгенівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського наукового університету імені В.І. Вернадського;

Добровольська Наталія Анатоліївна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач загально-вузівської кафедри фізичного виховання, спорту і здоров'я людини Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Костіна Тетяна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Костюченко Олена Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв;

Мітіна Світлана Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Ронгінська Тетяна Іванівна – доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 17 від 30.05.2022 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 24304-14144Р від 28.12.2019 року)

Журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі психологічних наук (спеціальність 053. Психологія) на підставі наказу Міністерства освіти і науки України № 1471 від 26.11.2020 р. (додаток 3)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.psych.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Андрусик О.О. ПРОБЛЕМА ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	1
Beylegov E.B., Aliyeva A.P. PSYCHOLOGICAL PORTRAITS OF THE MAIN CHARACTERS OF LEO TOLSTOY'S NOVELS "ANNA KARENINA", "RESURRECTION".....	7
Бондаренко М.С., Меднікова Г.І. ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я ТА ХВОРОБИ ЖІНОК ІЗ ОНКОПАТОЛОГІЄЮ, ЩО ХВОРЮТЬ НА COVID-19.....	14
Меленчук Н.І., Качмар М.С. САМОСТАВЛЕННЯ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ.....	20
Мельник О.А. ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ І.О. СІКОРСЬКОГО НА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПСИХІЧНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ	25
Моляко В.О., Третяк Т.М. ТВОРЧЕ МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗА УМОВ ЕКСТРЕМАЛЬНОСТІ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	30

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ. ПРОФЕСІЙНА Й ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Гачак-Величко Л.А., Сивоус І.В. ПСИХОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОГО КОЛЕКТИВУ ТА ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ.....	38
Костюченко О.В., Бриль М.М. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДНИКА ЗДОРОВ'Я АРТТЕРАПЕВТИЧНИМИ ЗАСОБАМИ.....	43
Кременчуцька М.К., Данілова О.С., Мендело В.В. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИЛЮ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ, СХИЛЬНОЇ ДО ШКІДЛИВИХ ЗВИЧОК.....	51
Мороз Л.І., Гульбе О.А. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ З ПОЗИЦІЙ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ.....	57
Предко В.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ	64
Руденко О.В., Гонтар Ю.В. СТРУКТУРА РЕЗИЛЬЄНСУ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	73

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Калішук С.М.

БАЗИСИ РЕАЛІСТИЧНОГО СПІВІДНЕСЕННЯ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА
ІЗ СВІТОМ В УМОВАХ ВІЙНИ.....79

Курова А.В.

ТЕХНОЛОГІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ
В СТРУКТУРІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я.....87

Москаленко О.В., Блохіна І.О.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ..... 92

Нагорна Н.С.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТІЙНОГО КОНТУРУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....97

Пріб Г.А., Расвська Я.М., Бегеза Л.Є.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ.....104

Проць О.І.

ЧИННИКИ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЖІНОК У ДЕКРЕТНІЙ ВІДПУСТЦІ
ІЗ РІЗНИМ СТАВЛЕННЯМ ДО ВЛАСНОГО МАТЕРИНСТВА..... 110

Субашкевич І.Р., Шпагіна А.Д.

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСТРОЇВ УКРАЇНЦІВ
У ПЕРІОД ВІЙНИ.....116

Ткачишина О.Р.

ФОРМУВАННЯ КОНСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....123

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Байда С.П.

ФАКТОРИ АГРЕСИВНОСТІ У РАННІЙ ЮНОСТІ – ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ..... 128

Білозерська С.І.

АКСІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ІМІДЖУ
МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА.....133

Білюченко Ю.М.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ
У ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК ЗРІЛОГО ВІКУ..... 139

Ваганова Н.А., Гулько Ю.А., Латиш Н.М., Шепельова М.В.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ.....145

Гальцева Т.О., Братаніч Б.В.

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ПЕДАГОГІВ ДО КОМУНІКАЦІЇ
НА ОСНОВІ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ.....153

Ніколаєв Л.О., Чижма Д.М.

ТРЕНІНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТІСНОЇ
САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПІДЛІТКІВ.....160

Руденок А.І., Антонова З.О., Петяк О.В.

ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СТУДЕНТІВ
ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ..... 166

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Пономаренко Я.С.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНИХ РИС ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ
ЗІ ЗДАТНІСТЮ ДО ПРОГНОЗУВАННЯ У ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В КОНТЕКСТІ
ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ.....172

Чайкіна Н.О.

СХИЛЬНІСТЬ ДО ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЗАЛЕЖНОСТІ
ВІД АДАПТИВНИХ РЕСУРСІВ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....178

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Поліщук В.М.

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОБМЕЖЕНОСТІ (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗРІЗ).....184

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....190

CONTENTS

GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Andrusyk O.O.

THE PROBLEM OF EMOTIONAL PERSISTENCE OF PERSONALITY
AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON.....1

Бейлеров Е.Б., Алиева А.П.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПОРТРЕТИ ГОЛОВНИХ ГЕРОЇНЬ РОМАНОВ Л.М. ТОЛСТОГО
«АННА КАРЕНІНА», «ВОСКРЕСІННЯ».....7

Bondarenko M.S., Mednikova H.I.

PECULIARITIES OF ATTITUDE TOWARDS HEALTH
AND DISEASE OF THE WOMEN WITH ONCOPATHOLOGY HAVING COVID-19.....14

Melenchuk N.I., Kachmar M.S.

SELF-ASSESSMENT AND VALUE ORIENTATIONS:
FEATURES OF RELATIONSHIP.....20

Melnyk O.A.

PSYCHOLOGICAL VIEWS OF I.O. SIKORSKY ON THE FACTORS
OF DEVELOPMENT ON THE MENTAL SPHERE OF PERSONALITY25

Moliako V.O., Tretiak T.M.

CREATIVE THINKING OF PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF EXTREMITY
AND UNCERTAINTY30

APPLIED PSYCHOLOGY.

PROFESSIONAL AND CORPORATE PSYCHOLOGY

Gachak-Velichko L.A., Syvovs I.V.

PSYCHOLOGY OF THE MILITARY TEAM AND MILITARY SERVICE.....38

Kostiuchenko O.V., Bryl M.M.

DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL RESILIENCE OF PERSONALITY
AS A COMPONENT OF HEALTH WITH ART THERAPY.....43

Kremenchutska M.K., Danilova O.S., Mendelo V.V.

EMPIRICAL STUDY OF STYLE OF BEHAVIOR OF STUDENT
YOUTH PRONE TO BAD HABITS51

Moroz L.I., Gulbs O.A.

THE PROBLEM OF FORMING THE READINESS OF FUTURE
PSYCHOLOGISTS FOR A PROFESSIONAL CAREER FROM THE POSITION
OF A GENDER APPROACH.....57

Predko V.V.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF COPING
STRATEGIES OF EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS
WITH DIFFERENT LEVELS OF HARDINESS.....64

Rudenko O.V., Hontar Yu.V.

RESILIENCE STRUCTURE IN THE CONTEXT OF PERSONALITY
RESILIENCE DEVELOPMENT.....73

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Kalishchuk S.M.

BASICS OF THE COUNSELING PSYCHOLOGIST'S REALISTIC RELATIONSHIP
TO THE WORLD AT WAR79

Kurova A.V.

TECHNOLOGIES OF PRESERVATION OF EMOTIONAL STABILITY
IN THE STRUCTURE OF PSYCHOLOGICAL HEALTH.....87

Moskalenko O.V., Blokhina I.O.

TO THE PROBLEM OF STUDYING THE PSYCHOLOGICAL HEALTH
OF PERSONALITY.....92

Nahorna N.S.

RESEARCH OF THE CONCEPTUAL CONTOUR OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP
IN DOMESTIC AND FOREIGN LITERATURE.....97

Prib G.A., Raievska Ya.M., Beheza L.Ye.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY ADAPTATION
IN THE CONDITIONS OF COMBAT.....104

Prots O.I.

FACTORS OF SUBJECTIVE WELL-BEING OF WOMEN ON MATERNITY
LEAVE DEPENDING ON DIFFERENT ATTITUDES TOWARDS THEIR OWN
MOTHERHOOD.....110

Subashkevych I.R., Shpahina A.D.

RESERCH OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL MOODS OF UKRAINIANS
DURING THE WAR.....116

Tkachyshyna O.R.

FORMATION OF CONSTRUCTIVE BEHAVIOR OF PERSONALITY
IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY.....123

PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Baida S.P.

FACTORS OF AGGRESSIVENESS IN EARLY YOUTH - THEORETICAL ANALYSIS.....128

Bilozerska S.I.

AXIOLOGICAL PRINCIPLES OF FORMATION OF A PROFESSIONAL IMAGE
OF A FUTURE TEACHER.....133

Biliuchenko Yu.M.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF OVERCOMING BEHAVIOR IN OF MEN
AND WOMEN OF THE MATURE AGE.....139

Vahanova N.A., Hulko Yu.A., Latysh N.M., Shepelova M.V.

ACTUAL PROBLEMS OF THE MODERN CREATIVE THINKING RESEARCH.....145

Galtseva T.O., Bratanich B.V.

PSYCHOLOGICAL READINESS OF TEACHERS FOR COMMUNICATION
ON THE BASIS OF HUMANISTIC VALUES.....153

Nikolaiev L.O., Chyzhma D.M.

TRAINING TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF PERSONAL
SELF-REGULATION OF ADOLESCENTS.....160

Rudenok A.I., Antonova Z.O., Petyak O.V.

FEATURES OF STUDENT SELF-REGULATION DURING DISTANCE LEARNING.....166

LEGAL PSYCHOLOGY; POLITICAL PSYCHOLOGY

Ponomarenko Ya.S.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PERSONAL FEATURES AND THEIR INTERACTION
WITH AN ABILITY FOR PREDICTING IN POLICEMEN IN THE CONTEXT
OF OF PERSONALITY'S-PROFESSIONAL FULFILLMENTITY172

Chaikina N.O.

ADDITION TO VICTIM BEHAVIOR DEPENDING ON ADAPTIVE
RESOURCES OF YOUTH.....178

PSYCHOLOGY OF NATIONAL SECURITY AND SAFETY PSYCHOLOGY

Polishchuk V.M.

PSYCHOLOGY OF SOCIAL LIMITATIONS
(INFORMATION ASPECT RESEARCH).....184

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....190

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.942.5

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/01>**Андрусик О.О.**

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПРОБЛЕМА ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

У статті розглядається психологічні особливості емоційної сфери особистості, досліджується проблема емоційної стійкості, яка має важливе значення, оскільки емоційна стійкість охороняє особистість від дезінтеграції і особистих розладів, створює основу для виникнення внутрішньої гармонії. Дезінтеграцію особистості розуміють як втрату керівної ролі вищого рівня психіки в регуляції діяльності.

Статтю присвячено емоційній стійкості як психологічного стану, як проблемі психологічних особливостей особистості, а також феномену емоційної стійкості здобувача вищої освіти, майбутнього педагога, виходячи з поняття емоційної стійкості як готовності до конструктивного рішення емотивних ситуацій в професійній діяльності.

*Емоції (від лат. *emovere* – хвилювати, збуджувати) – особливий клас психічних процесів в стані (людини і тварини), зв'язаних з інстинктами, потребами, мотивами і відображеннями у формі безпосереднього переживання (задоволення, радості, страху та ін.) значимо діючих на індивіда явищ та ситуацій для здійснення його життєдіяльності.*

В процесі педагогічної діяльності емоційна стійкість зменшує негативний вплив сильних емоційних взаємодій в напружених ситуаціях. Це один з психологічних факторів надійності, ефективності та успіху діяльності в екстремальній обстановці, якою є професійна педагогічна діяльність.

Емоційна стійкість вчителя є професійно-значущою якістю особистості, яка дозволяє контролювати прояв емоцій та адекватно діяти в напружених емоційних ситуаціях практичної педагогічної діяльності. Вона зменшує негативний вплив сильних емоційних впливів і попереджує стрес. Усвідомлення цього вимагає проведення цілеспрямованої роботи щодо розвитку емоційної стійкості майбутніх вчителів як професійно-значущої якості.

Мета статті полягає у розкритті емоційної стійкості особистості як психологічного феномену.

Завдання:

1. Проаналізувати психологічні дослідження і дати психологічну характеристику емоційній стійкості особистості, як готовності до конструктивних рішень.

2. Дослідити феномен емоційної стійкості здобувача вищої освіти – майбутнього педагога, як психологічну проблему.

Ключові слова: *емоції, емоційна стійкість, стресогенний вплив, саморегуляція, самоуправління.*

Постановка проблеми. Проблема збереження психічного здоров'я педагогів є особливо актуальною в сучасних умовах. На думку соціологів та психологів, педагогічну діяльність слід віднести до числа найбільш напружених в емоційному плані видів праці.

Сучасний інформаційний простір, який активно розвивається, ставить додаткові вимоги до системи освіти, а в сучасний освітній процес, в свою чергу,

ставить великі вимоги до особистості вчителя, тим його якостям, які необхідні для ефективної взаємодії зі здобувачами освіти. Сучасна школа вимагає від вчителя рівноваженості, великої витримки. Серед численних якостей, які повинні бути сформовані в учителя, як одне з найбільш значущих ми виділяємо психологічну стійкість.

Проблема психологічної стійкості є однією з найбільш складних та актуальних в сучасній

науці. Аналіз психолого-педагогічної літератури по даній проблемі показує відсутність єдності в думках дослідників при визначенні змісту поняття.

Слово «стійкий» в багатьох мовах світу означає «стабільний, стійкий, твердий, міцний». [12].

В психології поняття стійкості має багато значень. Багато авторів (В. С. Агеєв, М. Д. Левітов, В. М. Мясичев, Л. Л. Рохлін та ін.) визначають поняття «стійкість» шляхом співвідношення його з іншими близькими по змісту поняттями – «ригідність», «інертність», «консерватизм» [6, 11].

У вітчизняній психології представлена і така точка зору (М. Ф. Секач та ін.), в якій стійкість особистості розуміється як психічна саморегуляція, яка характеризується використанням психічних засобів відображення, моделювання і взаємодію на себе як реальність [9].

Психологічна стійкість є складною і об'ємною якістю особистості. В ній об'єднаний цілий комплекс здібностей, широке коло різнорівневих явищ.

Психологічну стійкість також слід розглядати як пропорційність, рівновага сталості і мінливості особистості. Мова про сталість головних життєвих принципів та цілей, домінуючих мотивів, способів поведінки, реагування в типових ситуаціях [5].

У «Великому психологічному словнику» під загальною редакцією Б. Г. Мещерякова і В. П. Зінченко «стійкість» (tolerance, stability) розглядається в її різних проявах: стійкість уваги, моральна стійкість особистості, транс ситуативна стійкість поведінки особистості, нервово-психічна стійкість, емоційна стійкість [3].

Зараз під поняттям «стійкість» частіше розуміють такі її складники: емоційна стійкість, психологічна стійкість до стресу, стрес-резистентність, фрустраційна толерантність.

Поняття «емоційна стійкість» включає в себе різні емоційні феномени, на що вказують Л. М. Аболін, М. І. Дьяченко, В. О. Пономаренко [1, 4, 9] та ін. Деякі автори розглядають емоційну стійкість як «стійкість емоцій», а не як функціональну стійкість людини до емоціогенних умов. При цьому «стійкість емоцій» розуміють як емоційну стабільність, і як стійкість емоційних станів, і відсутність нахилів до частоті зміни емоцій. Таким чином, в одному понятті об'єдналися різні явища, які не співпадають по своєму змісту з поняттям «емоційна стійкість».

Для М. О. Амінова, Є. О. Мілеряна, Т. Рибо, О. О. Чернікової і ряду інших авторів емоційна стійкість рівнозначна емоційній стабільності, так як вони говорять про стійкість певного емоційного стану. О. О. Чернікова однією із ознак

емоційної стійкості вважає наявність незначних зрушень у величинах показників, які характеризують емоційні реакції. Я. Рейковський вважає, що у деяких осіб емоційна стійкість проявляється через низьку емоційну чутливість.

Деякі автори розуміють під емоційною стійкістю не емоційну незворушність, а перевагу позитивних емоцій (Л. М. Аболін, А.Є. Ольшаннікова). В. М. Писаренко розглядає емоційну стійкість як «таку властивість особистості, яка забезпечує стабільність стеничних емоцій і емоційного збудження при взаємодії різних стресів» [1].

Л. М. Аболін вважає правомірним під емоційною стійкістю розуміти стійкість продуктивності діяльності, яка реалізується в напружених умовах [1]. Звідси головним критерієм емоційної стійкості для багатьох вчених стає ефективність діяльності в емоціогенній ситуації.

В даних висловлюваннях за емоційну стійкість по суті приймають здібність подавлювати емоційні реакції, «сила волі», яка проявляється в терпимості, наполегливості, самоконтролі, витримці, які ведуть до стабільності ефективної діяльності.

М. І. Дьяченко, В. О. Пономаренко розуміють емоційну стійкість як якість особистості і психічний стан, які забезпечують доцільну поведінку в екстремальних ситуаціях. На думку авторів, «такий підхід дозволяє розкрити передумови емоційної стійкості, які криються в динаміці психіки, змісті емоцій, почуттів, переживань, а також діалектично встановлювати залежність її від потреб, мотивів, волі, підготовки, поінформованості і готовності особистості до виконання тих чи інших завдань» [4, 10].

Розглядаючи емоційну стійкість як адаптацію до емоційно значущої ситуації, можна виділити дві стадії. Перша стадія – стадія емоційної реактивності. Вона характеризується вегетативними зрушеннями, які виникають в організмі під впливом емоціогенних дій. Друга стадія – емоційна адаптація до вегетативних зрушень, які виникли в організмі. Сенс емоційної стійкості полягає у пригніченні вегетативних зрушень і саморегуляції, які направлені на збереження доцільної поведінки [4].

В своїх дослідженнях К. В. Судаков зробив спробу виявити загальні фактори, які впливають на «емоційну стійкість» людини. В результаті був встановлений зв'язок емоційної стійкості з силою і рухливістю нервової системи.

М. О. Амінов та С. О. Ізюмова знайшли зв'язок емоційної стійкості з високою лабільністю і активністю, але не виявили зв'язків з силою нервової системи [1].

Згідно даних П. В. Симонова, який використав опитувальник Р. Кеттелла, у осіб з хорошим контролем емоцій сила нервової системи та інертність гальмування виражені в більшій мірі, чим у осіб з поганим контролем емоцій.

З точки зору Є. П. Ільїна про істинну емоційну стійкість слід говорити в тому випадку, коли визначаються:

1) час появи емоційного стану при тривалій і постійній дії емоціогенного фактора (наприклад, час появи монотонного стану і стану емоційної перенасиченості під час виконання одноманітної роботи); чим пізніше з'являються емоційні стани, тим вища емоційна стійкість;

2) сила емоціогенної взаємодії, яка викликає конкретний емоційний стан (страх, радість, горе та ін.); чим більша повинна бути сила цієї взаємодії (наприклад, значимість втрати і успіху), тим вища емоційна стійкість людини [13].

О. Г. Асмолов, Д. Н. Узнадзе, О. С. Прангшвілі, В. О. Ядов емоційну стійкість розглядають з позиції теорії установки, де формування її загальної спрямованості пов'язано з діяльністю, яка додає їй стійкого, стабільного характеру. Причому система установок особистості, в свою чергу, розділяється на смислові, цільові та операційні види. Перші характеризують наповнення відносин людини до світу, другі виникають як відповідь на перешкоду в реалізації дій, а треті актуалізуються за «стандартних» умов, визначаючи виконання звичного плану поведінки та уможлиблюючи запрограмованість на певний спосіб діяльності, що забезпечує вирішення певних завдань з урахуванням минулого досвіду поведінки у подібних ситуаціях [14]. Відтак суть емоційної стійкості розкривається через набір установок, які надають їй стійкого характеру в психозмістовному форматі ставлення особистості до діяльності.

В. Е. Чудновський у своєму дослідженні виділяє чотири рівня стійкості особистості:

Перший рівень – ситуаційність, тобто нестійкість. Для цього рівня характерна перевага примітивним потребам, задоволення яких обумовлено ситуаційними факторами (потреба в їді, в безпеці). Відповідно, тут ми спостерігаємо низький рівень моральної саморегуляції.

Другий рівень – нестійкість, обумовлена відсутністю змістовного фактора віддаленої орієнтації. Для цього рівня характерна перевага вузько особистих потреб, хоча задоволення їх опосередковано віддаленою ціллю.

Третій рівень – стійкість особистості, в основі якої знаходяться неоднозначні по своєму змісту

види віддаленої орієнтації, які дозволяють індивіду в більшому чи меншому степені вийти за межі вузько особистих інтересів.

Четвертий рівень – вищий рівень стійкості особистості, опосередкований колективною спрямованістю. На цьому рівні в ієрархії потреб визначальною є потреба в досягненні колективної цілі, характер віддаленої орієнтації виводить індивіда за межі вузько особистих потреб, оптимально сприяє звільненню індивіда від ситуаційних явищ. Тут індивід узгоджує свої потреби з планами і цілями колективу [16].

Суттєвим внеском у вивчення проблеми емоційної стійкості особистості є структурно-динамічна теорія особистості К. Левіна. На його думку, потреби – це двигун людської поведінки. Під потребою автор пропонує розуміти динамічний стан, який виникає у людини в результаті яких-небудь намірів, дій. Він відмічає, що дійсні потреби – це ті, які треба розуміти як наміри, тобто потреби, які приводять людину до адаптації в проблемній ситуації, тобто до стійкості особистості. Опір зовнішнім впливам найбільш високий, коли досліджуваний не тільки прийме рішення, але і почне робити у вибраному напрямку які-небудь певні, конкретні дії [7].

О. С. Асмаковець та Л. М. Мітіна розглядають поняття емоційної стійкості в контексті дослідження феномену емоційної гнучкості вчителя. Вони дають наступне визначення: емоційна стійкість – це здатність управляти своїми емоціями, настроєм, яка виражається у вмінні знайти адекватне пояснення ситуації і реальне вербальне і невербальне вираження.

В дисертаційній роботі О. В. Савченкова міститься думка, що під емоційною стійкістю розуміється аж ніяк не стійкість, стабільність емоційного переживання, навіть дуже позитивного, а інтегративна властивість особистості, яка характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивіда, які забезпечують успішне досягнення цілі діяльності в складних емотивних обставинах.

Як відмічає в своїй роботі І. П. Якимчук, емоційна регуляція педагогічної діяльності може бути сформована шляхом корекції способів емоційного реагування, які розкривають ставлення вчителя до себе, до своєї діяльності. Важливе значення у реалізації особистісно-орієнтованої професійної освіти належить формуванню прийомів саморегуляції, які повинні відповідати індивідуальним особливостям майбутнього педагога, сприяючи

формуванню у нього емоційної стійкості як професійно важливої якості [15].

О. В. Шевчишена, в своїй праці, зазначає, що більшість людей схильні йти за власною уявою, а не керувати нею, у результаті чого формується негативне мислення, яке в свою чергу виступає як бар'єр на шляху до стабілізації психоемоційного стану. Лише мисленнєве програвання своїх думок, потреб, настроїв і бажань дозволяє керувати собою у непередбачуваних ситуаціях. [14]

Емоційна стійкість особистості безпосередньо визначає її життєздатність, соматичне і психічне здоров'я. В основі емоційної стійкості особистості лежить взаємодоповнююче поєднання, гармонійна єдність постійності особистості і її мінливості. На основі постійності будується життєвий шлях особистості, без нього неможливе досягнення цілей життя. Вона підтримує і зміцнює самооцінку, сприяє прийняттю себе як особистості та індивідуальності. Мінливість же пов'язана з самим розвитком та існуванням особистості. Розвиток неможливий без змін, які відбуваються у віддалених сферах особистості і у особистості в цілому, вони обумовлені як внутрішньою динамікою, так і впливом оточуючого середовища.

Пилипенко К. В. в своєму дисертаційному дослідженні описує, що як показало вивчення досліджуваної проблеми, емоційну стійкість вважають однією з найважливіших і необхідних для збереження психічного здоров'я та профілактики емоційного вигорання якостей фахівців допомагаючих професій. Активне цілеспрямоване формування та розвиток майбутнього професіонала починається під час первинної професіоналізації, тобто в студентському віці.

Більшість авторів відзначають надзвичайну значущість юнацького віку для розвитку емоційної сфери особистості та вважають його віком специфічної емоційної сенситивності (О. М. Леонтьєв, В. А. Прокоф'єва, А. О. Реан, П. М. Якобсон та інші).

Розглянемо основні підходи для розуміння емоційної стійкості у вітчизняній та зарубіжній літературі:

– Емоційна стійкість – стійкість продуктивної діяльності, яка здійснюється в напружених умовах. Автор Л. М. Аболін розглядає емоційну стійкість як властивість, яка характеризує індивіда в процесі напруженої діяльності.

– Емоційна стійкість – інтегративна особистісна властивість. Л. П. Баданін вважає, що емоційна стійкість відображає схильність людини до збереження емоційної рівноваги.

– Емоційна стійкість – результат емоційної саморегуляції діяльності і системна якість особистості.

– Емоційна стійкість – якість особистості і психічний стан, які забезпечують доцільну поведінку в екстремальних ситуаціях. М. І. Дьяченко, В. О. Пономаренко стверджують, що такий підхід дозволяє розкривати передумови емоційної стійкості.

– Емоційна стійкість – багатокомпонентна властивість особистості. При цьому підході, на думку П. Б. Зільбермана, емоційна стійкість, як властивість особистості, характеризується такою взаємодією емоційних, волевових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивіда, які забезпечують оптимальне, успішне досягнення цілі діяльності в складних емотивних обставинах.

– Емоційна стійкість – «афективна стійкість». Р. Кеттелл розуміє під емоційною стійкістю відсутність невротичних симптомів іпохондричних проявів, спокій, стійкість інтересів.

– Емоційна стійкість – несприятливість до емоціогенних факторів. Є. О. Мілерян вважає основною ознакою емоційної стійкості наявність незначних зрушень у величинах показників, які характеризують емоційні реакції.

– Емоційна стійкість – властивість особистості, при якій спостерігається перевага позитивних емоцій. На думку В. М. Писаренко емоційна стійкість є властивістю особистості, забезпечує стабільність емоцій, емоційного збудження при взаємодії різних стрес-факторів.

– Емоційна стійкість – ступінь емоційного збудження, який не перевищує порогову величину і не порушує поведінку людини. При даному підході емоційна стійкість приписується тим, які «краще здійснюють контроль своїх власних емоційних реакцій», здатні подавляти емоційні реакції.

– Емоційна стійкість – стійкість емоцій. Т. Рібо, О.О. Чернікова, М. О. Амінов під емоційною стійкістю розуміють емоційну стабільність і стійкість емоційних станів, відсутність нахилів до частого зміни емоцій, а не функціональна стійкість людини до емоціогенних умов.

– Емоційна стійкість – контрастність функцій в умовах емоціогенних впливів. К. В. Судаков, А. І. Трохачев під емоційною стійкістю розуміють постійність психічних і рушійних функцій в умовах будь-якої емоціогенної взаємодії.

– Емоційна стійкість – моральна стійкість особистості. В. Е. Чудновський розуміє феномен

емоційної стійкості як моральної стійкості, так як особистісні позиції індивіда безпосередньо зв'язані з моральністю.

Висновки. Аналіз наявних точок зору про проблему сутності поняття «емоційна стійкість», дозволило прийти до висновку про те, що емо-

ційна стійкість – це інтегративна властивість особистості, яка проявляється в умінні підтримувати динамічну рівновагу між збереженням адекватної поведінки в емоційно-значущій ситуації та відновленням або підтримкою цілісності особистості, її комфортного емоційного стану після стресу.

Список літератури:

1. Аболин І. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека [Текст]. Казань : Изд-во Казан ун-та, 1987. 261 с.
2. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини і її діагностика : Д.: Вид-во ДНУ, 2006. 336 с.
3. Большой психологический словарь; под общ. ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. СПб. : Прайм-еврознак, 2006. 672 с.)
4. Дьяченко М. И. Психология высшей школы [Текст]. М. : ВПА, 1983. 320 с.
5. Куликов Л. В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики : учебное пособие. СПб. : Питер, 2004. 464 с.
6. Крупник Е.П. Психологическая устойчивость личности как методологическая проблема. *Научные труды МПГУ*. М. : Прометей, 1987. С. 270–278.
7. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды [Текст]. М. : Смысл, 2001. 572 с.
8. Любомський І.О., Каткова Т.А. Особливості розвитку емоційної стійкості студентів у процесі навчання у вищому навчальному закладі. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології»*. 2017. Вип. 1. С. 53–57.
9. Немов Р.С. Психология : учебное пособие М. : Просвещение, 1995. 576 с.
10. Пономаренко В. А. Профессия – психолог труда [Текст]. М.: Институт психологии РАН, 2007. 400 с.
11. Простаков М.Ю. К вопросу о степени научной разработанности проблемы психологической устойчивости. *Научный вестник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського (збірник наукових праць)*. 2007. № 1–2. С. 134–144.
12. Ребер А. Большой толковый психологический словарь [Текст]: в 2-х т. М. : Вече, 2000. 592 с.
13. Ильин, Е. П. Эмоции и чувства (Серия «Мастера психологии») [Текст]. СПб. : Питер, 2001. 752 с.
14. Узнадзе Д. Н. Психология установки : учебное пособие. СПб : Питер, 2001. 416 с.
15. Чебикін О. Я., Павлова І. Г. Становлення емоційної зрілості особистості : монографія. Одеса : СВД Черкасов, 2009. 230 с.
16. Чудновский, В. Э. Становление личности и проблема смысла жизни [Текст]. М. : МПСИ, 2006. 768 с.
17. Шевчишена О. В. Проблема емоційної стійкості в контексті професійного здоров'я вчителя [Електронний ресурс]. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. Сер. : Педагогічні та психологічні науки. 2014. № 4. С. 531–540. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnarv_ppn_2014_4_48
18. Якимчук І. П. Саморегуляція як чинник формування емоційної стійкості у майбутніх педагогів. *Вісник Національного університету оборони України. Збірник наук. праць*. К.: НУОУ, 2021. Вип. 5(63). С. 141–147. Режим доступу: <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/243546>

Andrusyk O.O. THE PROBLEM OF EMOTIONAL PERSISTENCE OF PERSONALITY AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

The article examines the psychological characteristics of the emotional sphere of the individual, examines the problem of emotional stability, which is important because emotional stability protects the individual from disintegration and personal disorders, creates a basis for inner harmony. The disintegration of the individual is understood as the loss of the leading role of the higher level of the psyche in the regulation of activity.

The article is devoted to emotional stability as a psychological state, as a problem of psychological personality traits, as well as the phenomenon of emotional stability of higher education, future teachers, based on the concept of emotional stability as a willingness to constructively resolve emotional situations in professional activities.

Emotions (from the Latin emovere – to excite, excite) – a special class of mental processes in the state (human and animal), associated with instincts, needs, motives and reflections in the form of direct experience (pleasure, joy, fear, etc.) significant phenomena and situations affecting the individual for the implementation of his life.

In the process of pedagogical activity, emotional stability reduces the negative impact of strong emotional interactions in stressful situations. This is one of the psychological factors of reliability, efficiency and success of activities in extreme conditions, which is a professional pedagogical activity.

Emotional stability of the teacher is a professionally significant quality of personality, which allows you to control the expression of emotions and act adequately in tense emotional situations of practical pedagogical activities. It reduces the negative effects of strong emotional influences and prevents stress. Awareness of this requires focused work on the development of emotional resilience of future teachers as a professionally significant quality.

The purpose of the article is to reveal the emotional stability of the individual as a psychological phenomenon.

Task:

1. Analyze psychological research and give a psychological description of the emotional stability of the individual as a willingness to make constructive decisions.

2. Investigate the phenomenon of emotional stability of higher education seekers – future teachers, as a psychological problem.

Key words: *emotions, emotional stability, stress, self-regulation, self-management.*

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/02>**Beylerov E.B.**

Institute of Education of the Azerbaijan Republic

Aliyeva A.P.

Baku Slavic University

PSYCHOLOGICAL PORTRAITS OF THE MAIN CHARACTERS OF LEO TOLSTOY'S NOVELS "ANNA KARENINA", "RESURRECTION"

The article examines the psychological portraits of Anna Karenina and Katyusha Maslova, the protagonists of L. N. Tolstoy's "Anna Karenina" and "Resurrection". In the works of Leo Tolstoy, along with male images, female images are also important as a reflection of the psychology of women, the subtleties of the female soul. In this regard, the images of women created in the novels "Anna Karenina" and "Resurrection" are of great interest. In these novels, the psychology of both the main characters of the novels and other female characters is important. Tolstoy in his works created magnificent female images, deeply and faithfully depicted their souls and psychology, and at the same time brought a woman into the life, social and moral arena. Tolstoy, as a wonderful novelist, first of all realized that a woman is the bearer of all the vital and moral needs of her era. The female character as a barometer is very sensitive to the slightest, profound changes that occur in the life of society. As a sensitive organ of life, the female character reflects all the processes that are observed in society. As the novels of writers show, society and the lives of ordinary people are interconnected. The processes that occur in society affect people's lives and leaves a certain imprint on their psyche. In any era, people obey the norms of society, perform tasks, try to integrate into it. But sometimes the tasks are impossible, and the conflict with society turns into an internal conflict. Tolstoy in his works "Anna Karenina", "Resurrection" very subtly and in detail revealed all these points. The protagonists of both works are distinguished by the integrity of their characters. When Katyusha Maslova was imprisoned, her character changed and she hated her life. When she was sent into exile, her soul was resurrected. Anna and Katyusha have a lot in common. Their similarities manifest themselves differently and in different ways in different situations. They both long for the fullness of life.

Key words: Anna Karenina, Katyusha Maslova, adequacy, collisions of life, eternal problems, subconscious mind, social intellect, motivation.

Statement of the problem in general terms and its connection with important scientific and practical problems. By universal recognition, the work of Leo Tolstoy is a unique material for psychology. It has been noted many times that the psychology of the heroes of this Russian writer adequately reflects the inner world of entire generations of people of the XIX century and in this sense represents a reliable historical document characterizing an entire epoch [1, p. 270]. The problems raised by Tolstoy in his novels and short stories, psychological portraits of the main characters remain relevant to this day.

In this article there is no contradiction of conscious thoughts about the unconscious. Although we know that God, space, time, and finally the human brain are incomprehensible to the end, we interpret their specific manifestations in the context of time, space, movement and influence. In the work, the image of

Anna Karenina is Tolstoy himself, his female version. He reflected his inner beauty in her outer beauty, keeping the rest of the features almost as they were. He also went to the train station before his death, but could not, like Anna.

Here the question "Why?" remains open, and different answers can be given to it. In any case, the answer must be sought in the realm of the unconscious. Firstly, because if there was an answer at the level of consciousness, it would be known. On the other hand, as the moment of death approaches, the veil begins to "lift" between consciousness and the unconscious, and an explanation of behavior at the level of consciousness becomes impossible.

The purpose of the work is to identify the facts of the unconscious mental in the novels "Anna Karenina" and "Resurrection", their interpretation, systematization and derivation of general provisions.

Presentation of the main material of the study. Anna's unconsciousness in the work is her experience of the train accident itself, which she encountered at the beginning of the work, then the unconscious of Tolstoy, as well as himself, who went to the train station at the end of his life. Having met Vronsky on the train, Anna is excited, and the "gates" of the unconscious open. While the accident could have had hundreds of other causes, Anna could have had a hundred other options not to know about it. Therefore, along with a hundred other reasons, Anna should be treated as one of the reasons why she should know about this event and be affected by it on the basis of this suspicious excitement. The fact that Anna says "this is a bad sign" at the level of emotions, and not consciousness, is a sign of acceptance of a subconscious message. A verse from the Quran: "O my Lord! ... Give me evidence from yourself that can help me!"

The accident became an argument in favor of Anna's help. Anna felt it, but did not accept it – she forgot or did not want to. The ended love affair with Vronsky also caused excitement, and the message that passed into the unconscious became relevant. An adventure that started with an accident ended with an accident. (Checking all the provisions on ancient knowledge accumulated on the basis of many years of life experience, on the basis of the consciousness-unconscious relationship, would confirm the correctness of the overwhelming majority of them.).

A considerable place and special attention in the work is paid to the nervous, unbearable, inadequate attitude of Anna's husband to crying people, especially to women's tears. The groan and crying of her husband during Anna's confession on her deathbed led to the fact that the interpretation of this condition and its psychological consequences led to the awareness at the level of consciousness of some feelings and emotions that are at the level of the unconscious. This rather important question determined all the subsequent actions and relations of Karenin, made it possible to understand them. What happened here is that a person who has lived most of his life with feelings "suppressed" in him (in the unconscious), during force majeure "shakes up and is washed away", clears up for himself, and subsequently for others. In fact, this self-awareness is the understanding of one's feelings and emotions, the resolution of internal contradictions and fluctuations, became the beginning of his conscious, internally relaxed (although accompanied by outwardly vanity) life. The smoothness and harmony of this life could not but be influenced neither by society nor by the

injustice in the public service, which until now has been given a huge (even overly exaggerated) importance. Such an opinion is formed that a comfortable, philosophical life and a comfortable death of Karenin become secured by the end of his life. This is, in fact, the final that Tolstoy dreamed of, but which he himself could not achieve. He couldn't be Karenin, he died like Anna.

Tolstoy could not but be Nekhludoff in his autobiographical work "Resurrection". Because, although in the work Nekhludoff gives an opportunity to correct a mistake in his life, it seems that he himself did not have such an opportunity or did not use it. Nekhludoff was Tolstoy's ideal friend. Two Tolstoys – the real Anna, the ideal – Karenin, Levin was another Tolstoy. In this work, the quality of Tolstoy's religiosity at the level of his unconscious is striking. From this it can be concluded that until a person can overcome his inadequacy – a discrepancy at the level of consciousness and unconsciousness in the hustle and bustle in which he lives throughout his life, it seems impossible to live a comfortable meaningful life. But in the last minutes of life, when consciousness and the unconscious "merge", the whole life of a person passes before his eyes, like a film at one moment, this self-consciousness occurs. But then it's too late. There are many signs of this in the Quran. The fact that Pharaoh said "I believed" at the last minute may indicate that he repented when the misfortune of death justified them. For some, this self-awareness occurs only in this world. An example of this may be how people express a desire to return to life and live a different life (a reference to the surah and verses).

The process of reviving a person can also be considered at the end of life as a manifestation associated with this belated self-awareness. Therefore, there is a saying that as a person lived, so he dies. So far we have seen the other side of why the creator gave his prophets a life of persecution, oppression and catastrophes. We have explained these examples of patient, resilient people who stand up to challenges to set an example to others. But the idea that it was a school of development, improvement and self-awareness of these prophets themselves is now becoming clear. The riots that Jonah, Moses, Lot, Sheuv, Job and other prophets experienced were extremely important. The philosophy of forgiveness, not punishment, creates the basis for God to forgive you. The example of forgiveness demonstrated by the Prophet Muhammad during the conquest of Mecca is a superhuman phenomenon. It is also interesting that he forgave the sins committed against him. In fact,

all the great sins were committed against him. He encourages others to forgive their sins and leaves it up to them. Because everyone can forgive sins at a level that corresponds to the level of self-awareness.

Karenin's more lenient attitude to solving each subsequent problem and illogical and incomprehensible concessions to others can be explained by the level of his self-awareness. In the end, protecting a girl who did not belong to him, as well as a result of injustice, sin and humiliation towards him, showed the highest level of self-awareness. Anna-Vronsky's love, which was in the center of public attention throughout the work, produced a lightning effect, and all attention was focused on her. In fact, perfect love, which is a product of self-awareness. The great love of Karenin was overlooked and became the object of surprise and ridicule.

Anna realized this love while on her deathbed. But he also realized unconsciously that he did not deserve this love. "I hate him not because of his flaws, but because of his generosity. Although I deserve to be hated and blamed, he not only forgives me, but also continues to love and compliment me". Anna didn't have enough self-awareness to accept this love. In his attempts at self-realization, he repeatedly regretted why he did not die at that time. Endless love for Karen migrated to his unconscious. However, she again chose to die for Vronsky's love, which was stuck in the unconscious.

The reason for this was the feelings and emotions that arose at the level of the unconscious at the first meeting on the train. Later, fueling these feelings without rejection determined the finale. The Quran says, "Speak to strangers so that there are no lustful feelings in their hearts". When there was a certain level of self-awareness on her deathbed and Karenin forgave Anna, she was not ready for this, because she did not believe in the Creator – she did not believe in forgiveness to the end, and chose the path to Vronsky's Love. While the great, unconditional love she was looking for was in her husband, who took refuge in the Creator, she was looking for it everywhere. Anna was doomed to fail in the dark because she was not with the Creator. The Koran is an example of this. "Take revenge in moderation, do not cross borders, it is a sin to transgress borders. If you forgive, it will be better for you". There are different ways to forgive. About the gender aspect of the factors of consciousness and the unconscious.

Conflicts of consciousness and the unconscious – relationships occur more often in women, in all cases more or less significant, animating feelings and emotions. For this reason, their decisions, behavior

and attitude can often seem incomprehensible and illogical to others. Their inability to explain themselves often indicates that the process takes place at the junction of consciousness and the unconscious. The "size" of this intersection depends on the height of the senses. It seems that at the moment of death, when these factors reach their peak, there is a combination of consciousness and unconsciousness. This can be seen as the opening of the eyes of insight.

For example, serious fear, excitement or joy are accompanied by seemingly inappropriate behavior. Possible confusion in these cases, the phenomenon of fading-inhibition can be explained by the effect of unpredictability, the severity of the impact (amplitude) and the type of nervous system. The novel "Anna Karenina" is named after the main character, despite this, the main place in the psychological structure of the novel is occupied not by individual images, but by their relationships, and not formal, related or secular, but deep, unconscious, intimate. The psychological character of the main heroine of the novel "Anna Karenina" is revealed, on the one hand, in her collision with society, rejection by society, on the other – through the love story of Anna and Vronsky. If Anna Karenina's strengths and positive sides are revealed in a collision with society, then weakness and duality are revealed in her love for Vronsky. Anna, having been deceived in Vronsky, is forced to give in to circumstances and make a tragic decision. Anna has an idea of good and evil.

On her deathbed, when she thinks she is dying, she asks Vronsky to bow to Karenin. She says he is a holy man. It's hard not to believe in the sincerity of this scene and Anna's behavior. But the sincerity of the heroine's feelings once again convinces of the ambivalence of her psyche. In other words, she is honest in her passion and inner and in a very deep sense of her own right to happiness in love. In Anna there is a struggle of two instincts: Eros and Thanatos, according to Freud. In our opinion, it is the destructive instinct, Thanatos, that prevails in the feeling experienced by Anna. The psychological portrait of Anna is complex and contradictory, the unsolvability of her problem lies in the impetuosity of her nature, her excessive eccentricity. She needs to satisfy her feelings, and respect herself, and make society respect her impulses, and leave her husband, and meet with a child, and much more. Anna's psychic nature is such that she will never be able to find happiness, for the simple reason that she will never be able to be fully satisfied. Therefore, the tragic outcome created by Leo Tolstoy is quite natural. It's hard to imagine a different ending to the novel.

Maximalism, obsession with action and consistency occupy the most important place in Anna Karenina's psychological appearance. It is not by chance that the expression "fixated on action" is used here, because it is the action, its element that engulfs Anna's soul. She is not pragmatic, she does not think about the practical expediency of her own actions from the point of view of the ultimate goal. The main thing for her is this moment. Therefore, she is not one of those women who are wise enough to patiently prepare the end result – the love of a man. For her, the momentary confirmation of love is much more important. Moreover, the confirmation does not depend on objective factors, but on her internal state. Therefore, it is initially programmed to fail. She is one of those women who sooner or later must stop loving. Even with the preservation of deep affection for them, life together becomes unbearable.

L. N. Tolstoy with a surprisingly consistent logic of revealing the psychological appearance of the heroine shows the naturalness and regularity of the fate of this woman. Moreover, what is extremely important, the image of Anna, in our opinion, is not just psychologically reliable, but it is also typical. In the image of Anna Karenina, the typical fate of women of the highest circle is presented. Of course, there is no typical element in her tragic demise. But this is quite logical and natural.

The tragic denouement, although it represents a novel or artistic eccentricity, is motivated by subconscious mental arguments. Perhaps it would even be fair to interpret this death as a kind of hyperbole. Anna throws herself under the train in a virtually deranged state, the dominant feeling is not just despair, but anger. Of course, it is difficult to insist on this, perhaps not quite an ordinary explanation, but we proceed from the fact that such an act requires a lot of mental energy from a person. And if the dynamics of the narrative of the event is calm and somewhat detached, then this does not mean that Anna was as calm as Leo Tolstoy.

The novel, Anna was anxious and this anxiety was reflected in her dreams, in her actions and thoughts. Anna is eccentric and demands sacrifices from life, not understanding the fact that life is indifferent to her. Not only to her, but to everything in general. The indifference of life to human suffering is opposed by the mercy of God, but Anna is deeply and internally anti-religious. Moreover, her dependence on a higher being, on providence, is deeply contrary to her human nature. Anna loves life and is deeply devoted to it as a celebration of being. Before meeting Vronsky, she was calm and balanced, but not at all because it

corresponded to her nature; she simply wasn't woken up. Anna was in a state of inactivity of the soul, but the important thing is that she was ready for action, for contact with life. Therefore, Vronsky is not characteristic exactly as Vronsky, if there were no Vronsky, there would be someone else. It is significant only functionally and exclusively from the point of view of Anna's fate. By itself, he is completely uninteresting even in the romantic space and time. But speaking about Anna's fate, it is necessary to emphasize one detail. When we say that not Vronsky, but someone else, but Anna would still have to wake up to life and live in accordance with nature, we do not mean to say that Anna was originally immoral, just needed a chance for her to fall. It's about something else. Anna did not live before Vronsky, but she was always ready for life. Her willingness is a willingness to live life to the fullest, not a willingness to fall morally. But it is important to understand that Anna's willingness to live a full life, to feel the fullness of life with every cell of her being, is beyond morality.

Moral criteria simply do not apply to such a human being. One can once again recall Tolstoy's understanding of the meaning of life, which it would be naive and stupid to look for outside of life. Anna's fate is in life, in her perception. That is why Vronsky does not mean anything by himself in the sense that he does not decide anything in Anna's fate. It is impossible to think that if it were not for Vronsky, Anna would have remained forever faithful to her husband.

A young and strong woman could not help falling in love with some young and strong man. This would have happened, and when it happened, Anna would have resolutely and irrevocably gone to meet her love. Tolstoy explains that Anna's act is bad not because she cheated on her husband, but because she does not want to hide it, puts her feelings on public display, finally leaves home. Paradoxical as it may be, but the logic of light is clear. He is what he is. At this point, the main difference between Anna and everyone else is revealed. She lives entirely and completely unconscious. This is called living in harmony with yourself, being yourself. The essence of Anna is that she cannot live a double life. That's why she's leaving home. She is honest, but honesty leads her to a dead end. Honesty and a passionate desire not to hide her life, to defend it, leads to the fact that she actually betrays her son. She sacrifices the child to her passion.

In our opinion, the novel "Anna Karenina" is characterized by the fact that all the characters act unconsciously. Of course, it can be argued that this is a common place, and in general in life many people

act and live unconsciously. It is customary to agree with this, and in everyday speech this state is usually referred to as “living by inertia”. Many people live by inertia, which is justified by the mechanism of life itself. The socio-psychological background of such a mechanical life is that we are surrounded by the same models by which we live. It is difficult or even impossible to live in society, but according to their own original and unique models of life. At birth, a person enters a certain cultural environment, in a certain space and at a specific time.

The process of socialization is actually a very deep process of assimilation of cultural models. But the bottom line is that once learned, in many ways structures the human psyche. That is why a person can do a lot of things completely mechanically (for example, wash, brush teeth, etc.), without remembering it at all. Or, for example, turn off the lights and gas when leaving the apartment, but without remembering it. This is a common standard situation typical of the lives of many people, if not all. The cognitive essence of life activity models lives deep in the subconscious, which is why many people can live like in a dream, like sleepwalkers. In our opinion, L. N. Tolstoy is able to portray this kind of mechanical life of people in the highest degree reliably, i.e. life in accordance with their unconscious motives. As noted above, the model of such stereotypical behavior in the novel is Stiva. He surpasses Anna in this respect, his character is so naturally and psychologically reliably depicted. In fact, Anna lives in the same way as in a dream. It is characteristic that at the end of the novel she finds herself at the train station again as in a dream. It is not by chance that many researchers were inclined to see the action of mystical forces in Anna's death.

They say, without knowing about it, she comes to the station, therefore, her end was predetermined, and the death of the railway caretaker at the beginning of the novel is also full of mystical meaning and, of course, with the same intent was introduced by L. N. Tolstoy into the novel. In fact, this is a purely artistic trick that helps to strengthen the reader's expression. It is this end, i.e. the fact that Anna threw herself under the train, has absolutely no decisive significance. Psychologically, it is only certain that she commits suicide. In the act of suicide, the hopelessness of her situation is vividly manifested.

The absolute hopelessness of the life situation in which Anna found herself is entirely determined by the nature of her behavior, which is completely unconscious responses to the challenges of her subconscious. From the very beginning until her

tragic death, she acts completely unconsciously and, accordingly, impulsively. This is where the appeal of the image lies, it seems sincere, so at first glance everyone likes it. There is no design in her, she is like a child. She is offended like a child, and she is demanding like a child. Accordingly, she irritates others with her childlike spontaneity.

Another point in Anna Karenina's psychological structure can be defined as non-culture. If a child is antisocial and anti-cultural simply because of ignorance of the conditions of existence in space and time, then Anna is antisocial and anti-cultural because of rejection of the conditions of existence in which she sees only one of their vulgar side. She is like a savage who was dressed in a civilized society, explaining that it is unacceptable to be naked among people. In her irritation, she throws off the clothes of civilization, which are only shackles for her. It is in her natural rejection of all kinds of veils, inability to adapt to society, the norms of high society, that both the attractiveness of the image and its rejection lie. After all, adaptation to social norms is an indicator of social intelligence. Anna was considered a highly erudite and intellectual woman for the secular circle of her time, but this was not enough to be able to withstand the harsh laws of the upper world. She lacked the social intelligence that helps her understand people's behavior correctly. This ability is necessary for effective interpersonal interaction and successful social adaptation.

For the first time the term “social intelligence” was used at the beginning of the XX century by E. Thorndyke. He used this term within the meaning of the dynamics of the development of interpersonal relationships. Further, this term was adopted by G. Allport, he considered it as the ability to adapt to society, building relationships with people. Later, other models of intelligence were proposed by such scientists as D. Guilford, G. Eysenck, etc. There are three types of intelligence: biological – is a fundamental, basic kind. Social intelligence or communicative competence is formed by the accumulation of social experience under the influence of the environment. Psychometric intelligence is a general intelligence measured by tests, connects biological and social species.

The spiritual drama of the main character of the novel “Resurrection” Katyusha Maslova is experienced not so painfully and tragically. Katyusha fell in love with Nekhludoff when she was sixteen years old. She fell in love and was mistaken in him; but who would not be mistaken in Nekhludoff? Who wouldn't be bribed by his speeches. The reasons

for Katyusha's mistake are not in herself, but in the circumstances surrounding her. She was young, naive and it caused her a lot of harm. The path that she had taken from the moment when Nekhludoff left her money and left her was a turning point and a turning point. In ten years, life has changed Katyusha beyond recognition, showing her its harsh side. Katyusha had to adapt to life situations in order to survive, because of her young age she was able to do it. In order to portray the complex contradictory image and tragic fate of women in his novels, Tolstoy chose an original way of revealing the psychology of his characters and showed them, as a rule, in a love situation, confronting them with their beloved men. It is in this situation that the psychology of female images is revealed to readers.

The women of both novels are unhappy, the lovers do not meet their expectations. The whole character and fate of Anna Karenina and Katyusha Maslova is based on the motives of waiting for something unusual and disappointing their expectations. In these novels, the relationship between a man and a woman is rather contradictory. Firstly, the women in both novels look at their man with hope, love, but secondly, in the end they are severely deceived and do not achieve the expected happiness. The main heroines of these novels are distinguished by the integrity of their characters, while their beloved personalities are divided and contradictory. Penal servitude (resurrection). Katyusha has changed a lot after going to prison. Partly because of Nekhludoff's influence and his interest in her, partly because of the influence of political prisoners, partly because of Simonson's love. "She pleases me with the inner change that seems to me-I'm afraid to believe-is happening in her. I'm afraid to believe it, but it seems to me that she is coming to life", Nekhludoff writes in his diary [7, p. 357].

In Katyusha, both internal and external changes are seen: "... with each meeting with her, he began to notice more and more defined in her the inner change that he so much wanted to see in her. ... Amid the chaos that has surrounded her for ten years, with the beginning of internal changes, a ray of light penetrates into her life, hopes for a better life. She begins a conscious life. ... from a psychological point of view, the essence of intelligence consists in creating order out of chaos based on the adaptation of individual needs to the objective requirements of reality" [9, p. 11.]. Already after two months of hiking on the stage, the changes that occurred in her manifested themselves in her appearance. She loses weight, tans, as if she is getting old; wrinkles appear

on her temples and near her mouth, she does not let her hair down on her forehead, but ties her head with a handkerchief, and both in her clothes and in her hairstyle, there are no longer those same past signs of coquetry in her treatment. "It was this man who had a decisive influence on Maslova by falling in love with her. Maslova, with a woman's gut, very soon guesses about this, and the realization that she can arouse love in such an extraordinary person raises her in her opinion of herself. Nekhludoff proposed marriage to her, following generosity and according to what had happened before; but Simonson began to love her as she was now, and to love her simply because he loved her. In addition, she feels that Simonson finds her extraordinary, unlike other women, a woman who has special beautiful moral qualities. She did not know exactly what property he attributed to her, but every time, in order not to deceive him, she tries with all her might to evoke the best qualities in herself that only she could possess. And this makes her try to be as sweet and pleasant as she can be" [4, p.48]. No one knows which love influences Katyusha's resurrection more, but the fact that it is love that will resurrect her is indisputable. Katyusha, innocently convicted, becomes embittered and trampled, humiliated and insulted. It seems that nothing can bring back to her the life that was so bubbling in her during her youth. This is how Tolstoy depicts the thoughts of Katyusha, who cannot and has no desire to forgive Nekhludoff, who repented of what he had done: "You enjoyed me in this life, but you want to be saved by me in the next world" [8, p.237].

Katyusha's sparkling gaze may become "shining", or it may not be good to shine. Since the soul left her. Katyusha has become shallow, full, her face has even grown fat, becomes "plump". Corporeality means sin and death of the soul. The body seems to leave Katyusha, but the soul grows in it. Bitter life experience has taught Katyusha to understand well the actions and actions of people. She understood a person's speech output, as well as his nonverbal reactions. The social intelligence that Katyusha possessed presupposes fluency in verbal and nonverbal means of social behavior. Katyusha was well aware of the activity of the environment that surrounded her, and she understood Nekhludoff well. He wanted to influence her with his offer of a hand to achieve his goals. Without ceasing to love him, she consciously renounces him. Awareness and understanding of everything happening around her resurrected her lost soul.

Dynamism, impermanence of portrait characteristics is part of the poetics of the late

Tolstoy. She is reflected in the portrait of Katyusha Maslova – her image alternately reflects the life, death and resurrection of a woman's souls. The “purity” of the girl, encoded in her name, which means “pure” in Greek, is also important. It is worth noting that the name Katyusha is used when she is still young and pure, when she becomes a woman of easy virtue, she will call herself Love, being arrested, she is increasingly called Maslova, and finally, after resurrection, Katyusha will regain her “spotless” name.

Conclusion. The conclusions obtained as a result of comparisons of the images of Anna Karenina and Katyusha Maslova make it possible to determine the essential difference between them. Anna Karenina

remains at the level of the unconscious in the portrayal of heroes and in their comprehension of life facts. Katyusha rises to the level of reflection on the unconscious. In both cases, the final plays an important role. If Anna also unconsciously commits suicide, then Katyusha takes revenge on Nekhludoff by rejecting his marriage proposal and comes to realize the unconscious motives of her own actions. Rationality of comprehension or its reflexivity is realized in Tolstoy by coming to God. In this sense, Tolstoy's life is unconscious and impulsive, comprehension and awareness are possible only by understanding the truth of faith. People who live a spiritual life usually ask themselves this question when they do not understand the meaning of life.

References:

1. Андреева Е.П. Толстой художник в последний период деятельности. Воронеж : ВГУ, 1980, 270 с.
2. Выготский Л.С. Искусство и психоанализ // Классический психоанализ и художественная литература. СПб. : Питер, 2002.
3. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. М. : 1965
4. Кулешов Ф.И. Л.Н. Толстой: из лекций по русской литературе XIX в. Брянск, 1978.
5. Лун А.Н. Психология творчества. М. : Наука, 1978
6. Пиаже Ж. Психология интеллекта. СПб., 2003, 192 с.
7. Толстой Л.Н. Анна Каренина // Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 8. М. : Художественная литература, 1981, 495 с. Том 9. М. : Художественная литература, 1982, 462 с.
8. Толстой Л.Н. Воскресение. М. : Эксмо, 2018. 576 с.
9. Mehrabov A.O., Vəylərov E.V. Şagird intellektinin inkişafı Bakı, 2006, s. 11.

Бейлеров Е.Б., Алієва А.П. ПСИХОЛОГІЧНІ ПОРТРЕТИ ГОЛОВНИХ ГЕРОЇНЬ РОМАНОВ Л.М. ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНІНА», «ВОСКРЕСІННЯ»

У статті розглядаються психологічні портрети Анни Кареніної і Катюші Маслової, головних героїв романів Л.М. Толстого «Анна Кареніна» і «Воскресіння». У творах Льва Толстого поряд з чоловічими образами важливі і жіночі образи як відображення жіночої психології, тонкощів жіночої душі. У зв'язку з цим великий інтерес представляють образи жінок, створені в романах «Анна Кареніна» і «Воскресіння». У цих романах важлива психологія як головних героїнь романів, так і інших жіночих персонажів. Толстой в своїх творах створив чудові жіночі образи, глибоко і вірно зобразив їх душі і психології, і той же час вивів жінку на життєву, суспільну і моральну арену. Толстой як чудовий романіст перш за всіх зрозумів, що жінка – це носителька всіх життєвих і моральних потреб своєї епохи. Жіночий характер як барометр дуже чуйний до найменших, глибинних змін, які відбуваються в житті суспільства. Як чуйний орган життя жіночий характер відображає всі процеси, які спостерігаються в суспільстві. Як показують романи письменників, суспільство і життя звичайних людей взаємопов'язані. Процеси, які відбуваються в суспільстві відбиваються на житті людей і накладають певний відбиток на їх психіку. У будь-яку епоху люди підкоряючись нормам суспільства, виконують завдання, намагаються інтегрувати в нього. Але часом завдання бувають нездійсненні, і конфлікт з суспільством переходить у внутрішній конфлікт. Толстой у своїх творах «Анна Кареніна», «Воскресіння» дуже тонко і детально розкрив всі ці моменти. Головні герої обох творів відрізняються цілісністю своїх характерів. Коли Катюшу Маслову посадили у в'язницю, її характер змінився, і вона зненавиділа своє життя. Коли її відправили у вигнання, її душа воскресла. У Анни і Катюші багато спільного. Їх схожість проявляється по-різному і по-різному в різних ситуаціях. Вони обидва жадають повноти життя.

Ключові слова: Анна Кареніна, Катюша Маслова, адекватність, колізії життя, вічні проблеми, підсвідомість, соціальний інтелект, мотивація.

Бондаренко М.С.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Меднікова Г.І.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ЗДОРОВ'Я ТА ХВОРОБИ ЖІНОК ІЗ ОНКОПАТОЛОГІЄЮ, ЩО ХВОРІЮТЬ НА COVID-19

У статті представлені результати емпіричного дослідження, спрямованого на визначення особливостей ставлення до здоров'я та хвороби жінок з онкопатологією, що хворіють на COVID-19. За результатами порівняльного аналізу показників ставлення до здоров'я досліджуваних експериментальної (жінки з онкопатологією, що хворіють на COVID-19) і контрольної (жінки, що хворіють на COVID-19) груп визначені більш низькі показники за всіма компонентами ставлення до здоров'я у жінок експериментальної групи. За даною групою суттєво переважають жінки з низьким і середнім рівнями емоційного компоненту ставлення до здоров'я, низьким рівнем пізнавального, практичного і вчинкового компонентів ставлення до здоров'я. Онкохворі жінки з супутнім COVID-19 характеризуються низьким і середнім рівнем інтернальності тілесного локусу контролю. Більшість складають жінки з низьким рівнем інтернальності, що характеризує їх як схильних приписувати причини свого тілесного стану зовнішнім чинникам. Серед жінок контрольної групи переважають досліджувані з високим і середнім рівнем інтернальності тілесного локусу контролю. Більшість складають жінки з високим рівнем інтернальності, що свідчить про схильність вбачати причини того, що відбувається з їх тілом, у власній активності та брати на себе відповідальність за стан свого тіла. У контрольній групі найбільш представлені жінки з анозогностичним і ергопатичним типами ставлення до хвороби, при яких властиве применшення важливості захворювання, схильність до порушення рекомендованого лікарем режиму, неприйняття ролі хворого, але без виразних проявів психічної і соціальної дезадаптації. Серед онкохворих жінок із супутнім COVID-19 найбільш представлені тривожний і неврастенічний типи ставлення до хвороби, для яких характерна інтрапсихічна спрямованість особистісного реагування на хворобу, що обумовлює порушення соціальної адаптації. Найбільш поширеним для цієї групи жінок є тривожний тип ставлення до хвороби, що характеризується постійною схвильованістю щодо несприятливого перебігу хвороби, ймовірних труднощів, непродуктивності і навіть небезпечності лікування.

Ключові слова: ставлення до здоров'я, ставлення до хвороби, тілесний локус контролю, онкохворі жінки, коронавірусна хвороба COVID-19.

Постановка проблеми. На сьогодні проблема підвищення якості життя хворих із злоякісними новоутвореннями залишається актуальною і соціально значимою в усьому світі. Аналіз статистичних даних про захворюваність на злоякісні новоутвореннями показує, що з кожним роком в Україні спостерігається зростання захворюваності на онкопатологію, що призводить до передчасної смертності й інвалідизації населення.

Специфічними особливостями онкологічних захворювань є не тільки те, що вони провокують у хворого безпосереднє відчуття загрози життю під час встановлення діагнозу, але й хронічний характер переживання цієї загрози, що збільшується через важке, тривале і токсичне післяопераційне

лікування, здатне призводити до виникнення супутніх захворювань. Всі ці фактори можуть впливати на хворих в якості самостійних стресорів і збільшувати негативні психологічні наслідки захворювання.

Останніми роками потужним стресором, що впливає не тільки на здоров'я, а й на весь уклад життя сучасних людей виступає пандемія COVID-19. Але на сьогодні відчувається брак досліджень, які б різнобічно розкривали психологічні особливості онкологічних пацієнтів в умовах пандемії COVID-19. Враховуючи, що психологічні фактори відіграють важливу роль у розвитку й перебігу онкологічного захворювання, а однією з психологічних проблем онкохворих є їх реакція

на хворобу в умовах пандемії, актуальності набуває проблема ставлення онкохворих із супутнім захворюванням на COVID-19 до власної хвороби і власного здоров'я, оскільки від того, як пацієнт ставиться до своєї хвороби і до свого здоров'я, значною мірою залежить загальний успіх лікування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні С. В. Мерліч у переважній більшості онкохворих, які перенесли оперативне втручання, визначено тривожний, іпохондричний, неврастенічний, меланхолічний, апатичний та сенситивний типи ставлення до хвороби [5]. У дослідженні М. К. Ганич, спрямованому на визначення особливостей ставлення до хвороби онкохворих із нирково-клітинним раком і раком сечового міхура, для обох груп онкохворих визначено перевагу ергопатичного типу ставлення до хвороби. Відмінності полягають у тому, що для хворих на нирково-клітинний рак також характерні гармонічний і сенситивний типи, а для хворих – іпохондричний тип ставлення до хвороби [1]. За даними Н. В. Підбуцької, характерними типами ставлення до хвороби при онкологічних захворюваннях ЖКТ є анозогностичний, іпохондричний і егоценричний типи. При цьому у більшості хворих із хронічними захворюваннями ЖКТ, у яких не діагностовано онкопатології, визначено гармонічний, ергопатичний і сенситивний типи ставлення до хвороби [8]. Анозогностичний тип ставлення до хвороби як провідний для більшості онкохворих визначається й іншими дослідниками. Причому зазначається, що більш адекватне ставлення до хвороби зустрічається при четвертій стадії раку, а найбільша анозогнозія характерна для хворих, в яких діагностовано перша та друга стадії онкологічного захворювання [10].

С. В. Шематонною визначена схильність онкохворих до оцінки себе як недостатньо сильних, залежних від обставин, недостатньо активних. Хвороба онкохворими оцінюється як неприваблива, огидна, але при цьому сильна, незалежна та активна. Здоров'я розглядається як позитивне, незалежне й стійке, активне. Серед особливостей емоційного реагування в онкологічних хворих переважають завищені оцінки сили хвороби й занижені оцінки власних сил, внаслідок чого свій стан значна частина онкохворих схильні оцінювати як безнадійний [11].

У проведеному О. Г. Порошиною зі співавторами дослідженні вивчалися особливості ставлення до хвороби онкохворих із супутньою серцево-судинною патологією (артеріальна гіпертензія та ішемічна хвороба серця). Встановлено,

що таким хворим властива більш низька виразність анозогнозії порівняно з онкохворими без кардіальної патології, оскільки, на думку дослідників, саме адаптація до серцево-судинного захворювання дозволила даним хворим одержати досвід, який впливає на переживання ситуації онкологічного захворювання. У цілому для онкохворих із кардіальною патологією найбільш характерними виявилися ергопатичний адаптивний і тривожний та тривожно-неврастенічний дезадаптивні типи ставлення до хвороби, а для онкологічних хворих без кардіальної патології – анозогностичний і ергопатичний адаптивні та сенситивний дезадаптивний типи ставлення до хвороби [9].

За даними науковців стан людей в умовах пандемії COVID-19 характеризується появою симптомів підвищеної тривоги, депресивних проявів, страху за власне здоров'я, за майбутнє, страх померти, побоювання заразити інших, втратити близьких людей тощо [6; 12]. У пацієнтів, що переносять коронавірусне захворювання в легкій формі, відзначається страх смерті, тривожність, не прийняття події захворювання, реакція запобігання лікуванню, не розуміння необхідності обмежень режиму, відмова від співробітництва, агресія. При тяжкому перебігу захворювання і перебігу середньої тяжкості у хворих виявляється розгубленість, тривога, депресивність, апатія, страхи, панічні розлади [3]. Виділяють групи пацієнтів із найвищими ризиками негативного впливу COVID-19 на фізичний і психічний стан, до яких належать і онкохворі [2].

В онкохворих негативні психоемоційні стани в умовах пандемії пов'язані як з побоюванням заразитися коронавірусною інфекцією, так і з побоюваннями не одержати кваліфіковану медичну допомогу через зміни організаційного характеру, пов'язані з протиепідемічними заходами, через перепрофілювання лікарень, через хворобу лікуючого лікаря [7]. Але на сьогодні практично відсутні дослідження психологічних особливостей осіб з онкологічною патологією, що хворіють на COVID-19, зокрема нами не знайдено робіт, присвячених вивченню ставлення до здоров'я та хвороби пацієнтів, які характеризуються сполученням онкологічного захворювання та COVID-19.

Мета статті – визначити особливості ставлення до здоров'я і хвороби жінок з онкопатологією, що хворіють на COVID-19.

Виклад основного матеріалу. Для визначення особливостей ставлення до здоров'я і хвороби жінок з онкопатологією, що хворіють на

COVID-19, були використані методики «Індекс ставлення до здоров'я» С. Дерябо і В. Ясвіна, «Тип ставлення до хвороби» Л. Й. Вассермана зі співавторами, «Діагностика тілесного локусу контролю» Т. Б. Хомуленко зі співавторами. При статистичній обробці даних використовувалися U-критерій Манна-Уїтні та критерій хі-квадрат Пірсона.

У дослідженні взяли участь дві групи жінок. До першої (експериментальної) групи увійшли 45 жінок із захворюванням на COVID-19 з онкопатологією, до другої (контрольної) групи – 45 жінок із захворюванням на COVID-19. Всі жінки проходили діагностику на COVID-19 в Центрі медичної радіології «ГАММА ПЛЮС», м. Харків.

Між експериментальною і контрольною групами визначені суттєві відмінності за показниками всіх компонентів ставлення до здоров'я. Більш високі показники за всіма компонентами ставлення до здоров'я визначені за контрольною групою, а більш низькі за групою жінок з онкопатологією, що хворіють на COVID-19.

Визначено, що в експериментальній групі суттєво переважають жінки з низьким і середнім рівнями вираженості емоційного компоненту ставлення до здоров'я, низьким рівнем вираженості пізнавального, практичного і вчинкового компонентів ставлення до здоров'я (табл. 1).

Отже, ставлення до здоров'я більшості жінок з онкопатологією, що хворіють на COVID-19, переважно носить інтелектуальний характер, але при цьому вони не проявляють суттєвої актив-

ності в пошуку інформації про можливість підтримання здоров'я та дотримання здорового способу життя. У плані реалізації практичних заходів щодо піклування про своє здоров'я можуть лише доєднатися до ініціатив інших людей, але особистої активності не проявляють, а також не намагаються впливати на своє оточення щодо дотримання здорового способу життя.

У контрольній групі суттєво переважають жінки з середнім і високим рівнями вираженості емоційного компоненту ставлення до здоров'я, середнім і низьким рівнями вираженості пізнавального компоненту ставлення до здоров'я, низьким рівнем вираженості практичного компоненту ставлення до здоров'я, високим і середнім рівнями вираженості вчинкового компоненту ставлення до здоров'я (табл. 2).

Отже, серед жінок контрольної групи більшість складають жінки, які здатні насолоджуватися своїм здоров'ям, одержувати від нього естетичну насолоду. Слід зазначити, що, як і більшість представниць експериментальної групи, більшість жінок контрольної групи не схильні цікавитися інформацією щодо засобів підтримки здоров'я та реалізовувати практичні заходи, спрямовані на збереження та покращення власного здоров'я. Але 15,5% жінок контрольної групи проявляють значну зацікавленість проблемами здоров'я, активність у пошуках відповідної інформації в книгах, журналах, газетах тощо, із задоволенням спілкуються з іншими людьми на дану тему, а 11,1%

Таблиця 1

Представленість жінок з онкопатологією, що хворіють на COVID-19, за рівнями вираженості компонентів ставлення до здоров'я

Компоненти ставлення до здоров'я	Рівень						χ^2	p
	високий		середній		низький			
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%		
Емоційний	1	2,2	21	46,7	23	51,1	19,734	0,01
Пізнавальний	–	–	8	17,8	37	82,2	50,534	0,01
Практичний	–	–	9	20,0	36	80,0	46,800	0,01
Вчинковий	–	–	3	6,7	42	93,3	73,200	0,01

Таблиця 2

Представленість жінок, що хворіють на COVID-19, за рівнями вираженості компонентів ставлення до здоров'я

Компоненти ставлення до здоров'я	Рівень						χ^2	p
	високий		середній		низький			
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%		
Емоційний	18	40,0	20	44,4	7	15,6	7,000	0,05
Пізнавальний	7	15,5	21	46,7	17	37,8	6,934	0,05
Практичний	5	11,1	11	24,4	29	64,5	20,801	0,01
Вчинковий	24	53,3	7	15,6	14	31,1	9,734	0,01

жінок контрольної групи активно піклуються про своє здоров'я, застосовуючи різні оздоровчі практики, ведуть здоровий спосіб життя. Також значна частина жінок контрольної групи (53,3%) намагаються впливати на власне оточення щодо необхідності дотримуватися здорового способу життя, формуючи навколо себе здорове середовище.

Аналіз розподілу жінок експериментальної та контрольної груп за рівнями інтернальності тілесного локусу контролю показав, що жінки контрольної групи переважно характеризуються високим рівнем інтернальності тілесного локусу контролю (66,7%), який характеризує «стабільну тенденцію бачити причини того, що відбувається з тілом у власній активності і схильність до прийняття відповідальності за стан і особливості функціонування власного тіла у більшості ситуацій життєдіяльності» [4, с. 307]. У 33,3% жінок цієї групи визначено середній рівень інтернальності тілесного локусу контролю, що характеризує «ситуативність та вибірковість в усвідомленні детермінації особливостей функціонування власного тіла» [4, с. 307]. Слід зазначити, що за контрольною групою не визначено жодної досліджуваної з низьким рівнем інтернальності тілесного локусу контролю.

Жінки експериментальної групи переважно характеризуються низьким рівнем інтернальності тілесного локусу контролю (71,1%), який характеризує «стабільну та глобальну екстернальність в області тілесного, тобто приписування причин тілесного зовнішнім (середовищним) обставинам» [4, с. 308]. У 28,9% жінок експериментальної групи визначено середній рівень інтерналь-

ності тілесного локусу контролю, в високого рівня інтернальності тілесного локусу контролю не визначено в жодній досліджуваній даній групі.

Аналіз профілів ставлення до хвороби жінок двох досліджуваних груп дає змогу пересвідчитися, що за групою жінок, що хворіють на COVID-19, найвищі точки профіля розташовані в області першого блоку ставлення до хвороби, що вказує на характерне для жінок цієї групи прагнення подолати хворобу, неприйняття ролі хворого за відсутності виразних проявів психічної та соціальної дезадаптації. Найвищі точки профіля ставлення до хвороби онкохворих жінок із супутнім захворюванням на COVID-19 розташовані в області другого блоку ставлення до хвороби, що вказує на інтрапсихічну спрямованість особистісного реагування на хворобу, що обумовлює порушення соціальної адаптації жінок цієї групи (рис. 1).

Визначені суттєві відмінності у представленості типів ставлення до хвороби жінок експериментальної та контрольної груп. Досліджуваних контрольної групи характеризує ставлення до хвороби без ознак порушення психосоціальної адаптації з перевагою анозогнозичного типу (48,8%), що вказує на схильність до відкидання думок про хворобу, заперечення її серйозності. У 22,3% жінок, що хворіють на COVID-19, визначено ергопатичний тип ставлення до хвороби, що вказує на прагнення, незважаючи на хворобу, залишатися в сфері звичної активної діяльності. 11,2% цієї групи характеризуються гармонійним типом ставлення до хвороби. Вони адекватно оцінюють свій стан, беруть активну участь в лікуванні,

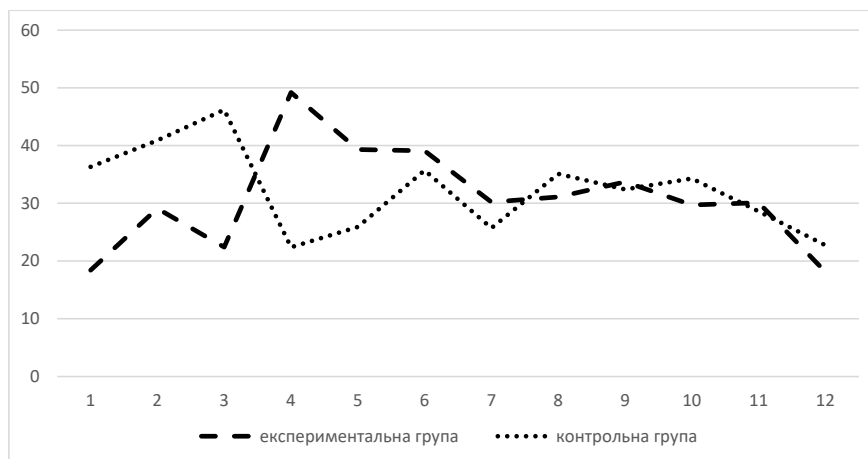

Рис. 1. Профілі ставлення до хвороби жінок експериментальної (онкохворі жінки із супутнім захворюванням на COVID-19) і контрольної (жінки, що хворіють на COVID-19) груп

Примітка: Г – гармонійний тип, Р – ергопатичний тип, З – анозогнозичний тип, Т – тривожний тип, І – іпохондричний тип, Н – неврастенічний тип, М – меланхолійний тип, А – апатичний тип, С – сенситивний тип, Е – егоцентричний тип, П – паранойяльний тип, Д – дисфоричний тип.

дотримуються рекомендацій лікаря, бажаючи якомога швидше обужати та повернутися до звичного образу життя. У 17,7% жінок контрольної групи визначено змішаний гармонійно-анозогнозичний тип ставлення до хвороби.

Онкохворих жінок із супутнім COVID-19 відрізняє дезадаптивне ставлення до хвороби, яке представлене переважно тривожним (55,5%) типом, що проявляється безперервним занепокоєнням щодо перебігу хвороби, можливих ускладнень, ефективності та безпечності лікування. У 20% жінок з онкопатологією, що хворіють на COVID-19, визначено неврастенічний тип ставлення до хвороби, що характеризується проявами дратівливої слабкості: приступами розлючення, особливо при болях, при неприємних відчуттях, при зривах лікування з подальшим самоосудом та каяттям. У 11,2% жінок даної групи визначено іпохондричний тип ставлення до хвороби, що вка-

зує на надмірну зосередженість на хворобливих та неприємних відчуттях, пов'язаних із побічними діями ліків і діагностичними обстеженнями, поєднання прагнення лікуватися і невіри у перемогу над недугою. У 13,3% жінок з онкопатологією, що хворіють на COVID-19, визначено змішаний тривожно-неврастенічний тип ставлення до хвороби.

Висновки. Визначено відмінності у ставленні до здоров'я та хвороби жінок, що хворіють на COVID-19, за наявності або відсутності онкологічної хвороби. Жінки з онкопатологією, що хворіють на COVID-19, відрізняються більш низькими показниками всіх компонентів ставлення до здоров'я, нижчим рівнем інтернальності тілесного локусу контролю, дезадаптивним ставленням до хвороби, яке представлене переважно тривожним, неврастенічним, тривожно-неврастенічним і іпохондричним типами.

Список літератури:

1. Ганич М. К. Эмпирическое исследование типов отношения к болезни и защитных механизмов онкологических больных. *Успехи современной науки*. 2016. № 4, Т. 4. С. 54–58.
2. Коморбидные заболевания и прогнозирование исхода COVID-19 / А. В. Молочков та ін. *Альманах клинической медицины*. 2020. Вып. 48 (Спецвыпуск). С. 1–10. DOI: 10.18786/2072-0505-2020-48-040
3. Мальцева М. Н., Шмонин А. А., Мельникова Е. В., Иванова Г. Е. Помощь пациентам, имеющим поведенческие и психологические проблемы, получающим лечение от коронавирусной инфекции (COVID-19) в условиях пандемии. *Bulletin of rehabilitation medicine*. 2020. № 3(97). С. 105–109.
4. Методика діагностики тілесного локусу контролю / Т. Б. Хомуленко та ін. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2020. Вип. 62. С. 293–316.
5. Мерліч С. В. Особливості відношення до хвороби в пацієнтів з онкопатологією, які перенесли оперативне втручання з формуванням кишкової стоми. *Психічне здоров'я*. 2014. № 1(42). С. 10–13.
6. Новикова Л. Б., Акопян А. П., Шарапова К. М., Латыпова Р. Ф. Неврологические и психические расстройства, ассоциированные с COVID-19. *Артериальная гипертензия*. 2020. № 26(3). С. 317–326.
7. Оценка некоторых аспектов психоэмоционального статуса у женщин, больных раком молочной железы, в период неблагоприятной эпидемиологической обстановки / Д. В. Судаков и др. *Вопросы образования и психологии: монография* / С. А. Анин и др. Чебоксары : ИД «Среда», 2020. С. 162–171. DOI: 10.31483/r-97288
8. Підбуцька Н. В. Психологічні особливості людей з онкологічними захворюваннями шлунково-кишкового тракту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 2, Т. 2. С. 159–165.
9. Порошина Е. Г., Вологодина И. В., Пестерева Е. В. Психологические особенности и качество жизни у онкологических больных с сочетанной сердечно-сосудистой патологией. *Вестник Северо-Западного государственного медицинского университета*. 2017. Т.9, № 1. С. 83–88.
10. Сычева Т. Ю., Буравцова Н. В. Специфика психоэмоционального состояния онкогинекологических больных. *СМАЛЬТА*. 2020, № 1. С. 63–73.
11. Шематонова С. В. Связь психоэмоционального напряжения онкологических больных с их внутренней картиной болезни. *Гуманитарные науки*. 2020. № 15. С. 80–82.
12. Юрьева Л. Н., Шустерман Т. И. Пандемия COVID-19: риски для психологического благополучия и психического здоровья. *Український вісник психоневрології*. 2020. Т. 28 (Вип. 2). С. 5–10. DOI: <https://doi.org/10.36927/2079-0325-V28-is2-2020-1>

Bondarenko M.S., Mednikova N.I. PECULIARITIES OF ATTITUDE TOWARDS HEALTH AND DISEASE OF THE WOMEN WITH ONCOPATHOLOGY HAVING COVID-19

The paper presents the results of the empirical research directed to defining the peculiarities of attitude towards health and disease of the women with oncopathology having COVID-19. According to the comparative

analysis of health attitude measures of the women under investigation in the experimental (the women with oncopathology having COVID-19) and the control group (the women having COVID-19), lower measures of all the health behavior components have been defined in the experimental group. The women with low and average levels of health attitude emotional component, low level of the cognitive, practical and behavioral health attitude components prevail in the given group. The women with oncopathology having COVID-19 are characterized by low and average levels of locus of control internality. The majority are the women with low internality level that illustrates their inclination to find the causes of their body states in the external factors. The women with high and average levels of locus of control internality prevail in the control group. The majority are the women with high internality level that characterizes their inclination to find the causes of their body states in their own activity and taking responsibility for their body state. The women with anosognosic and ergopathic health attitude types which are characterized by downplaying of the disease importance, inclination to breaking the doctor's recommendations, unacceptance of the diseased role without any expressive evidence of psychic and social maladjustment prevail in the control group. The anxious and neurasthenic types of health attitude characterized by intrapsychic orientation of the personal reaction on the disease which determines social adjustment disorder, prevail in the group of women with oncopathology having COVID-19. The most prevailing for this group is the anxious type of attitude towards the disease which is characterized by permanent anxiousness relative to the unfavorable disease course, potential difficulties, unproductivity and even treatment insecurity.

Key words: *attitude towards health, attitude towards disease, locus of control, women with oncopathology, coronavirus disease COVID-19.*

Меленчук Н.І.

ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

Качмар М.С.

ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

САМОСТАВЛЕННЯ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ

У статті розглянуто проблему ціннісних орієнтацій сучасної молоді. Зокрема, увага зосереджена на особливостях співвідношення самоставлення і термінальних цінностей осіб юнацького віку. Наголос робиться на аналізі ціннісних орієнтацій як ядра структури особистості і ролі самооцінки в структурі особисті. Зазначено, що ціннісні орієнтації визначають світогляд, структуру самосвідомості, основні потреби осіб юнацького віку. Засвоєння загальнолюдських цінностей відбувається опосередковано, через образ Я індивіда. «Образ Я», як і цінності, мають сильний вплив на поведінку людини, її мотивацію, конкретні вчинки та життєвий шлях у цілому. Для діагностики термінальних цінностей використовувався «Опитувальник термінальних цінностей» (ОТеЦ) І. Г. Сеніна. Вивчення показників самоставлення було здійснено за допомогою методики «Тест-опитувальник самоставлення особистості» С. Р. Пантілеєва, В. В. Століна. Наданий аналіз результатів емпіричного дослідження (кореляційного аналізу), спрямованого на вивчення співвідношення показників самоставлення і ціннісних орієнтацій. Виявлена наявність додатних і від'ємних значимих кореляційних зв'язків між більшістю показників самоставлення і термінальних цінностей. Так, показники самоприйняття, самокерівництва і самозвинувачення додатньо пов'язані з такими термінальними цінностями, як креативність, активні соціальні контакти і досягнення, а також з успішністю реалізації цінностей в сферах професійного, сімейного і суспільного життя, і в сфері захоплення. Показники самовпевненість і ставлення інших від'ємно пов'язані з цінностями креативності і активними соціальними контактами. Виявлено, що ступінь позитивності самоставлення осіб юнацького віку більшою мірою обумовлена успішністю реалізації цінностей в сферах професійного, сімейного і суспільного життя, а також в сфері захоплення. Доведено, що самоставлення і ціннісні орієнтації закономірно пов'язані між собою.

Ключові слова: самоставлення, ціннісні орієнтації, термінальні цінності, особистість, кількісний аналіз.

Постановка проблеми. Дослідження взаємозв'язку самоставлення та ціннісних орієнтацій набуває особливого значення в умовах глобальних соціальних змін. У сучасному розвитку українського суспільства спостерігається ряд трансформаційних процесів, що обумовлений пошуком власного шляху розвитку та зміни цінностей. Вивчення найпоширеніших цінностей сучасної молоді, які складають її внутрішній світ та лежать в основі ставлення до навколишнього світу, є досить актуальними напрямками роботи науковців у галузях філософії, психології, педагогіки, соціології тощо. В свою чергу, ставлення людини до себе є базовим конструктором особистості, здійснює вплив на всі аспекти поведінки, грає найважливішу роль встановленні міжособистісних відносин, у постановці та досягненні цілей, у способах формування та вирішення проблемних ситуацій.

Наявність життєвих цінностей у свідомості людини залежить від вікового періоду, на якому знаходиться індивід, від новоутворень цього періоду та від рівня розвитку суспільства загалом. Ціннісні орієнтації, у яких виявляється сутність людини, виробляються саме у юнацькому віці, коли формується усвідомлене ставлення до життя. Відмінною особливістю юнацького віку стає посилення саморефлексії, прагнення самопізнання своєї особистості, оцінки можливостей і здібностей. І, враховуючи суперечливість юнацького віку, бурхливі зміни в самосвідомості молоді людини, особливу увагу науковців привертають питання, що стосуються самосвідомості студентів, специфіки їх ціннісних орієнтацій [1; 2; 3; 9; 11; 12].

Відомо, що молодь є найбільшою суспільною групою, яка має специфічні соціальні та пси-

хологічні риси, наявність яких обумовлюється віковими особливостями і тим, що їх духовний світ знаходиться ще у процесі становлення. Саме ціннісні орієнтації визначають світогляд, структуру самосвідомості, основні потреби осіб юнацького віку. В свою чергу, засвоєння загальнолюдських цінностей відбувається опосередковано, через образ Я індивіда. «Образ Я», як і цінності, мають сильний вплив на поведінку людини, її мотивацію, конкретні вчинки та життєвий шлях у цілому.

Таким чином, проблема нашого дослідження визначається значимістю даного етапу розвитку особистості для її ціннісно-сислового самовизначення. Дослідження у цій галузі є важливим внеском у забезпечення гармонійного розвитку сучасної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В останні роки проблема ціннісних орієнтацій набула особливої актуальності серед науковців як у нашій країні, так і за кордоном. Це поняття є предметом вивчення великої кількості наукових дисциплін, в основі яких знаходяться різні концептуальні засоби, тому теоретичні уявлення про них є досить різноманітні і багатозначні. Так, ціннісні орієнтації в науці розглядаються як: «цілі, бажання, прагнення, життєві ідеали»; «моральність особистості»; «установки на конкретні цінності матеріальної і духовної культури суспільства»; «конкретне відношення до навколишнього середовища»; «детермінанти прийняття рішення»; «особистісні смисли»; «аттітюд»; «життєвий світ людини», «образ світу» [5; 13].

Відображення інтересу до теми ціннісних орієнтацій можна простежити у роботах таких авторів як, С. С. Бубнова, О. М. Леонтьєв, М. Рокич, Д. О. Леонтьєв, Д. М. Узнадзе та інші вчені.

Д. О. Леонтьєв [4, с. 223] виділяє три основні підходи до розуміння психологічної природи індивідуальних цінностей. Згідно з першим, цінності розглядаються разом з такими поняттями, як думка, переконання або уявлення (В. Брожек, М. Рокич, А. Ручка). Так, М. Рокич розділяв цінності на два класи: термінальні та інструментальні. В свою чергу, термінальні цінності розділялися автором на особистісні й соціальні, а інструментальні – на цінності моралі й цінності компетентності [15].

За другим підходом [4, 2003, с. 223] індивідуальні цінності вивчаються в контексті соціальних установок чи інтересів (Е. Шпрангер, С. Морріс). Так, на думку Е. Шпрагнера, зміст душі людини не може бути зведений до суб'єктивних цінностей.

З його точки зору, душа людини і є об'єктивними цінностями [14, с. 355–356].

І, нарешті, у третьому підході [4, с. 223] цінності розглядаються разом з такими поняттями, як потреби і мотив (Ф. Василюк, Ю. Жуков, А. Маслоу). Зокрема, на думку А. Маслоу, обрані цінності і є цінностями. При цьому дійсно правильний вибір є таким, що веде до самоактуалізації особистості [5, с. 209].

Система ціннісних орієнтацій є індивідуальною для кожної особистості, характеризується окремою ієрархією цінностей. За словами В. Франкла, суб'єктивне «переживання певної цінності включає переживання того, що вона є вищою за якусь іншу» [13]. Д. О. Леонтьєв, С. Р. Пантілеєв, Є. Б. Фанталова вважають, що перевага окремих цінностей може бути пов'язана або з уявленнями про їх абсолютну значущість для суспільства та людства в цілому або їх суб'єктивною актуальною важливістю [3; 4; 6; 7; 12]. Таким чином, унікальність індивідуальної системи цінностей визначає неповторність самої молоді особистості.

Ціннісні орієнтації – це внутрішній компонент свідомості та самосвідомості людини, який відіграє дуже важливу роль у визначенні спрямованості моральної діяльності особистості. Специфіка ціннісних орієнтацій полягає у тому, що вони регулюють не лише дійсний стан особистості, але і майбутній її стан. Стосовно цінностей у осіб юнацького віку, то вони визначають не тільки принципи її життя, але і їх ідеали, завдання і цілі. Тому цінності молоді особи виступають як її уявлення про належне, мобілізують її життєві сили і здібності на досягнення необхідної мети [1, с. 87]. Ціннісні орієнтації молоді формуються в процесі її соціалізації під впливом виховання та навчання.

Природа самоставлення розкривається авторами за допомогою категорії узагальненої самооцінки (Р. Берне, К. Роджерс, С. Гордон), соціальної настанови (Н. І. Сарджвеладзе), емоційного переживання (І. І. Чеснокова), особистісного сенсу (С. Р. Пантелєєв, Є. Т. Соколова, В. В. Столін). Водночас Є. Т. Соколова, В. В. Столін, С. Р. Пантілеєв, І. І. Чеснокова підкреслюють ціннісно-сисловий характер самоставлення особистості, що є найбільш близьким до предмета нашого дослідження.

В. В. Столін розкриває природу самоставлення через поняття особистісного сенсу. Автор розглядає самоставлення як складну ієрархічну систему, що представлена такими параметрами: «аутосимпатія», «самоповага», «самоінтерес» та «очікуване позитивне ставлення іншого» [10]. С. Р. Пантілеєв

зазначав, що в основі системи самоставлення лежить принцип динамічної ієрархії, який полягає в тому, що та чи інша модальність емоційно-ціннісного відношення до себе може виступати як структура системи, займаючи провідне місце в ієрархії інших аспектів, фактично визначаючи виразність узагальненого стійкого самоставлення [6; 7]. На думку вченого, самоставлення безпосередньо пов'язане з особистісною і соціальною позицією суб'єкта, із значущістю тих завдань, за які особистість «свідомо бере на себе відповідальність у якості їх автора і творця» [6, с. 1].

Таким чином, виходячи з теоретичних положень, які було розглянуто вище, ми поставили за мету проведення емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення взаємозв'язку самоставлення особистості і ціннісних орієнтацій.

Методологія й методи. В емпіричному дослідженні прийняли участь студенти I курсу денної форми навчання медичного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Усього в дослідженні взяло участь 58 осіб у віці від 18 до 20 років.

У якості психодіагностичного інструментарію для виявлення ціннісних орієнтацій був запропонований «Опитувальник термінальних цінностей» (ОТеЦ) І. Г. Сеніна. Тест спрямований на діагностику термінальних цінностей і життєвих сфер особистості. Серед термінальних цінностей автор методики виокремлює: власний престиж, високе матеріальне становище, креативність, активні соціальні контакти, розвиток себе, досягнення, духовне задоволення, збереження власної індивідуальності. У якості життєвих сфер особистості розглядаються: професійне життя; навчання

та освіта; сімейне життя; суспільне життя; захоплення [8; 9].

Для діагностики показників самоставлення був використаний «Тест-опитувальник самоставлення особистості» С. Р. Пантілеєва, В. В. Століна. В цьому тесті для аналізу пропонуються три рівні самоставлення, що відрізняються за ступенем узагальненості: глобальне самоставлення; самоставлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоцікавістю та очікуванням ставлення до себе; рівень конкретних дій щодо свого «Я» [6; 7; 10].

Результати й дискусії. Відповідно до означеної мети аналіз отриманих в результаті діагностики емпіричних даних передбачав використання кількісних методів, а саме кореляційного аналізу, який був здійснений за допомогою статистичної комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows.

Проаналізуємо результати дослідження взаємозв'язку між показниками самоставлення і ціннісними орієнтаціями, які представлено в таблиці 1. Аналіз даних, що представлені у таблиці 1, показує стійкі полярні взаємозв'язки досліджуваних показників. Так, інтегральний показник самоставлення (CS) від'ємно пов'язаний з показником термінальних цінностей сферою суспільного життя (ТцСПж) на 1% рівні і показником сферою захоплень (ТцЗх) – на 5% рівні. Такі дані вказують на взаємозв'язок самоставлення зі сферами суспільного життя і захоплень.

Показники самоставлення, очікування позитивного ставлення від інших (СІІ) також встановив значущий від'ємний зв'язок з показником термінальних цінностей, сферою захоплень (ТцЗх) на 1% рівні. І показник ставлення інших (С2) також

Таблиця 1

Показники самоставлення	Показники термінальних цінностей						
	ТцКр	ТцАск	ТцДо	ТцПж	ТцСж	ТцСПж	ТцЗх
CS						-382**	-330*
СІІ							-346**
СІV						-331*	
С1	-309*	-400**					-360**
С2							-326*
С3	321*	309*		358**	315*		
С4			358**				
С5						385**	330*

Примітка: 1) нулі та коми опущені; 2) позначення ** – значущість зв'язку на рівні $p \leq 0.01$; * – $p \leq 0.05$; 3) умовні позначення показників самоставлення: CS – інтегральний показник самоставлення; СІІ – очікування позитивного ставлення від інших; СІV – самоінтерес; С1 – самовпевненість; С2 – ставлення інших; С3 – самоприйняття; С4 – самокерівництво; С5 – самозвинувачення; 4) умовні позначення показників термінальних цінностей: ТцКр – креативність; ТцАск – активні соціальні контакти; ТцДо – досягнення; ТцПж – сфера професійного життя; ТцСж – сфера сімейного життя; ТцСПж – сфера суспільного життя; ТцЗх – сфера захоплень.

від'ємно пов'язаний з показником термінальних цінностей, сферою захоплень (ТцЗх) на 5% рівні. Тобто, очікування негативного ставлення до себе оточуючих пов'язане з відсутністю захоплень в житті людини.

Такий показник самоствавлення, як самоінтерес (СІV), від'ємно пов'язаний з показником термінальних цінностей, сферою суспільного життя (ТцСПж) на 5% рівні. Ці дані дозволяють припустити, що відсутність інтересу до власних думок і почуттів, неготовність спілкуватися із собою на рівних, невпевненість у своїй цікавості для інших впливає на активність в сфері суспільного життя, що виявляється в незначній значущості для людини проблем життя суспільства.

Показник самоствавлення, самовпевненість (С1), виявив значимі від'ємні зв'язки з такими показниками термінальних цінностей, як: активні соціальні контакти (ТцАск), сфера захоплень (ТцЗх) на 1% рівні, і креативність (ТцКр) – на 5% рівні. Це свідчить про те, що висока зарозумілість, самовпевненість взаємопов'язана з відсутністю прагнення до встановлення сприятливих взаємин з іншими людьми; з відсутністю прагнення до уникнення стереотипів та урізноманітнення свого життя.

Окремо слід виділити такий показник самоствавлення, як самоприйняття (С3), який встановив найбільшу кількість значущих зв'язків з показниками термінальних цінностей саме на додатному рівні. Так, було встановлено значимі додатні зв'язки з показниками креативність (ТцКр), активні соціальні контакти (ТцАск), сфера сімейного життя (ТцСж) на 1% рівні, і з показником сфера професійного життя (ТцПж) – на 5% рівні. Такі результати свідчать про те, що схвалення себе в цілому і в суттєвих частковостях, довіра до себе та позитивна самооцінка впливає на прояв креативності у житті, на її різноманітність; на можливість спілкуватися та взаємодіяти з іншими людьми і встановлювати гармонійні відносини з оточуючими.

Такий показник самоствавлення, як самокерівництво (С4), виявив значимий додатній зв'язок на 5% рівні лише з одним показником термінальних цінностей, показником досягнення (ТцДо). Це дає нам можливість припустити, що переживання власного «Я» як внутрішнього стрижня, прояв власної активності для отримання результатів, опора у всьому на себе взаємопов'язана з прагненням людини до розуміння конкретних і відчутних результатів у різні періоди життя, з постійним висуванням цілей і обов'язковим їх досягненням.

І, нарешті, показник самоствавлення, самозвинувачення (С5), додатньо пов'язаний з показником термінальних цінностей, сферою суспільного життя (ТцСПж) на 5% рівні і показником сферою захоплень (ТцЗх) – на 1% рівні. Такі результати свідчать про те, що готовність поставити собі у провину свої невдачі і власні недоліки впливає на можливість людині бути активною в сфері суспільного життя і в сфері захоплень.

Як бачимо, більшість шкал опитувальника самоствавлення виявились пов'язаними з показниками термінальних цінностей. Тобто самоствавлення дуже тісно пов'язане з ціннісною сферою особистості. Особливо сильний зв'язок між показником самоприйняття і такими показниками термінальних цінностей, як креативність і активні соціальні контакти, а також сферами сімейного і професійного життя. Тобто, можемо припустити, що дружнє ставлення до себе, емоційне, безумовне прийняття себе таким, який є, навіть із деякими недоліками, схвалення своїх планів та бажань, впливає на прагнення до реалізації своїх творчих можливостей, на внесення різних змін до всіх сфер свого життя; на прагнення до встановлення сприятливих взаємин з іншими людьми; на прояв активності у професійній і сімейній сферах.

Проведене дослідження дозволяє дійти наступних **висновків**:

1. Аналіз результатів дослідження дозволив підтвердити існування взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями та компонентами самоствавлення. В цілому, ці два параметри є взаємопов'язаними в просторі особистості і виступають важливими передумовами загальної задоволеності особами юнацького віку власним життям.

2. Виявлено, що адекватне позитивне самоствавлення є однією з умов формування ціннісної сфери зрілої особистості. Негативне самоствавлення може гальмувати та заважати розвитку сфери життєвих цінностей.

3. Показано, що такі термінальні цінності, як креативність, активні соціальні контакти, досягнення пов'язані з високим рівнем самоприйняття, самоінтересу та очікуванням позитивного відношення від інших. Виявлено, що ступінь позитивності самоствавлення осіб юнацького віку більшою мірою обумовлена успішністю реалізації ними цінностей в сферах професійного, сімейного і суспільного життя, а також в сфері захоплень.

4. Поглиблений аналіз отриманих результатів буде перспективою наших подальших досліджень.

Список літератури:

1. Католик Г.В., Софінська Г.В. Ціннісні орієнтації сучасної «золотої молоді». *Актуальні проблеми психології*. 2014. Т. 7. Вип. 37. С. 85–96.
2. Кириленко Т.С., Льошенко О. А. Психологія самопізнання. ВПЦ «Київський університет». 2015. 191 с.
3. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентации. М., 1992. 17 с.
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2003. 487 с.
5. Маслоу А. Психология бытия. Москва : Рефлбук, 1997. 304 с.
6. Пантеев С.Р. Строение самоотношения как эмоционально-оценочной системы: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. М., 1988. 18 с.
7. Пантеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. Москва : Изд-во МГУ, 1991. 110 с.
8. Сенин И.Г. Опросник терминальных ценностей (ОТеЦ): Руководство. Ярославль : НПЦ «Психодиагностика», ФГИ «Содействие», 1991.
9. Сенин И.Г. Психодиагностика ценностно-ориентационной сферы личности как метод социально-психологического исследования: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01, 19.00.05. Ярославль, 2000. 186 с.
10. Столин В.В. Самосознание личности. М. : Издательство Московского Университета, 1983. 284 с.
11. Тихомандрицкая О.А. Ценности и самоотношение на этапе юношеской социализации: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Москва, 2000. 179 с.
12. Фанталова Е.Б. Об одном методическом подходе к исследованию мотивации и внутренних конфликтов. *Психологический журнал*. Т. 13. 1992. № 1. С. 107–117.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла: пер. с англ. и нем. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
14. Шпрангер Э. Два вида психологии. История психологии (10–30-е гг.: период открытого кризиса) / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. Москва, 1992. С. 355–356.
15. Rockeach M. *The Nature of Human Values*. New York : FrrePress, 1973. 438 p.

Melenchuk N.I., Kachmar M.S. SELF-ASSESSMENT AND VALUE ORIENTATIONS: FEATURES OF RELATIONSHIP

The article considers the problem of value orientations of modern youth. In particular, attention is focused on the peculiarities of the relationship between self-assessment and terminal values of adolescents. Emphasis is placed on the analysis of value orientations as the core of the personality structure and the role of self-esteem in the personal structure. It is noted that value orientations determine the worldview, the structure of self-awareness and the basic needs of adolescents. Assimilation of universal values occurs indirectly, through the image of the individual. «Self-image», as well as values, have a strong influence on human behavior, motivation, specific actions and life in general. It was used the «Terminal Values Questionnaire» by I. Senin to diagnose terminal values. It was used the «Test-questionnaire of self-assessment of personality» by S. Pantileev, V. Stolin to study of indicators of self-assessment. An analysis of the results of empirical research (correlation analysis) aimed at studying the relationship between indicators of self-esteem and value orientations. There are positive and negative significant correlations between most self-assessment indicators and terminal values. Thus, indicators of self-acceptance, self-management and self-blame are positively related to such terminal values as creativity, active social contacts and achievements, as well as to the success of values in professional, family and social life and hobbies. Indicators of self-confidence and attitudes of others are negatively related to the values of creativity and active social contacts. It was found that the degree of positivity of self-attitude of young people is largely due to the success of their values in the spheres of professional, family and social life, as well as in the field of hobbies. It has been proven that self-esteem and value orientations are naturally connected.

Key words: self-attitude, value orientations, terminal values, personality, quantitative analysis.

Мельник О.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ І.О. СІКОРСЬКОГО НА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПСИХІЧНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті презентуються результати дослідження наукової спадщини видатного українського вченого Івана Олексійовича Сікорського, знаного далеко за межами України, зокрема, стосовно проблематики втомлюваності й лікування заїкання, про що свідчать посилання у працях німецьких, англійських і французьких вчених. Проаналізовано ключові праці, де презентуються наукові ідеї щодо провідних чинників розвитку психічної сфери особистості, з'ясовані теоретичні основи розвитку. Визначені місце і значення проблематики розвитку психічної сфери особистості в системі психологічних уявлень І. О. Сікорського. Доводиться, що фокусуною темою наукової творчості вченого є тема розвитку психічних можливостей, детермінант впливу на розвиток психіки та формування особистості як основи і джерела психічного розвитку й вдосконалення. Встановлено, що теоретичним фундаментом розуміння психічного розвитку у І. О. Сікорського стали принципи взаємовпливу фізичного і психічного, принципи генетичного аналізу, детермінізму, діяльнісного підходів. Згідно вченого розвиток психічної сфери особистості передбачає взаємодію між внутрішніми та зовнішніми детермінантами. Психіка визначається вченим як біоісторичне явище, система, котра є визначальною в особистісному зростанні та самовдосконаленні, адже виконує такі функції, як регуляція, відображення, пристосування та збереження цілісності. Встановлено, що розвиток психологічних ідей І. О. Сікорського здійснювався в процесі конвергенції природничо-наукового та метафізичного знання із визнанням субстанціональної природи психічного, ідеалістичних і матеріалістичних ідей. Психологічні ідеї вченого просякнуті визнанням значимих зв'язків між фізичним, психічним і соціальним розвитком особистості. Здатність до рефлексії визнається найважливішим механізмом саморозвитку особистості.

Ключові слова: психічна сфера особистості, розвиток, саморозвиток, особистість, виховання, навчання.

Вступ. Не одне покоління психологів залишилось незнайомим з науковим доробком Івана Олексійовича Сікорського. Виключенням є лише праця про вченого, написана головним науковим співробітником Інституту психології ім. Г. С. Костюка Олексієм Тимофійовичем Губко [1], для якого улюбленим заняттям було реабілітувати наукові напрямки, які були затавровані догматиками, а також повертати добре ім'я ученим, які в епоху тоталітарної науки і реакції царизму зазнавали несправедливих звинувачень.

І. О. Сікорський є автором більше сотні наукових праць, у яких розкривались та висвітлювались і фундаментальні питання психології. Безцінними, актуальними залишаються й на сьогодні праці вченого-енциклопедиста про формування, становлення і розвиток особистості, про значення провідних чинників у цьому процесі, про розуміння психіки, її розвитку, яке було розкрито більше ста років тому.

І. О. Сікорський був ініціатором створення в Києві Фребелівського інституту. Провідним моти-

вом для вченого виступило переконання щодо необхідності підготовки спеціально навчених вихователів, учителів. У своїх публічних виступах він неодноразово наголошував на кризі виховання і навчання підростаючого покоління, і наполягав, що ситуацію вкрай і негайно необхідно змінювати, наголошуючи при цьому, що сильною може бути лише та держава, яка не лише побудує першокласну систему виховання і навчання, а й втілить її в життя для широких верств населення [2].

Найнеобхіднішою наукою у підготовці фахівців в інституті вченим визнана дитяча психологія. Він стверджував, що без знань вікових особливостей психічного розвитку, особливостей проявів психічного, неможливо виховати гідну особистість, яка буде служити на благо держави і тим самим сприяти її розвитку та добробуту громадян. Саме тому для майбутніх вчителів, вихователів вивчення цих особливостей є першочерговим завданням, наполягав І. О. Сікорський.

Мета статті полягає у представленні спеціфіки розуміння чинників розвитку психічної

сфери особистості за допомогою історико-психологічної реконструкції психологічного спадку І. О. Сікорського.

Виклад основного матеріалу. Іван Олексійович Сікорський народився 26 травня за старим стилем, або 8 червня за новим, 1842 року у селі Антонів, Сквирського уїзду Київської губернії в родині священника. У 1862 р. екстерном склав іспити до Першої Київської гімназії і вступив на природничий факультет університету Св. Володимира, і вже у 1863 р. перевівся на медичний факультет, який закінчив із відзнакою у 1869 році та був залишений для науково-викладацької діяльності в університеті. Майже 25 років очолював кафедру психіатрії та нервових хвороб Київського університету Св. Володимира.

Становлення особистості для І. О. Сікорського виступає складним і тривалим процесом, його хід залежить від вроджених особливостей, роботи головного мозку і нервової системи, впливів оточуючого середовища. Проте будь-яка особистість визнається вченим як дещо особливе і своєрідне, «що особистість стала синонімом індивідуальності» [3, с. 126].

Для І. О. Сікорського виховати особистість виступає достатньо складним і тривалим завданням, адже її творення починається з дитинства. Зокрема, відхилення в характері та в її здібностях беруть свій початок із раннього дитинства, у перші місяці й роки життя та призводять до стійких особливостей психічного складу в майбутньому. До недоліків відносяться розумові недорозвинення, однобічності, порушення цільності й гармонії у проявах психічного, котрі залежать від неуважного та неправильного виховання, від неправильного протікання психічного розвитку. Вченим визнавався факт можливого впливу на творення характеру, і це відкривало широкі перспективи для педагогічного вдосконалення людей. У рівній мірі така діяльність стосується психолога, лікаря та педагога, але висуває до них умову – знання про психіку дитини в різні вікові періоди. «У спільній дружній роботі багатьох спеціалістів душа дитини, з її нормами й відхиленнями, з її фізіологічними та патологічними варіантами, стане предметом нового виховання юних поколінь», – зазначає І. О. Сікорський [4, с. 4].

Найважливішим періодом впливу виховання у поглядах І. О. Сікорського вважається дошкільний період від 2 до 7 років. Вплив зовнішніх явищ на формування змісту психічного є набагато сильнішим у цей період, ніж у всі наступні вікові періоди. Нервово-психічний розвиток, особливості

характеру та розумових здібностей закладаються в чотири – п'ять років від народження. У цей період розвитку вже можна розпізнати складних дітей, визначити та передбачити майбутнє людини. Основними трьома чинниками виховання І. О. Сікорським називаються: *школа, психологічна медицина та родина*.

До основних недоліків середньої школи І. О. Сікорський відносить *однобічність у вихованні та відсутність психологічного розуміння*. Середня школа була спрямована на розвиток розуму і майже не приділяла уваги *почуттям і волі*. Виховання було майже виключеним із самої програми гімназії, і це мало свої наслідки.

Психічний розвиток майбутньої особистості, стверджує І. О. Сікорський, передбачає гармонічне зростання та вдосконалення основних проявів психіки, тобто *розуму, почуття й волі*. Для розвиненості розуму необхідно здобувати всебічні знання, розвивати мислення, опановуючи різні дисципліни, уникаючи однобічності, і взагалі бути відкритим для нового.

Дією почуття викликається ідейне й моральне життя та забезпечується повнота й глибина духовного існування особистості. Особливим, окремим видом недорозвиненості почуття І. О. Сікорський називає недорозвинене або послаблене інтелектуальне почуття, від якого залежить успіх учіння. Ознаками нормального розвитку інтелектуального почуття є: 1) почуття істини, яке скеровує людину до пізнання, 2) спонукання до розумової праці, до впорядкування думок, до систематизації знань, умовиводів, висновків і 3) надихає радісною перспективою виникнення нових відкриттів та успіхів.

І. О. Сікорський переконаний у надзвичайній важливості значення розвитку почуття в психологічному та життєвому відношенні. Він вважає, що почуття стоїть на чолі всіх проявів психічного, і будь-який занепад почуття може призводити до зниження психічної активності або взагалі регресу. Найважливіші наслідки занепаду почуття полягають у:

- 1) занепаді ідеалізму та ідеальних прагнень суспільства;
- 2) занепаді виховного впливу старших поколінь на молодші – батьків на дітей;
- 3) зростанні кількості правопорушень і самогубств.

Почуття суттєво визначає характер особистості та відображається на всіх сторонах її життя, у тому числі й на розумовому. Саме тому правильний розвиток почуття є одним із найважливіших завдань виховного навчання.

Згідно І. О. Сікорському у найзагальнішому вигляді почуття поділяються на приємні, котрі підтримують життєдіяльність людини, і неприємні, які знижують активність та якість життя. До приємних зараховують радість, любов, надію, щастя, шляхетність тощо. До неприємних – страх, сум, заздрість, злість, злобу, дратівливість та ін. Приємні почуття підбадьорюють, активізують, а неприємні викликають почуття пригніченості, відчаю, не викликають бажань до будь-чого. Неприємні почуття згубно впливають на здоров'я і водночас знижують розумову працездатність, як зазначає І. О. Сікорський, на 15–25 відсотків від декількох годин або днів. Саме тому правильний розвиток і протікання почуттів має подвійний інтерес і подвійні мотиви, тобто інтерес здоров'я та інтереси розумової праці.

І. О. Сікорський переконаний, що розвиток і турбота про почуття здебільшого залежать від сім'ї і від суспільства, ніж від школи, однак школа не позбавлена значущого впливу на розвиток почуття. Це сприяння головним чином здійснюється за допомогою прикладу й особистого впливу вихователя та підбором методів і прийомів, що здатні впливати, корегувати природний хід емоційного розвитку: розвивати здорові почуття та пригнічувати шкідливі.

За силою прояву І.О. Сікорський поділяє почуття на три категорії: середні, сильні і слабкі. Почуття помірної сили та середньої тривалості називаються *просто почуттями*; сильні й нетривалі почуття називаються *афектами, або пристрастями*; слабкі та тривалі почуття називаються *настроєм*. Завдання виховного навчання та самонавчання по відношенню до почуттів полягає в постійних спробах і стремліннях перенаправити сильно виражені почуття, які виникають раптово, або пристрасті, в почуття повільні з інтелектуальним спрямуванням. Таке почуття, як страх – зі своєї елементарної форми за допомогою навчаючого виховання – може бути перетворений на побоювання, а почуття сумніву на зворушливість, а заздрість на змагання. Завдяки таким перетворенням характер людини стає зрівноважений. Розумовий розвиток є головною умовою, котра здатна врегулювати розвиток почуття. Засобами такого впливу є: 1) особистість педагога, 2) навчально-виховний вплив наук і 3) вплив поезії та музики.

Згідно І. О. Сікорському розвиток волі також посідає особливе місце та відіграє одну з провідних ролей у психічному розвитку особистості. Воля проявляється, по-перше, у прийнятті

рішень або рішучості, по-друге, у дії або виконанні рішень і, по-третє, у затримці у виконанні дії, котра обмірковувалась з однієї позиції. Слабо розвинена воля, зазначає вчений, позбавляє можливості людину керувати та спрямовувати себе, свій розум і увагу й стримувати виконання власних бажань. Не тренуваність волевої сфери проявляється у відсутності самовладання та наполегливості в здійсненні планів життя та усвідомлюваних нею ідеалів. Лише розвиваючи волю можна досягти справжньої гармонії у власному житті та бути прикладом для інших. Волю необхідно піддавати постійним тренуванням, зазначає І. О. Сікорський, як, наприклад, закінчувати розпочату справу до кінця, не запізнюватись, вчитись володіти своїми станами. Найвищим показником розвитку волі, стверджує вчений, є здатність до самовладання і пригнічення небажаних хвилювань. Таке пригнічення сприяє розвитку сильних почуттів і надає можливості поступово перетворювати негативні почуття в позитивні та характеризує особистість як таку, котра має сильний характер і самовладання [3].

Згідно особливостей проявів психічної сфери особистості, вважає І. О. Сікорський особистості можна поділити на три типи, а саме:

I тип. Чуттєвий, теплий, сердешний, жива людина (переважають почуття).

II тип. Задумливий, глибокомислячий, розумний (людина розуму).

III тип. Діяльнісний, енергійний, рішуча людина (людина волі).

За переконаннями І. О. Сікорського, виховання має продовження в дорослому житті й іменується *вищим вихованням*: «Ми з вами все ще продовжуємо наше виховання і самовиховання: хороша людина виховується до кінця своїх днів» [4, с. 26]. Професор визначає виховання як моральне вдосконалення, вищий моральний процес, яке не повинне припинятися ніколи. Зниження рівня морального вдосконалення у старшого покоління неминуче призводить до зниження їх виховного впливу на молодші покоління, адже довіра виступає незамінним та обов'язковим чинником у процесі виховання людини.

Важливою умовою вищого виховання є виконання обов'язку. Виконання обов'язку перед природою, яка наділила людину різноманітними здібностями, означає виконання обов'язку людиною перед самою собою. Навчившись виконувати цей особистий обов'язок, вона зуміє здійснити і свій обов'язок перед іншими людьми та суспільством. Лише в такому випадку людина

знайде своє місце на землі і не буде знаходитись у протиріччях з оточенням.

Самовиховання як чинник розвитку психічної сфери особистості І. О. Сікорський вважає вкрай важливим. Особистість повинна працювати над своїми недоліками в думках і характері, вважає професор, вірити в силу добра та перемогу над злом, боротись з останнім у собі і поза собою, адже зло – завжди зло, незалежно від локалізації. Процес становлення особистості передбачає й безперервне навчання, задля вдосконалення своїх задатків та задатків [5;6].

Ідеалом психічного розвитку, який досягається правильно скерованими діями навчання, на думку І. О. Сікорського, визнається пропорційний розвиток здібностей: він характеризує особистість як цілісність. Наявність непропорційного розвитку зводиться до однобічності або недостатнього розвитку однієї із здібностей. Саме гармонійність розвитку всіх психічних проявів надає характеру особистості врівноваженості.

Провідним положенням щодо психічного розвитку особистості у І. О. Сікорського визнається симетричний розвиток психічних здібностей. Зокрема, найкращі психічні якості взяті разом є підґрунтям почуття честі та моральної гідності. «Це складний і звеличений душевний стан, що містить у собі всю суму волі, розуму і почуттів, забезпечує моральне самозбереження людини і становить для неї скарб, котрий перевищує своєю цінністю саме життя», – вважає І. О. Сікорський [3, с. 85]. Власне розвиток почуття честі та моральної гідності повною мірою доступний лише цільній особистості, у котрої всі сторони психічного розвинені гармонійно. Такий розвиток психічного досягається при чітко обміркованому плані навчального виховання, а розпочатись повинен у дошкільний період, обов'язково враховуючи індивідуальні психологічні особливості та можливості психіки.

На думку І. О. Сікорського, психологічні характеристики необхідні перш за все тому, що лише ними визначається можливість передбачити хід розвитку в майбутньому, а з іншого боку вони являють собою безумовне об'єктивне мирило в різних дослідників, котре надає можливість порівнювати дослідження різних науковців, а результат інтерпретувати з багатьох джерел. І, насамкінець, лише психологічна характеристика надає можливість установити індивідуальність особистості.

Формування, становлення та розвиток особистості залежить від спадкового фактору та феноменів культури, котрі зафіксовані у знаково-сим-

волічній формі. Мораль, як культурний феномен, розглядалася вченим як щось, що не належить індивіду спочатку і необхідне до подвоєння за допомогою асиміляції соціального досвіду зафіксованого в знаках. І. О. Сікорський вважає, що мораль є не просто системою принципів, якими керується людина; вона є новим джерелом мотивів, що лежать в основі людської активності. Надаючи великого значення вродженим якостям особистості, І. О. Сікорський наголошував також про значення впливу середовища і соціального оточення. Це давало можливість розглядати особистість як сукупність вроджених і набутих якостей. При цьому вроджені властивості розглядаються вченим як деяка даність, яка вимагає своєї реалізації. Особливості реалізації або прояви цих властивостей задаються тими соціальними умовами, в яких розвивається особистість. Соціальне середовище, вважав він, може сприяти або заважати розвитку вроджених задатків особистості, але навчити чогось понад те, що вже міститься в задатках, суспільство не може. Фаталізм цього положення цілком компенсується тим, що вроджені задатки, вважає І. О. Сікорський, є настільки великі, що говорити про неможливість чогось навчитися буде помилкою.

Висновки. Властивості психічної сфери особистості визнаються вченим результатом її індивідуального розвитку, сприяють становленню її не тільки фізично, а як свідомої істоти, як особистості. Цей процес є цілісний і виражається в біологічній, психічній і соціальній формах. Досягання гармонії в розвитку психічного, вважає І. О. Сікорський, виступає завданням задля особистісного зростання.

Виховання І. О. Сікорським визнається необхідним чинником у розвитку людської психіки. Виховання повинне починатися з ядра – вивчення дошкільного періоду життя дитини та бути всебічним і зважати на рівень розвитку психічних здібностей дитини, спиратися на наукові знання про особливості вікового періоду. Виховання не закінчується в середній школі і має продовження в дорослому житті й іменується вищим вихованням. І. О. Сікорський визначає вище виховання як моральне вдосконалення. Задля вищого виховання людині необхідно морально зростати, мобілізувати всі свої духовні сили, можливо, перевиховатись. Важливою умовою вищого виховання є виконання обов'язку перед природою, іншими людьми та самою собою. Самовиховання І. О. Сікорський вважає вкрай важливим. Щоб стати особистістю людина повинна працювати над своїми недолі-

ками в думках і характері, вірити в силу добра та перемогу над злом, боротись з останнім у собі і поза собою, адже зло – завжди зло, незалежно від локалізації. Їй призначено вести боротьбу за таке важливе для неї прагнення до істини та досконалості. Успішність навчання, згідно з І. О. Сікорським, уможливується в разі запобігання перенавантажень, що призводять до стомлення, як того, хто навчає, так і того, кого навчають. У процесі навчання важливими й необхідними визнаються зусилля учня та особистість і діяльність викладача, і саме останні мають вагоме значення. Розумовий розвиток як один із показників психіч-

ного розвитку людини в процесі навчання згідно з психологічними позиціями І. О. Сікорського розуміється не стільки як сума або кількість знань, скільки незаангажованість і легкість, з якою ці знання відшукуються у свідомості. Навчального впливу потребує вольова сфера особистості: регулювання, тренування волі повинні входити до складу найважливіших завдань. Найвищим показником розвитку волі у поглядах І. О. Сікорського зазначена здатність до самовладання та пригнічення небажаних хвилювань. Саме ж поняття особистості вченим визначається тотожним поняттю індивідуальності.

Список літератури:

1. Губко О. Т. Іван Олексійович Сікорський як учений і експерт у справі Бейліса. Київ : світогляд, 2009. 115 с.
2. Мельник О. А. Розвиток психіки людини як процес самовдосконалення у вітчизняній філософсько-психологічній традиції. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. 2020. Том IX. Вип. 13. С. 221–229.
3. Сикорский И. А. Начатки психологии: с 20 фигурами в тексте; [2-е изд., доп.]. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1909. 138 с.
4. Сикорский И. А. Психологические основы воспитания и обучения; [3-е изд., доп.]. Киев : Типография И. Н. Кушнерев, Киевское отделение, 1909. 112 с.
5. Сикорский И. А. Душа ребенка: с кратким описанием души животных и души взрослого человека; с 20-ю рисунками. [3-е изд., доп.]. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1911. 192 с.
6. Сикорский И. А. Душа ребенка. Москва : АСТ: Астрель, 2008. 153 с. (Библиотека логопеда).

Melnyk O.A. PSYCHOLOGICAL VIEWS OF I.O. SIKORSKY ON THE FACTORS OF DEVELOPMENT ON THE MENTAL SPHERE OF PERSONALITY

The article presents the results of the study of the scientific heritage of the prominent Ukrainian scientist Ivan Aleksiiivich Sikorsky, known far beyond Ukraine, regarding the problems of tiredness and treatment of stuttering, as evidenced by reference in the works of German, English and French scientists. The key works are analyzed, where scientific ideas are presented on the leading factors in the development of the mental sphere of personality, the theoretical bases are clarified. The place and significance of the problem of development of the mental sphere of personality in the system of psychological representations of I. O. Sikorsky are determined. It is believed that the focusing theme of scientific creativity of the scientist is the theme of development of mental capacity, the determinant of influence on the development of the psyche and the formation of a person as a basis and source of mental development. It has been established that the theoretical foundations of understanding of mental development in I. Sikorsky became the principles of mutual influence of physical and mental, principles of genetic analysis, determinism, activity approaches. According to the scientist development of the mental sphere of personality involves interaction between internal (genetic) and external (medium) by determinants. The psyche is determined by scientists as a biological phenomenon, a system that is determined in personal growth and self-improvement, because performs such functions as regulation, reflection, adaptation and maintaining integrity. It has been established that the development of psychological ideas of I. O. Sikorsky was carried out in the process of convergence of natural science and metaphysical knowledge with the recognition of the substantial nature of mental, idealistic and materialistic ideas. Psychological ideas of the scientist are soaked by the recognition of significant ties between the physical, mental and social development of the individual. The ability to reflect is recognized as the most important mechanism of self-development of the individual.

Key words: mental sphere of personality, development, self-development, personality, education, training.

Моляко В.О.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Третяк Т.М.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

ТВОРЧЕ МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗА УМОВ ЕКСТРЕМАЛЬНОСТІ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті обґрунтовується актуальність дослідження творчого мислення особистості за умов екстремальності та інформаційної невизначеності. Розглядаються особливості творчої мисленнєвої діяльності. Творча мисленнєва діяльність розглядається як органічна складова цілісного психічного потенціалу суб'єкта, є основою його конструктивної, проєктувальної, видозмінюючої діяльності у професійних та повсякденних вимірах. Описано основні стадії перебігу творчого процесу. У розгляді процесу розв'язання творчої задачі в цілому, використовуються такі поняття, як стратегія й тактика, якими можна схарактеризувати і процес творчої мисленнєвої діяльності, і особистість творця. Стратегія розглядається як система актуалізації, планування, реалізації задуму, гіпотези проєкту; вона, коли йдеться про творчість, в кожному окремому випадку буде унікальною, хоча водночас може відноситись до певної категорії різновидів стратегій, скажімо, до стратегії пошуку аналогів або стратегії комбінування. Що стосується тактик, то вони використовуються у виконанні менш масштабних дій, ніж ті, що потребують використання стратегій. Аналізується творче мислення людини як процес розв'язування задач. Розглядаються особливості структурно-функціонального аналізу інформації при вирішенні творчих задач. Виокремлюються етапи творчого процесу: помічення суперечності, формулювання початкових умов творчої задачі, трансформація початкових умов творчої задачі в шукані її умови, конструювання задуму розв'язування задачі, матеріалізація задуму. Аналізується розвиваючий потенціал системи КАРУС, її роль у формуванні психологічної готовності особистості до вирішення творчих задач. Зокрема розглядаються методи: інформаційного перенасичення, інформаційної недостатності, раптових заборон, обмежень в часі, швидкісного ескізування. Акцентується увага на реалізації евристичних методиках з метою стимулювання творчої мисленнєвої діяльності людини.

Ключові слова: творче мислення, інформаційна невизначеність, задача, конструювання, структурно-функціональний аналіз.

Постановка проблеми. За сучасних умов зростає актуальність виховання творчої людини – активної, самостійної, здатної адаптуватись до стрімких змін, розв'язувати задачі в різних сферах творчої діяльності за умов інформаційної невизначеності. Невизначеністю прийнято вважати такі характеристики проблемної ситуації, що проявляються у відсутності ясності структурно-функціональних властивостей її складових, що не дозволяє сформулювати початкові умови задачної ситуації, а отже, і адекватне розуміння шляхів її успішного вирішення.

Становлення інформаційного суспільства здійснюється на фоні зростання кількості інформаційних потоків, необхідності самостійного оволодіння інформацією з метою розв'язання актуальної задачі, здатності адекватно оцінювати

нові умови реалізації наявної інформації, вибудувати стратегії подолання проблем.

Особливої актуальності набуває забезпечення адекватного функціонування творчої мисленнєвої діяльності людини за умов її перебування в зоні бойових дій, вимушеного проживання в зоні окупації, коли найменша помилка в прийнятті рішення може вартувати їй життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду перебігу творчих процесів в ускладненнях, кризових, екстремальних умовах, необхідно хоча б коротко зупинитись на загальній характеристиці творчості, її проявів, проявів сучасних дослідників на психологічні особливості творчої мисленнєвої діяльності. Тут перш за все слід відзначити, що проблема творчості привернула до себе увагу досить давно, й це аніскільки не дивно, бо відома

її роль у житті кожної окремої людини, окремих людських груп та колективів, а зрештою і всього людства. Можна сказати, що історія розвитку людського суспільства – це водночас і історія творчих звершень, починаючи від винаходу кам'яної сокири і закінчуючи (поки що!) відкриттями в сферах фізики, хімії, створенням електронної апаратури, того ж комп'ютеру та багато чого іншого. І, водночас, творчість присутня в житті практично кожної людини, яка навіть не робить якихось великих відкриттів та винаходів, але ледве не кожного дня вирішує може малопомітні, але важливі саме для неї, її близьких, творчі розв'язання фінансових чи побутових питань. І все це, що вже давно стало майже загальновідомим, пов'язано саме з винайденням нових розв'язань, продукуванням нових ідей, вибором нових різноманітних конструкцій, предметів, речей.

А тому, хоча й до сьогодні не можна сказати, що вже існує єдине загальноприйняте визначення творчості, поняття про це склалось досить конкретне: творчість – це така діяльність людини, в результаті якої виникає щось нове, таке, чого досі ще не існувало. Це може бути нова картина, нова поема, новий прилад. Масштаби творчості, як ми вже зазначали вище, можуть бути найрізноманітнішими. З одного боку це може бути сучасний авіалайнер, створений за новими проектами, а з іншого – дитяча іграшка чи модель авторучки. Тут також треба мати на увазі, що творчість, так би мовити, постійно «вплітається» в нетворчу діяльність, яку ще називають репродуктивною.

Важливо також зайвий раз підкреслити, що продукти творчості – це не тільки матеріальні вироби (будинки, машини, картини), але й окремі ідеї, рішення, просто думки, плоди фантазії, які можуть і не віднаходити матеріального втілення.

Надзвичайно важливо мати на увазі, що, говорячи про творчість, ми повинні вирізняти її об'єктивну та суб'єктивну сторони. В об'єктивному плані, про що й стверджують, зокрема, окремі визначення творчості в словниках та енциклопедіях, творчість спрямована на створення нових об'єктів, предметів, ідей у загально-світовому масштабі, або, принаймні, в масштабах якоїсь галузі науки, техніки, промисловості, медицини тощо. В психологічному ж плані ми маємо на увазі завжди суб'єктивне переживання творчого розв'язання, виникнення ідеї, незалежно від того, що створюється – чи новий проект заводу, чи розв'язується якась багатьма вже розв'язана задача, але яку вперше розв'язує якийсь конкретний учень чи студент. Тобто про творчість ми

можемо говорити кожного разу, коли розв'язується нова для конкретного суб'єкта задача, коли у конкретного суб'єкта вперше виникає певна думка, коли конкретний суб'єкт вперше монтує навіть найпростіший пристрій, а тим більш – розробляє новий проект ще не існуючого приладу.

Таке психологічне розуміння творчості, а воно має під собою досить аргументовану базу, сприяє більш широкому розумінню цього феномену, включенню його практично до усіх видів людської діяльності, хоча водночас і ускладнює виділення елементів творчості у так званих нетворчих процесах.

Взагалі, в нашій концепції творчої мисленнєвої діяльності вона розглядається як органічна складова цілісного психічного потенціалу суб'єкта, є основою його конструктивної, проектувальної, видозмінюючої діяльності у професійних та повсякденних вимірах. І це, безперечно, виявляється на різних вікових рівнях, починаючи від найперших годин життя немовляти й до останнього, так би мовити, подиху. Також ми можемо говорити про різні визначаючі успіх творчої мисленнєвої діяльності фактори, складові, а не тільки про саму творчу особистість, яка, відіграючи центральну роль, разом з тим залежить від інших суб'єктів, обставин, умов діяльності, про що більш детально ми ще будемо спеціально говорити, а тут ще зазначимо, що в залежності від індивідуальних особливостей кожного, хто здійснює творчу діяльність, зовнішні обставини часом можуть відігравати принципову стимулюючу або блокуючу роль.

Розглянемо також перебіг самого творчого процесу. Не зважаючи на здавалось би порівняно невелику кількість праць, які присвячувались дослідженню мисленнєвих процесів, процесів творчості, ми ще й дотепер не маємо вичерпних уявлень про реальну картину творчого процесу. Тому є кілька причин. Назвемо тут лише дві. По-перше, творчий процес – кожний творчий процес, якщо він дійсно творчий – унікальний, тобто має свою специфіку, свій, так би мовити, індивідуальний малюнок. Тому, коли ми, більш-менш дослідивши такий процес, намагаємося надалі переносити особливості на інший творчий процес, то на нас може чекати часткове, або і повне фіаско – ми стикаємося із зовсім іншими проявами задуму, його виникнення, перебігу, або розбіжності починаються вже на стадії дослідження суб'єктом умови нового завдання. А по-друге, творчі процеси дуже часто характеризуються вміщенням в загальну структуру не тільки

усвідомлюваних дій, операцій, прийомів, тактик діяльності, але й фрагменти, або не тільки фрагменти, неусвідомлюваних складових, коли проявляються здогадки, інтуїтивні вирішення в цілому або на якомусь етапі розв'язання нової задачі. І оскільки нам дуже важко наполягати на якихось переконливих доказах того, як ці неусвідомлювані процеси здійснюються насправді, доводиться залишатись на рівні більш чи менш вірогідних гіпотез, інтерпретацій.

Разом з тим, ми вже можемо говорити про загальну структуру перебігу творчих процесів, яка описана в цілій низці психологічних й не тільки психологічних робіт. В цілому творчий процес можна охарактеризувати такими основними фазами (етапами, стадіями, циклами), як:

- виникнення проблеми, постановка задачі;
- аналіз завдання, досягнення розуміння мови;
- формування задуму розв'язання;
- здійснення розв'язання, втілення задуму;
- перевірка і доопрацювання варіанту розв'язання.

А в ще більш стислому варіанті цю структуру можна представити лише трьома основними циклами:

I – розуміння сутності задачі;

II – побудова гіпотези, задуму, проекту розв'язання;

III – знаходження структурно-функціонального комплексу шуканого об'єкту – розв'язання задачі згідно з вихідними умовами, що містяться в задачі.

Зрештою, оскільки, як ми тільки що зазначили, творчі процеси мають унікальний характер, не так вже й важливо, скільки етапів буде представлено в моделі процесу. Головним є, мабуть, все-таки те, що в кожному випадку йдеться про необхідність зрозуміти, що потрібно віднайти, яким шляхом це здійснити і перевірити, чи відповідає віднайдене розв'язання вимогам задачі. Цих складових, як бачимо, може бути виділено наче й небагато, але слід пам'ятати, що кожен цикл, кожна стадія – це фактично автономний творчий процес, в якому так само функціонують основні мисленнєві тактики та стратегії, можливо тільки в меншому масштабі. Типовий творчий процес безперечно включає всі три основні цикли: розуміння – задум – розв'язання. Без будь-якого з них процес не може бути здійснений, але в кожному окремому випадку питома вага кожного з цих циклів може бути основною. Так само можуть мати значення й усі етапи, особливо коли йдеться про зовсім нову проблему, та ще й підвищеної складності.

Розглядаючи процес розв'язання творчої задачі в цілому, ми вдаємося до використання таких понять, як стратегія й тактика, що ними можна характеризувати і процес творчої мисленнєвої діяльності, і особистість творця. Ці поняття згідно з традиційними про них уявленнями знаходяться між собою у співвідношенні більш масштабного і менш масштабного, тобто можна говорити про стратегію розв'язання задачі й про тактику вирішення окремих підзадач у всій задачі, як фактично й використовуються ці поняття, скажімо, у військовій справі та у повсякденному житті. Більш розгорнуто аналіз цих понять представлено в багатьох роботах, які присвячені проблемі творчої діяльності, а тут ми лише акцентуємо нашу увагу на деяких моментах.

Перш за все відзначимо, що стратегія – це система актуалізації, планування, реалізації задуму, гіпотези проекту; вона, коли йдеться про творчість, в кожному окремому випадку буде унікальною, хоча водночас може відноситись до певної категорії різновидів стратегій, скажімо, до стратегії пошуку аналогів або стратегій комбінування. Стратегія водночас характеризує конкретні можливості та нахили особистості до певного виду дій і конкретні особливості кожної задачі, проблеми, яку за цією стратегією намагається суб'єкт розв'язати.

На сьогодні в психолого-педагогічній літературі існує досить багато варіантів використання поняття стратегії в описі мисленнєвої та творчої діяльності, але потрібно сказати, що в основному йдеться про їх спорідненість з поняттями спосіб, метод, прийом та ін. Але, на наш погляд, стратегію повинна визначати її унікальність, оскільки в творчій діяльності неможливо без будь-яких змін використати одну й ту саму стратегію – хоча б невелика модифікація має мати місце, бо якщо розв'язуються насправді однотипні задачі, то тоді дійсно можна говорити про методи, способи їх розв'язання.

Що стосується тактик, то, як ми вже сказали, вони використовуються у виконанні менш масштабних дій, ніж ті, що потребують використання стратегій. В реальних умовах стратегія як система, що включає потік цілеспрямованої свідомості у вигляді різноманітних образів, понять, вербальних конструкцій, якраз і сприяє досягненню розуміння, побудови задуму, реалізації задуму, оскільки в кожному випадку стратегія обумовлює таку організацію процесу, такий підбір знань, умінь розумової діяльності, які дозволяють досягти проміжних і кінцевих результатів.

Можна сказати, що стратегія – це певний організатор і регулятор мисленнєвого процесу, своєрідний психологічний «лоцман», що веде корабель до певної мети.

Мета цієї публікації: дослідити особливості функціонування творчого мислення особистості за умов екстремальності та інформаційної невизначеності.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що життя людини можна розглядати як неперервний процес розв'язування задач. Причому нерідко їх доводиться вирішувати за умов інформаційної невизначеності та шаленого екстриму. Творче мислення, будучи процесом розв'язування задач, спрямоване на розробку нових ідей, задумів, технологій, вирішення різного роду нових проблем. При цьому творче мислення є інструментом структурно-функціонального аналізу інформації, побудови шуканих конструкцій. А отже, особливої актуальності набуває необхідність стимулювання творчого мислення шляхом реалізації нових методів навчання та конструювання відповідного освітнього середовища, що формуватиме здатність розробляти нестандартні ідеї, розв'язувати актуальні задачі, за необхідності приймати рішення в процесі колективної роботи.

Розробка адекватних задумів розв'язування актуальних задач вимагає прискіпливого структурно-функціонального аналізу наявної інформації. Адже вірна оцінка проблемної ситуації дозволяє вибудовувати продуктивні припущення, формулювати вихідні умови задачі, розвивати різні способи творчої мисленнєвої діяльності. З метою розробки шуканих конструкцій на основі реалізації принципів аналізування, комбінування і реконструювання здійснюється свого роду інвентаризація наявної інформації, прогнозування варіантів імовірного розвитку подій, що дозволяє адекватно конструювати і коригувати вектори різного роду діяльності, пов'язані із життєзабезпеченням, ціннісними координатами, нормотворчими позиціями. Це забезпечує людину від шкідливих енергоінформаційних впливів та необдуманих вчинків, прийняття неадекватних рішень.

Здатність інтерпретувати інформацію, розуміти запитання, проблему, взагалі адекватно мислити, вирішувати проблемні ситуації є необхідною основою для розробки варіантів розв'язання проблем. Це вимагає детального вивчення всіх елементів аналізованої інформаційної структури. Дослідження проблемної ситуації в процесі спостереження, її структурно-функціональ-

ного аналізу, тих ускладнень, що супроводжують розглядувану ситуацію, дозволяє виявити нову актуальну інформацію, необхідну для успішного вирішення даної задачі. Це пов'язано з важливістю певної візуалізації, символізації аналізованої інформації, побудови нових гіпотез, різного роду візуальних, вербальних та ін. конструкцій, що сприятиме адекватному розумінню наявної проблеми, її складових, формуванню шуканої умови задачі на основі вихідних її умов, а отже, уточнення стратегії вирішення проблеми.

В процесі мислення здійснюється трансформація наявної в пам'яті, набутої через відчуття інформації для розв'язання актуальної задачної ситуації. Структурно-функціональний аналіз інформації в процесі творчого мислення передбачає вивчення змісту різного роду джерел стосовно наявної проблемної ситуації і відповідно до шуканого (бажаного) результату, тобто співставлення здобутої інформації з вимогами задачі на кожному з етапів її розв'язання. Адже проміжні задуми вирішення задачі і особливо її остаточний варіант мають бути максимально обґрунтованими, переконливо аргументованими за рахунок реалізації належного рівня саморефлексії, коригування творчої мисленнєвої діяльності.

К. Г. Паустовський так охарактеризував безумовно домінуючий етап процесу розв'язування задачі – побудову задуму. «Задум – це блискавка. Багато днів над землею накопичується електрика. Коли атмосфера насичена нею до меж, білі купчасті хмари перетворюються на грізні грозові хмари і в них з густого електричного настою народжується перша іскра – блискавка. Майже відразу за блискавкою на землю зринає злива. Задум так само, як блискавка, виникає в свідомості людини, насиченій думками, почуттями, потенціалом пам'яті. Накопичується все це повільно. Поки не доходить до того ступеня напруги, коли виникає неминучий розряд. Тоді весь цей стислий і дещо хаотичний світ породжує блискавку – задум. Для появи задуму, як і для появи блискавки, нерідко потрібен незначний поштовх» [2, с. 21].

Ще з часів Платона і Аристотеля людство намагалось розробити засоби стимулювання творчого мислення (наприклад, майєвтика). Нині відомо велику кількість методів активізації творчості людини. Особливої популярності набули такі методи, розроблені зарубіжними психологами, як мозковий штурм та синектика, реалізація яких ґрунтується на відсутності критики в процесі розробки шуканого задуму вирішення задачі та усвідомлення себе як «певного кванта

проблеми». Широковідомим є також алгоритм вирішення винахідницьких задач (АВВЗ), розроблений Г. С. Альтшуллером.

Евристичні методи реалізуються при необхідності вирішення задач за умов інформаційної невизначеності, коли відсутньою є інформація щодо суттєвих складових творчого процесу. Нові характеристики нових інформаційних структур виокремлюються шляхом реалізації таких запитань, як: «що є відомим?», «що є невідомим?», «що слід з'ясувати?».

Відомою є також стимулююча функція адекватних підказок. При цьому підказка має надаватись, коли вичерпані всі відомі засоби стимулювання і умови її реалізації виявляються оптимальними. Підказка має конструюватись при можливості виключно з відомої інформації. Дія підказки має бути спрямована виключно на активізацію процесу розв'язування творчої задачі та акцентувати увагу на домінуючій складовій творчого процесу. Її зміст має визначатись рівнем готовності особистості до розв'язування задачі, етапом творчого процесу, характером зроблених помилок.

Творче мислення передбачає конструювання оригінальних ідей, що характеризуються об'єктивною і суб'єктивною новизною, здатність розробляти конструкції, суспільно значущі, за умов інформаційної невизначеності, тобто за відсутності інформації, прогностично необхідної для вирішення наявної задачі.

Творче мислення реалізується на основі використання принципів створення нових образів. В основному мова йде про аналогізування, комбінування і реконструювання. За умов системної організації цього інструментарію можна говорити про функціонування стратегій творчої мисленнєвої діяльності. Академіком В. О. Моляко обґрунтовано і розроблено систему КАРУС, яка виявилась ефективною не лише в сфері творчого технічного мислення, але і стосовно інших сфер творчої діяльності: художньої, наукової, соціальної та ін., що обумовлює активне ставлення людини до нового досвіду, творче сприйняття актуальної інформації, конструювання нових ідей системоутворюючих образів [1].

Успішне вирішення проблемної ситуації вимагає когнітивної чутливості: миттєвого структурно-функціонального аналізу наявної інформації з метою побудови шуканого системоутворюючого образу. Причому цей процес може здійснюватись, як на усвідомлюваному, так і на неусвідомлюваному рівні, залежати від колориту особистості

того, хто розв'язує задачу, від усього спектру мотиваційних джерел людини.

Творчий процес викликається необхідністю вирішити проблемну ситуацію і реалізувати шляхом системної організації інформаційних структур (наявних і шуканих), знаходження і доконструювання структурно-функціональних інформаційних осередків за рахунок реалізації аналогізування, комбінаторних і реконструюючих дій з метою доведення наявних інформаційних структур до рівня максимальної відповідності їх характеристик вимогам, закладеним у початкових вимогах задачної ситуації.

В основі творчого мислення лежить так зване дивергентне мислення, спрямоване на багатовекторність, побудову якомога більшої кількості варіантів розв'язання задачі. Нерідко необхідність створення оригінальних конструкцій вимагає виходу за межі задачної ситуації, розширення масштабу розгляду її початкових вимог, включення та актуалізації нового спектру образів до стартової палітри розглядуваної задачної ситуації.

Дивергентність характеризує здатність людини вийти за межі звичних уявлень, дій, здійснювати структурно-функціональний аналіз інформації з нових позицій. Адже творча людина здатна розуміти нову інформацію, генерувати багато нових ідей, в т.ч. в складних ситуаціях, з легкістю переходити від вирішення однієї проблемної ситуації до іншої. Причому сконструйовані нею розв'язки творчих задач визначаються новизною, нестандартністю, самостійністю. Відомо, що розвитку творчого мислення сприяють і є стимулюючими: вирішення незавершених (відкритих) ситуацій всупереч жорстко контрольованим і строго сформульованим; розвиток самостійності і відповідальності в процесі залучення до самостійної розробки різного роду конструкцій, спостережень і узагальнень; розробка методичних засобів і стратегій, взагалі творчого інструментарію для розв'язування актуальних задач.

Психологічна готовність особистості до вирішення творчих задач передбачає належний рівень розвитку творчого інструментарію: сукупності прийомів, методів, а в ідеалі – стратегій, тобто особистісно і задачно обумовлених дій, спрямованих на розв'язування проблем (визначення В. О. Моляко [1]). З метою формування психологічної готовності до творчості може бути реалізована розроблена В. О. Моляко система КАРУС, спрямована на забезпечення здатності людини творчо мислити в ускладнених умовах: за дефі-

циту та надлишку часу, інформації, за умов раптових заборон і обмежень, тобто за умов інформаційної невизначеності і цілого спектру ускладнень. Система КАРУС передбачає, зокрема, реалізацію свого роду психодіагностичних і розвиваючих вправ, пов'язаних із знаходженням нових функцій добре відомих об'єктів, оволодіння методиками, спрямованими на навчання швидкому орієнтуванню у вирі інформаційних потоків, вирішенню проблемних ситуацій з обмеженими енергоінформаційними ресурсами, на конструювання нових прийомів, способів, стратегій досягнення шуканого результату [5].

Реалізація системи КАРУС передбачає також використання ряду ускладнюючих методів, що забезпечують навчання творчому мисленню за умов інформаційної невизначеності [3; 5].

Метод інформаційного перенасичення, коли умова задачі містить зайву інформацію; метод інформаційної недостатності – коли умова задачі характеризується дефіцитом інформації. Реалізація цих методів виявляється ефективною на стартових етапах вирішення задачі.

З метою подолання інерційних бар'єрів мислення, забезпечення гнучкості мисленнєвої діяльності доцільним є використання методу раптових заборон, коли на певному етапі вирішення задачі вводиться заборона щодо реалізації того чи іншого структурного чи функціонального елемента в їх усталених режимах використання. Метод обмеження в часі орієнтує на знаходження в ідеалі оптимального, а найчастіше – найпростішого, його використання сприяє виявленню інерційних схем вирішення задачі, розвиває вміння творчо мислити в екстремальних умовах.

Для розвитку самоконтролю свого мислення доцільним є метод швидкісного ескізування. Візуалізація мисленнєвої діяльності через ряд ескізів, схем, рисунків, креслень сприяє розумінню актуальної інформації. На подолання інерційних бар'єрів спрямований також метод нових варіантів, у процесі реалізації якого віднаходяться нові характеристики структурних і функціональних компонентів наявної стартової конструкції. Розв'язуючий задачу вимушений задля досягнення позитивного результату вийти за межі звичного інформаційного поля, задля побудови шуканого задуму розв'язку реалізувати віддалені аналоги, антиподи.

Набутий досвід творчої мисленнєвої діяльності в ускладнених умовах, в координатах інформаційної невизначеності дозволяє людині вибудовувати нешаблонні розв'язки, масштабно аналізувати

умову задачі, в процесі чого: здійснюється стимулювання мислення, забезпечення його творчості за рахунок реалізації методів розв'язування творчих задач в ускладнених умовах; формується суб'єктивна впевненість особистості в успішності і ефективності пошукової і конструктивної діяльності з метою побудови шуканого задуму розв'язання актуальної задачі.

Слід зазначити, що на початкових етапах творчого процесу характерною є наявність помилок в прийнятті рішень. Оскільки помилка свідчить про неадекватність обраного підходу до розв'язування задачі, важливо здійснювати уважний аналіз так званого помилкового шляху, щоб отримати максимальний обсяг інформації щодо структурних і функціональних характеристик задіяних в даній ситуації інформаційних структур. Таке ставлення до помилок дещо резонує із ставленням до процесу розв'язування творчих задач як до гри, приємної, цікавої, завдяки чому стан творчості набуває характеристик легкості і ніби невагомості (як у дитинстві під час ігрової діяльності). Підтримання цього стану легкості і невагомості дозволяє забезпечувати широкий масштаб сприймання і розуміння нової інформації, а отже, знаходити дуже віддалені аналоги в різних сферах творчої діяльності, які можуть виявитись корисними для побудови розв'язку актуальної творчої задачі. Для розвитку дивергентного мислення варто тренувати себе вправами щодо пошуку нових функцій добре відомих об'єктів і обґрунтувань нових пояснень знайомих і зрозумілих явищ.

Як правило, творчі особистості охоче беруться за вирішення творчих задач не лише стосовно «своєї», добре вивченої сфери творчої діяльності, а також успішно реалізують проблемні ситуації і в інших досить віддалених сферах творчої діяльності. Для них є характерною масштабна чутливість до проблем у різних сферах творчості, адже робота щодо вирішення навіть, здавалося б дрібних проблем, може привести до перспективного результату.

За словами К. Д. Ушинського, необхідно дати людині таку діяльність, яка б наповнила її душу і могла б наповнювати її вічно, – ось істинна мета виховання, мета жива, тому що ця мета – саме життя [4]. Такий ефект може забезпечити лише той навчально-виховний процес, який ґрунтується на розвитку творчого мислення учнів, вирішення творчих задач у процесі навчання і виховання. В процесі навчання в школі учні мають набути здатність конструювання адекватної, цілісної картини світу, належний творчий інструментарій для

вирішення творчих задач у процесі системного мислення.

Слід зазначити, що колективне творче мислення передбачає побудову шуканого розв'язку актуальної задачі, конструкції, при колективному вирішенні задачі, завдяки чому досягається спільна мета для всіх учасників колективної роботи. При цьому учасники колективної мисленнєвої роботи спільно вибудовують вміння приймати ефективні рішення під час взаємної співпраці. З цією метою вони мають: опанувати функції: генератора ідей, скептика, резонатора та ін.; долати конфлікти, доходити узгодженості колективних дій; вчитись у процесі прийняття рішень конструктивно взаємодіяти, координувати, узгоджувати спільні дії на фоні певних неспівпадінь інтересів, прагнень узгодження дій. З цією метою слід домовитись про систему координат, якої б дотримувались всі учасники колективного вирішення проблеми при врахуванні впливу інтересів, потреб, сумнівів кожного з учасників. При цьому варто враховувати, що процес розв'язування задачі характеризується функціонуванням ряду чинників, пов'язаних з величиною обсягу прогностично необхідної інформації, наявністю часових, раптових та ін. заборон і обмежень. Слід також зазначити, що колективне мислення сприяє скороченню часу вирішення задачі, засвоєнню учасниками групи навичок колективного вирішення задачі на кожному з етапів її реалізації: вивчення умов задачі, побудова задуму, його перевірка і матеріалізація.

Так, участь старшокласників у позакласній і позашкільній роботі допомагає їм вчитись адаптації до різного роду проблем та розкривати приховані потенційні ресурси. Заради цього учні нерідко прагнуть обрати таку сферу творчої діяльності, в якій у максимальній мірі можуть реалізуватись і розвиватись когнітивна сфера їх особистості: інтереси, мотиви, знання, вміння, навички, в процесі занять в гуртках, об'єднаннях за інтересами, Малій академії наук та ін.

На гурткових заняттях школярі вирішують різного роду задачі. Причому ці задачі можна поділити на дві основні групи. Задачі першого рівня складності гуртківці вирішують в перші роки занять у гуртку. В процесі цієї роботи школярі засвоюють актуальні знання, вміння, навички, розв'язуючи завдання, так би мовити, тренувального характеру. На заняттях гуртків третього року навчання (особливо конструкторських, винахідницьких) розробляються конструкції, що характеризуються об'єктивною новизною і суспільно

корисною значущістю. Тому часто творчі роботи юних науковців і техніків відзначаються авторськими свідоцтвами про винахід. А отже, підлітки і особливо старшокласники прагнуть займатись такого роду творчою діяльністю, яка була б справді корисною для суспільства, в процесі якої вони могли б не лише самореалізуватись, а перевірити себе на придатність до тієї чи іншої професії.

Розв'язування задач другого типу сприяє розвитку у школярів справді творчого мислення. Адже при їх вирішенні школярі проходять через усі етапи творчого процесу: від помічення (усвідомлення) суперечності і формулювання відповідної умови задачі до розробки задуму її розв'язання та матеріалізації задуму. Проходження цих етапів є характерним і для дорослих конструкторів та винахідників у їх професійній діяльності. Однак для професійних винахідників основним критерієм творчості є створення такої конструкції, яка характеризується об'єктивною новизною, тоді як для школярів, у процесі їх навчання творчості, достатнім може бути пошук суб'єктивної новизни.

Отже, можна стверджувати про можливість навчання школярів творчості саме шляхом залучення їх до розробки задумів вирішення творчих задач, що характеризуються суб'єктивною новизною. Адже скрутні ситуації нерідко спонтанно виникають у процесі життя людей. І їх вирішення, з одного боку, є важливим для виживання, а з іншого боку, моделює процес творчого мислення.

При вивченні початкових умов задачі задіюється весь творчий потенціал учня. При цьому школяр ніби переформулює початкові умови задачі на свою мову, заповнюючи весь інформаційний вакуум, наявний у варіанті початкових умов задачі, за рахунок тих інформаційних структур, що складають основу мотиваційної та інтелектуальної сфер особистості школяра. А оскільки інтелектуальний і мотиваційний потенціал у всіх людей різний, то і розуміння сприйнятої інформації, і сформульовані шукані умови задачі (на базі вихідних умов) будуть щодо різних людей різними.

Висновки. Вміння адекватно переформулювати початкові умови задачі в шукані її вимоги, включення інформаційних структур у нові системи їх зв'язків забезпечує творчу реконструкцію основних структурних компонентів завдання, розвиток самостійності творчого мислення. Адже на етапі помічення проблеми має місце структурно-функціональний аналіз фактів, які можуть містити певну суперечність, обґрунтування чи спросту-

вання тих чи інших виокремлених характеристик певних явищ, можливість сформулювати гіпотези щодо структурно-функціональних особливостей розглядуваного явища чи предмета у їх найширшому спектрі розуміння.

Подальшими перспективами досліджень у цьому напрямку є вивчення особливостей функціонування творчого мислення особистості за умов екстремальності та інформаційної невизначеності на різних вікових рівнях.

Список літератури:

1. Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены). Киев : Освита України, 2007. 388 с.
2. Паустовский К. Г. Золотая роза. М., 2001. 320 с.
3. Творча діяльність в ускладнених умовах / В. О. Моляко, А. Б. Коваленко, Л. А. Мойсеєнко, В. А. Семиченко, Т. М. Третяк та ін. За загальною редакцією В.О. Моляко. К., 2007. 308 с.
4. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Собрание сочинений: в 11 т. Т. 1. М., 1950. 776 с.
5. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.]; за ред. В. О. Моляко. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 194 с.

Moliako V.O., Tretiak T.M. CREATIVE THINKING OF PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF EXTREMITY AND UNCERTAINTY

The article substantiates the actuality of personality creative thinking research in the conditions of extremity and information uncertainty. Features of creative thinking activity are observed. Creative thinking is considered as an organic component of the holistic mental potential of the subject, is the basis of its constructive, design, transforming activities in professional and everyday dimensions. The main stages of creative process are described. In considering the process of a creative task solving in general, concepts such as strategy and tactics are given, which can be used to characterize both the process of creative thinking and the personality of the creator. The strategy is considered as a system of actualization, planning, implementation of the plan, project hypothesis; when it comes to creativity, it will be unique in each case, although at the same time it may belong to a certain category of strategies' types, for example, to the strategy of finding analogues or combining strategies. As for tactics, they are used in smaller-scale actions than those that require the use of strategies. Creative thinking is analyzed as a problem-solving process. Features of structural and functional analysis of information in creative tasks solving are considered. The stages of the creative process are distinguished: noticing contradictions, formulating the initial conditions of the creative task, transformation of the initial conditions of the creative task into the required conditions, construction of the idea of the task solving, materialization of the idea. The developing potential of the CARUS system, its role in the personality's psychological readiness for creative tasks solving formation is analyzed. In particular, the following methods are considered: information overload, information insufficiency, sudden bans, time constraints, speed sketching. Emphasis is placed on the implementation of heuristic techniques in order to stimulate creative thinking.

Key words: *creative thinking, information uncertainty, task, construction, strategy, tactics, structural-functional analysis.*

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ. ПРОФЕСІЙНА Й ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 15.81.43

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/07>

Гачак-Величко Л.А.

Національна академія сухопутних військ імені Петра Сагайдачного

Сивоус І.В.

Національна академія сухопутних військ імені Петра Сагайдачного

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОГО КОЛЕКТИВУ ТА ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

У воєнній доктрині України зазначається, що одним з основних завдань у сфері воєнної безпеки є забезпечення високого рівня морально-психологічної та професійної підготовки особового складу для виконання завдань збройної боротьби за будь-яких умов бойової обстановки. Досвід країн світу, а також вітчизняний, показує, що основою ідеологічної складової виховної роботи повинна бути національна ідея, у нашому випадку – українська державницька ідеологія, національні ідеали, пріоритети та цінності, військові традиції українського народу, основні норми й принципи суспільної моралі. Управління військовим колективом є дуже складним видом діяльності офіцера. Управлінські аспекти охоплюють усю гаму службових обов'язків і насамперед пов'язані з навчанням і вихованням особового складу. Рішення командира є головним структурним моментом циклу управління і повинно бути завжди обґрунтованим.

Військова психологія як наука розвивається навколо конкретних особливостей військової діяльності. Військова психологія вивчає психологію військової діяльності та займається вивченням різних понять. Не менш важливим питанням є вивчення структури військового колективу.

У статті йдеться про структуру військового колективу, управління військовим колективом.

Мета статті – опанувати науку про психіку людини, психологію військового колективу, дослідити структуру військового колективу.

Ключові слова: *військо, військовий колектив, військова служба, психологія, військова діяльність, психіка.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку Збройних Сил України, як ключового елемента «сектору безпеки», вимагає стрімкого та якісного оновлення змісту всебічного забезпечення його діяльності. Бойові дії на території нашої держави остаточно окреслили завдання та умови реалізації одного із видів всебічного забезпечення – морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування Збройних Сил України, та висунули у якості першочергових завдань імплементації сучасної методології управління та змістовного наповнення роботи з «людськими ресурсами», враховуючи міжнародний досвід у цій галузі. Одним із ключових елементів морально-психологічного забезпечення є психо-

логічна служба, розвиток якої супроводжується структурним, правовим та методичним унормуванням психологічного забезпечення, як окремої складової.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема військового колективу як високорозвинутої соціальної системи, місця соціальних процесів, особливо соціальної рівноваги в її становленні, впливу військово-соціальної та виховної роботи на його ефективне функціонування привертає до себе увагу багатьох філософів, соціологів, психологів, педагогів, істориків, військових тощо. Чільне місце тут посідає (теорія опосередкування діяльністю) концепція А.В. Петровського, суть якої полягає в інтерпретації всіх міжособис-

тісних, внутрішньо групових і внутрішньо колективних процесів, взаємодій і взаємовідносин на ґрунті їх залежності від мети, цінностей та змісту групової діяльності.

Не менш важливими можна вважати праці відомих мислителів, як М. Вебер, М. Шелер, Г. Г. Гадамер. Тут варто згадати й вітчизняних авторів. Так, український філософ В.Г. Нестеренко узагальнив підходи до розкриття сутності смислу як «способу, яким людині дано світ». Підходи до визначення колективу як складної соціальної системи обрані, виходячи з наукових поглядів та ідей Л. Берта-ланфі, В. Андрущенко, І. Бичка, М. Михальченка, І. Надольного, Г. Горак, І. Бойченка, В. Розумного, Г. Заїченка, І.Кального та ін.

Специфіку військового колективу як своєрідної соціальної системи досліджували військові учені М. Бережний, М. Варій, М.Феденко, В.Ковальов, В. Кузьменко, М. Табунов та ін.

Щодо соціальних процесів, які відбуваються у військовому колективі, важливе значення мають роботи М.Бородіна, М. Дяченка, Л. Єгорова, Ю. Кірміна, І. Барукова та ін.

Виклад основного матеріалу. Людина задовольняє свої життєві потреби через активну взаємодію з навколишнім середовищем. Основними видами людської діяльності є праця в її різних виявах та спілкування. Однією з головних потреб людини, суспільства була потреба жити в мирі, спокої.

Тому завжди існує необхідність пошуку шляхів вирішення проблеми забезпечення безпеки та миру. Для здійснення таких завдань у будь-якій державі організована та діє на законних підставах військова служба. Саме на такі сили держава розраховує під час забезпечення своєї військової безпеки.

У нашій державі основою забезпечення безпеки з боку агресора є Збройні сили України. Військова служба у Збройних Силах – це дуже важливий вид діяльності, покликаний гарантувати національну безпеку України.

Робота такої структури пов'язана з небезпекою та найчастіше з відсутністю комфорту. За своєю суттю така діяльність є діяльністю військовослужбовців з певними обмеженнями: відсутність звичних умов життя, наявність певного дискомфорту, особлива регламентованість поведінки, звуження кола людей, з якими вони спілкуються.

Колектив у психологічній науці означає високоорганізоване товариство людей, об'єднаних єдністю світогляду, суспільно корисної діяльності, її цілей і засобів, організації, поглядів та інтересів, норм і правил поведінки, близькістю у стосунках, єдністю волі та суспільного лідерства [1, с. 23].

Слово «колектив» у перекладі з латинської означає «збирати разом», «з'єднувати» [5, с. 16].

Військова діяльність – це колективна діяльність людей, з новітнім озброєнням і технікою для забезпечення миру і спокою. Такі спільноти формуються в організаційній структурі підрозділів зі своїми системами командування, озброєння, розподілу завдань, способу життя, побуту та відпочинку.

Військовий колектив зазвичай використовується для опису такої спільноти воїнів і таких підрозділів, які досягли високого рівня у своєму соціальному розвитку. Він має в цьому плані ряд характеристик, значущість:

1. Колектив – це група воїнів, що відрізняються єдністю основоположних інтересів і моральних засад, високорозвиненою свідомістю, колективізмом і взаємною відданістю.

2. Однією з основних характеристик колективу є єдність завдань, цілей і процесу діяльності, колектив виходить із колективної діяльності, яка реалізується колективною майстерністю, навичками ділової взаємодії та має систему лідерства та дисципліни.

3. Важливою особливістю колективу є система соціально-психологічних явищ, що формуються на основі різноманітних форм спілкування воїнів і служать ланцюгом, що з'єднує їх в єдиний соціальний організм.

Також колектив характеризується здоровим соціально-психологічним кліматом та високим рівнем дисципліни. У кожному підрозділі є об'єктивні передумови для формування сильного бойового колективу: ідейно-політична єдність воїнів; колективна зброя та колективний характер діяльності, що передбачає необхідність загальних чітких заходів при веденні навчально-бойових дій; загальні умови служби, бойової та гуманітарної підготовки, військового побуту [3, с. 7].

На цій об'єктивній основі та під впливом цілеспрямованої роботи командирів, вихователів розвивається процес ідейно-організаційної єдності воїнів, тобто процес формування та формування колективу. Їх структура і психологія мають багато спільного.

Військові колективи у своєму складі мають воїнів але кожен колектив індивідуальний. Характеристики, подібність та відмінність військових колективів зумовлені низкою причин [4, с. 44].

Військова діяльність є складовою військової служби. За своїм змістом військова діяльність поділяється на два види: навчально-бойову та бойову. Бойова діяльність проходить в умовах

Рис. 1. Особливість військової діяльності

військової сутички, бою, її кінцевою метою є перемога над ворогом. Навчально-бойова діяльність готує військовослужбовців до можливих бойових дій і відбувається безпосередньо у військових частинах, навчальних військових підрозділах Збройних Сил України.

Колективна організація та зміст військової діяльності істотно різняться залежно від роду Збройних Сил (виду військ), їх справедливо вважають соціально-психологічними характеристиками, що мають суттєві відмінності [7, с. 23].

Військовий колектив має ряд відмінних рис:

- наявність важливих цілей і завдань. Перед воїнами Збройних Сил України стоїть завдання збройного захисту суверенітету та територіальної цілісності України;
- військові колективи виконують свої обов'язки із застосуванням озброєння та військової техніки;
- життя військового колективу регулюється законами, нормами й правилами поведінки, чіткою регламентацією відносин між воїнами, командиром і підлеглими, виходячи з вимог загально-військових законів;
- військові колективи відрізняються чіткою організаційною структурою, адекватними способам використання техніки та озброєння в бою, суворою координацією з боку командира;
- своєрідність військового побуту.

Існують різні типи груп (команд):

1. Випадкова група. Людей пов'язує лише єдність території. Це дуже слабкий зв'язок, який не дає морального потенціалу. Оскільки люди продовжують бути разом, між ними встановлюються контакти. Але психологічних ресурсів явно не вистачає.

2. Дезорганізована група. Є багато точок дотику. Їй притаманні такі особливості:

- єдність території;
- міжособистісний контакт на основі спільних інтересів;
- певна спільність емоційних станів. Це свідчить про певну згуртованість групи. Ця група непридатна для ефективної спільної діяльності.

Військовий колектив має свою соціально-психологічну структуру. Його елементами є люди, які виступають у колективному житті як основний елемент, з особливою діяльністю, займають певну позицію, та також окремі мікро групи, що утворюються всередині колективу. Усі ці позиції (індивідуальні та групові ролі) пов'язані специфічними відносинами [9, с. 23].

З кадрової організації підрозділу формується соціально-психологічна структура колективу. Соціально-психологічна структура військового колективу включає:

- міжособистісні взаємовідносини;
- колективну думку;
- колективний настрій;
- колективні традиції.

Структура військового колективу має тенденцію до стабілізації: коли позиції, ролі та стосунки солдатів закріплені та мають чітке формулювання, значні зміни в структурі можуть спричинити лише надзвичайні події. Якщо періодично змінюється особовий склад колективу, постійно змінюється його структура, безперервно відбувається процес визначення внутрішніх колективних позицій і ролей, відновлюються зв'язки та взаємодії, це вносить значну напругу в життя воїнів та у всього колективу.

У деяких військових колективах іноді з'являються елементи так званого фальшивого колективізму. Це справді зовнішнє надходження в здоровий організм команди. Психологія такого колективу – це прагнення зовнішньою порядністю приховати ненормальні стосунки та створити умови, в яких можна безкарно ігнорувати вимоги служби, норми військових статутів, допускати певні свободи. Це неприпустимо у військовій службі. Головним законом військового колективу служить насамперед сувора дисципліна [10, с. 33].

Елементи аморальної групової психології включають традиції міжособистісних і між колективних відносин, у яких значну роль відіграють психологічний тиск, примус, а іноді й пряме фізичне насильство. Попередження, своєчасне розкриття та принципова оцінка хибного колективізму, спотворення норм військового суспільства – основні обов'язки командира [2, с. 44].

У Збройних Силах України існує велика різноманітність військовослужбовців. Їх структура і психологія мають багато спільного. Оскільки кожен воїн має свою індивідуальність, команди також відрізняються одна від одної. Але кожен військовослужбовець є одиничним критерієм єдиного колективу. Тобто військовий колектив складається із військовослужбовців різних рангів, які виконують конкретні обов'язки.

Важлива згуртованість воєнного колективу. Згуртованість колективу виявляється в тому, що всі зусилля його учасників пов'язані разом для досягнення важливих соціальних цілей. Сполучення сприяє корисній суспільній діяльності.

Показниками згуртованості групи є: стиль керівництва, прийняття рішень, характер взаємин між учасниками групи, ступінь подібності планів і переконань про загальні дії та емоційні переживання, особистісні особливості учасників групи та їх сумісність із психофізіологією.

Соціально-психологічний клімат (СПК) – домінуючий, відносно стабільний метод врахування рішень і умов життя. Соціально-психологічний клімат можна розглядати через групову сумісність, показники соціально-психологічних характеристик військової згуртованості. Стиль комунікаційної стратегії СПК виражають ті хто складає колектив [6, с. 18].

Соціально-психологічний клімат у військовому колективі може бути позитивним і негативним. При цьому на формування оптимального СПК потрібно багато часу та цілеспрямованих зусиль, але набагато менше – на його знищення.

Висока потенційна ефективність – характеризується творчою здатністю до самоорганізації, самоуправління, самовдосконалення і базується

на сприятливих умовах виявлення здібностей кожної особистості, взаємної відповідальності, взаємовигоди та взаємодоповнюваності. Потенційна ефективність військового колективу повною мірою виявляється в сумісності, злагодженості, взаємо підтримці, у тому числі командирів. Військовий колектив характеризується рядом інших характеристик, найважливішими з яких є:

- спільна діяльність, основним завданням якої є збройний захист Вітчизни;

- правове регулювання діяльності, суворе дотримання правових норм і правил поведінки членів колективу з чітким регламентуванням відносин між ними;

- сувора комплектація, структура підпорядкування з командуванням командира частини;

- детальна регламентація спільного життя воїнів, обмеженість їх особистих контактів за межами військової частини, особливо для призовників;

- законодавча система комплектування військових команд із частин і підрозділів, яка встановлює особливий порядок прийому нових членів до команди та виключення з неї осіб, які відслужили необхідний строк служби або залишили її у зв'язку з іншими обставинами.

Висновки. Підводячи підсумок, зазначимо, що формування військових колективів є наслідком дії як об'єктивних законів, так і суб'єктивної діяльності їх учасників. Однак слід мати на увазі, що люди, які взаємодіють у рамках певного військового чи іншого колективу, є носіями індивідуальної психіки та неповторної психології особистості.

У результаті контактів на міжособистісному рівні формуються особливі психологічні явища, які називають психологією команди.

Список літератури:

1. Агаєв О., Скрипкін О., Дейко А., Поливанюк В. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України (методичні рекомендації). К. : НДЦ ГП ЗС України, 2016. 147 с.
2. Алещенко В.І., Організація забезпечення збереження психічного здоров'я військовослужбовців. Методичний посібник для офіцерів, професорсько-викладацького складу, слухачів і курсантів ЗСУ. К. :, 2017. 134 с.
3. Балашова С., Васильєв С., Дубровинський Г. Практичний курс військової психології: Навчальний посібник. Част. 2. К. : ВПЦ «Київський університет». 2013. 172 с.
4. Дубровинський Г.Р., Рябова О.В. Зв'язок емоційного інтелекту військовослужбовця з психологічною сумісністю у військовому колективі. Вісник Національного університету оборони України. 2019. С. 11–17.
5. Кириленко Т.С. Психологія травмуючих ситуацій. Навч. посібник. К. : Видавчо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 135 с.
6. Коқун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Корня Л.В. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України. Методичний посібник. К. : ФОП Маслаков, 2019. 288 с.
7. Коробка Л.М. Підтримання здоров'я спільноти в умовах воєнного конфлікту: соціально-психологічний аспект. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали

II Міжн. наук.-практ. конф. «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи». К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 88–93.

8. Любас А.А. Інноваційні технології у професійній підготовці майбутніх фахівців. Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України: тези міжнародної науково-практичної конференції. Хмельницький, 2019.С. 442–443.

9. Чубенко І.М. Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань анти-терористичної операції. Київ : Штаб АТО, 2014. 21 с.

10. Ягупов В.В. Військова психологія : Підручник. К. : Тандем, 2004. 656 с.

Gachak-Velichko L.A., Syvovs I.V. PSYCHOLOGY OF THE MILITARY TEAM AND MILITARY SERVICE

The military doctrine of Ukraine states that one of the main tasks in the field of military security is to ensure a high level of moral, psychological and professional training of personnel to perform the tasks of armed struggle in all conditions of combat.

The experience of the world, as well as domestic, shows that the basis of the ideological component of educational work should be the national idea, in our case – Ukrainian state ideology, national ideals, priorities and values, military traditions of the Ukrainian people, basic norms and principles of public morality.

Managing a military team is a very complex activity of an officer. Management aspects cover the full range of job responsibilities and are primarily related to the training and education of personnel. The decision of the commander is the main structural point of the management cycle and should always be justified.

Military psychology studies the personality of a serviceman, taking into account his social status. As a person, a serviceman is a full-fledged citizen of our state, who fulfills the obligation provided by the Constitution of Ukraine to protect the Fatherland.

He is characterized by high political consciousness, moral maturity, psychological readiness and skill in performing training, service and combat tasks. Military psychology as a science is evolving in relation to specific features of military activity.

Military psychology also studies the psychology of military activity. Methods of studying soldiers, teams (methods of psychology) are scientifically sound and practically tested methods of action in order to obtain reliable psychological information.

The article deals with the structure of the military team, the management of the military team.

The purpose of the article is to master the science of the human psyche, the psychology of the military team, to explore the structure of the military team.

Key words: *army, military collective, military service, psychology, military activity, psyche.*

Костюченко О.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Бриль М.М.

Київський національний університет культури і мистецтв

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДНИКА ЗДОРОВ'Я АРТТЕРАПЕВТИЧНИМИ ЗАСОБАМИ

У статті розглядаються психологічні аспекти, складові, засоби розвитку резильєнтності в надзвичайних умовах соціальних трансформацій, зокрема здібності знаходити реалістичне, позитивне вирішення проблем, реалізовувати потреби, наміри, плани, цілі життя, використовуючи потрібні знання та навички для вибудовування конструктивного способу проживання «тут і зараз». Зазначено на надзвичайній ролі психологічної резильєнтності як здатності людини відновлюватися після кризових станів в умовах насиченого незвичайними подіями комунікативно-інформаційного простору, обмежень у пересуванні, зміни місця перебування. Мета статті полягає у визначенні та аналізі особливостей розвитку резильєнтності особистості як складника здоров'я арттерапевтичними засобами. Визначені поняття: резильєнтності як чинника забезпечення конкурентоспроможності, обумовленої здатностями чинити опір стресам і виявляти психічну стійкість, розвивати нові сили та ресурси адаптації і відновлення, компетентно функціонувати, зберігати стан благополуччя; а також резильєнс-підходу для формування «впевненості в собі», «прагнення до мудрості», «самореалізації в професії», які спрямовані на відтворення й оновлення ресурсів, набуття навичок емоційної стабільності, укріплення впевненості у власних силах для надання допомоги іншим. Зазначено на ролі повноцінного світосприймання у розвитку резильєнтності. Акцентовано на арттерапевтичному підході, який має значний рекреаційно-корегуючий потенціал використання різних видів мистецтва у формуванні повноцінного сприймання системи «Я–інші–Світ». Обґрунтовано універсальну роль інтегративної арттерапії як ефективного та екологічного засобу у формуванні повноцінного образу світу. Представлено арт-систему різнорівневих завдань і вправ: тілесно-орієнтованих, рефлексивних, творчих, раціонально-когнітивних, проєктувально-репрезентативних, релаксаційних й адаптивних. Наукова новизна полягає у виявленні функціональної пов'язаності між собою, взаємозумовленості системи: «інтегративна арттерапія – світосприймання – психологічна резильєнтність – здоров'я – здатність до психологічної підтримки – конкурентоздатність».

Ключові слова: *резильєнтність, здоров'я, бренд, конкурентоспроможність, картина світу, арттерапія.*

Постановка проблеми. У сучасних надзвичайних умовах життєдіяльності особливими цінностями для кожного кожної людини стає її здоров'я: психічне, психологічне, духовне, душевне, фізичне, а також гармонія особистості, для яких однаково важливими є як рівновага подій зовнішнього та внутрішнього життя, так і активність (екстра- й інтра-), що спрямована в ці простори, усвідомлення та реалізація власних потреб, а також своєрідне футуропрограмування життя. Актуальним завданням психології, педагогіки, медицини було й є активне сприяння людині саме в досягненні гармонії психічного, соціального й тілесного здоров'я.

У суб'єктивному аспекті гармонія – це переживання благополуччя в різних його аспек-

тах [1; 4; 14]: у духовному – як відчуття причетності, усвідомлення можливості бути залученим до багатств духовної культури; у соціальному – як задоволеність особистості власним соціальним статусом й актуальним станом суспільства, міжособистісними зв'язками і статусом у мікросоціальному оточенні; у вітальному (тілесному) – гарне фізичне самопочуття, тілесний комфорт, відчуття здоров'я, задоволення фізичним тонусом; у психологічному (душевний комфорт) – узгодженість психічних процесів і функцій, відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги; у когнітивному – цілісність, відносна несуперечливість суб'єктивності картини світу, розуміння поточної життєвої ситуації; в емоційному – переживання, що поєднує

почуття, обумовлені успішністю суб'єкта в тих чи інших сферах активності [18].

У період значних соціальних трансформацій (кризи, війни), в умовах проживання ситуацій особистого горя певна самостійність, здібність знаходити реалістичне, позитивне вирішення проблем, реалізовувати різні «прості кроки» та «складні плани» свого життя, використовувати потрібні знання та навички є критеріями вибудовування конструктивного способу проживання «тут та зараз». Звісно, що їх застосовування залежить від багатьох чинників: конкретної ситуації, соціального середовища, особистісної психологічної стійкості. Але зазначимо, що можливість будувати плани під час кризових періодів життя є не просто копінг-стратегією, а явищем, яке надає людині можливість «долати» ті складні обставини, що відбуваються та спрямовувати свій погляд саме в майбутнє [3, с. 30–31].

Як складник живої системи життєдіяльності людини забезпечується на різних, але взаємопов'язаних рівнях функціонування: *біологічному, психологічному та соціальному*, на кожному з яких здоров'я людини має свої особливості прояву. Стан здоров'я, за думкою Ф. Перлза, характеризується стабільністю процесу внутрішнього гомеостазу (підтримання життєвої біохімічної рівноваги) і зовнішнім пристосуванням до постійно мінливих умов навколишнього середовища [15]. У випадку, коли людина чітко може розуміти, що вона в цей момент хоче, визначити свої потреби і вибирати спосіб їх задоволення, а потім задовольняти їх, можна говорити про організмичну саморегуляцію (людина здатна якнайкраще подбати про себе в наявних умовах).

Останнім часом цей підхід визначається різними дослідниками як окрема риса: життєстійкість, життєздатність, стресостійкість, стійкість до травми, емоційна стійкість, витривалість в умовах лиха. У зазначеній проблематиці нам близько визначення поняття «резилієнсу» як «адаптивного динамічного процесу повернення до початкового психосоціального функціонування після періоду дезадаптивного функціонування внаслідок дезорганізуючої дії психотравмуючих факторів», та здібності до його втілення – «резильєнтності» як «певної статичної точки, яка характеризує особу в той чи інший момент перебігу процесу резилієнсу, або як властивість, що описує її потенційну здатність до швидкого відновлення після стресу» [2].

У будь-якій організаційній системі сучасності резильєнтність (resilience є бажаною якістю під час формування брендової популяр-

ності. Вважається, що саме здатність людини або системи зберігати стійкість під впливом зовнішніх і внутрішніх загроз, не втрачаючи темпів розвитку, стане вирішальною перевагою конкурентоздатності професіоналу, який будує свій бренд. Для України, яка в наш час знаходиться в надзвичайному та екстремальному стані, важливо фокусувати стратегії життя своїх громадян не лише навколо виживання, а й максимально можливого еволюціонування всієї життєвої й інформаційно-комунікативної системи, її трансформації та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Основу усвідомлення значення для життя людини практичної резильєнтності заклав ще І. Кант, звернувши увагу на те, що тільки «залишки добра» зможуть допомагати робити людину кращою [3, с. 15]. З того часу поняття «резилієнс» досліджувалося протягом двох століть. Традиційно її розуміння пов'язують зі здатністю особистості долати труднощі, компетентно функціонувати, зберігати стан благополуччя, відмічаючи, що резилієнс – це безперервний та активний процес, спрямований на розвиток нових сил і ресурсів адаптації та відновлення [18].

Проблема резилієнсу як здатності чинити опір стресам і виявляти психічну стійкість є достатньо розробленою в зарубіжній психології (С. Лютар, А. Мастен, Дж. Річардсон, О. Фріборг та інші). Результати теоретичних й емпіричних досліджень психологічних ресурсів зумовлюють впровадження резильєнс-підходу на практиці як відповідне створення умов для формування «впевненості в собі», «прагнення до мудрості», «самореалізації в професії», які спрямовані на відтворення й оновлення ресурсів, набуття навичок емоційної стабільності, укріплення впевненості у власних силах для надання допомоги іншим. В умовах BANI-світу, основними ознаками якого, за визначенням футуриста Джамайса Кашио (J. Cascio), є хаотичність, тривожність, нелінійність та незбагненність [22], це стає особливо актуальним і важливим.

Мета статті – визначити та проаналізувати особливості розвитку резильєнтності особистості як складника здоров'я арттерапевтичними засобами.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Ситуація, в якій опинилася Україна за останні роки внаслідок не лише вірусного, економічного, а саме військово-політичного та інформаційного впливу, сприяла пошуку багатьма спеціалістами допомагаючих професій власної «мережі підтримки» серед професійних контактів. Такий

когнітивний канал пошуку виходу із суто особистісного стресу надав можливість значній кількості спеціалістів зосередитися на професійних завданнях допомоги тим, хто цього потребує. Так, у березні 2022 р. започаткувався проєкт Інституту Інтегративної Арттерапії «Кризова психологічна допомога постраждалим від війни в Україні» (керівники – В. Назаревич, А. Столяренко), в якому було об'єднано психологів та педагогів з України в реалізації провідної потреби особистості – залишатися в «усвідомленому» професійному житті та рухатися надалі в професійному розвитку для забезпечення власного саморозвитку та конкурентоздатності. У рамках проєкту команда організаторів за підтримки спеціалістів з Фінляндії та Великої Британії забезпечила теоретико-методичну та практичну підготовку для декількох сотень спеціалістів в арттерапевтичному підході, який має значний рекреаційно-корегуючий потенціал використання різних видів мистецтва як засобу подолання наслідків травмуючих ситуацій, гармонізації і трансформації когнітивної й афективної сфер особистості засобами арттерапії. Ключовими темами курсу стали: «Перша психологічна допомога у ситуації гострої кризи за допомогою методів інтегративної арттерапії», «Психоемоційна регуляція гострих стресових реакцій за допомогою методів інтегративної арттерапії», «Втрата, горювання: арт терапевтичний супровід», «ПТСР (посттравматичний стресовий розлад) діагностика. Взаємодія у мультидисциплінарній команді». Заняття проводилися в різних формах: теоретичні, практичні, супервізійні з максимальним забезпеченням «зворотнього зв'язку» для всіх учасників в рамках робочих чатів, спеціалізованих груп в соціальних месенджерах. Окрім опанованого арттерапевтичного професійного інструментарію в рамках навчання таким чином для всіх учасників було надано можливість розвиватися в рамках професійної спільноти та практично втілити резилієнс-підхід в умовах лиха.

Аналіз як зовнішніх, так і внутрішніх викликів і загроз цивілізаційній суб'єктності нашої країни потребує подальшого осмислення в контексті економічної, соціально-політичної, правової, військово-політичної, духовно-культурної, освітньо-наукової та мережево-інформаційної резильєнтності. Виокремлюють такі різновиди резильєнтності та предмет їх аналізу: *зовнішньополітична* (міжнародне середовище з аналізом наявності в ньому явних та гібридних загроз, здатності ефективно протидіяти їм); *військово-політична* (міжнародне військово-політичне середовище та

його військово-політичний й військово-технічний потенціали); *економічна* (зовнішньо– та внутрішньо-економічне середовище на предмет наявності викликів і загроз, окреслення найбільш реальних шляхів відповідей на них), та її складова *енергетична* (світовий й регіональний енергетичний ринок та реалізація ефективної енергетичної політики в контексті усвідомлення актуальних викликів та можливостей протидіяти ним); *соціально-політична й правова* (нейтралізація викликів і загроз у контексті розвитку внутрішньої політики, політикуму, взаємодії держави і громадянського суспільства, а також правової та правоохоронної систем, їх місця в міжнародно-правовій архітектурі); *гуманітарна* (виклики розвитку людини, забезпеченню її базових потреб і прав та ефективну відповідь на них шляхом належного захисту гуманітарної сфери, її суб'єктів та інститутів), та її складова *демографічна* (міграційні проблеми в глобалізованому світі); *духовно-культурна* (мистецьке та релігійне середовище як такі, що мають найбільший вплив на формування світогляду, аналізу викликів у цій сфері й вироблення рекомендацій з їх нейтралізації); *освітня й наукова* (виклики в контексті розвитку освіти і науки, зокрема, зовнішні впливи на ці сфери); *масових комунікацій* (наявність викликів у ЗМІ та здатність їм протидіяти). Це свідчить про те, що забезпечення формування різних позитивних форм та видів резильєнтності потребують в майбутньому збалансованого поєднання інновацій та традицій в організації освітньої і наукової сфер у країні.

У контексті нашої теми важливим є теоретичне дослідження питань, пов'язаних з вивченням резильєнтності як чинника забезпечення конкурентоспроможності (М. Портер, Р. Фатхутдінов, Ю. Заруба, О. Кузьмін, А. Литвиненко, Є. Можарова, О. Сапронова, С. Шинкаренко, Л. Шевченко, О. Шніпко, Ю. Шамрай та ін.). Конкурентоспроможність є однією з найважливіших інтегральних характеристик, що використовується для оцінки успіху професійної діяльності суб'єктів та відображає ефективність використання економічного й особистісного потенціалу суб'єкта, його потенційну і/або реальну здатність вести протягом певного часу успішну (відносно поставлених цілей) діяльність в умовах конкуренції. Розвиваючи професіоналізм в умовах конкурентності, кожен фахівець так чи інакше формує усвідомлену або неусвідомлену ідею створення власного персонального бренду або/та бренду продукту його діяльності.

У досягненні особистісного успіху персональний бренд відіграє суттєву роль, що доводять сучасні психотехнології (Д. Макнеллі, М. Марк, К. Пірсон, К. Спик, В. Кісмерешкин, А. Кічаєв, І. Рожков та ін.). Поняття «бренд» (від давньонорвезького «brandr» – «ставити клеймо») є символічним втіленням комплексу інформації, що включає назву, логотип та інші візуальні елементи (шрифти, кольорові схеми, символи), за допомогою яких можна відрізнити значущі власні ціннісні, функціональні, емоційні та самовиражальні пропозиції, пов'язані з очікуванням та потребами інших, тобто відображення актуальних можливостей образу продукту в реальній соціальній дійсності, який у людини викликає очікування, враження оточуючих [8]. Успішна професійна самореалізація особистості залежить від самовизначення актуальних властивостей бренду, де однією з основних, з урахуванням вимог сучасної дійсності, є психічна врівноваженість.

Від ступеня психічної рівноваги залежить пристосованість до об'єктивних умов (В. М'ясищев). Врівноваженість людини та адекватність її реакцій на зовнішні впливи мають значення стосовно розмежування норми та патології – тільки в психічно здорової (врівноваженої) людини спостерігаємо вияви порівняно сталої поведінки та адекватності її зовнішнім умовам і високої індивідуальної пристосованості організму до змін зовнішнього середовища, здатності підтримувати звичне комфортне самовідчуття, морфофункціональне збереження органів та систем. Цей критерій тісно пов'язаний з двома іншими – адекватністю організації психіки та її адаптивними можливостями, в яких активовані перцептивні компоненти [12].

Ми розглядаємо поняття психологічної резильєнтності (резилієнс, психологічна пружність, стресостійкість тощо [10]) як здатність людини долати складні життєві події і відновлюватися після труднощів, кризових станів або стресу в умовах насиченого незвичайними подіями комунікативно-інформаційного простору, обмежень у пересуванні, зміни місця перебування. До того ж, слід враховувати декілька ключових аспектів розвитку резильєнтності: організація і участь у доброзичливих і змістовних стосунках; формування повноцінного образу власного Я і картини світу в системі «Я–інші–Світ»; складання планів на майбутнє (коротко- чи довгострокових) і послідовне та систематичне вирішування проблем; екологічне проживання складних і неприємних емоцій (напр., практика майндфулнес); розвиток ефективних навичок спілкування і вза-

ємодії (вирішення конфліктів, відновлення стосунків) тощо.

Важливим у цьому контексті є також поняття «картини світу». Картина світу цілком визначає специфічний спосіб сприймання та інтерпретації подій і явищ; являє собою основу, фундамент світосприймання, спираючись на який людина діє у світі; має історично обумовлений характер, що припускає постійні зміни картини світу всіх її суб'єктів. Ця складно структурована цілісність включає три головні компоненти – світогляд, світосприймання та світовідчуття, які об'єднані в картині світу специфічно для певної епохи, етносу чи субкультури. Концептуальною частиною картини світу є світогляд, представлений загальними категоріями простору, часу, руху тощо. Основні великі елементи – каркас картини світу – це набір вихідних принципів або уявлень, фундаментальних припущень про світ, які можуть і не усвідомлюватися людиною, але є вбудованими в картину світу як необхідні для інтерпретації будь-якої життєвої ситуації, для визначення сенсу і для оцінки того, що відбувається. Деякі з них, такі як рух, причинність, намір, тотожність, еквівалентність, час і простір можливо навіть ґрунтуються на вроджених властивостях людини. Інші, такі як добро і зло, ставлення до життя і смерті, до себе у світі, до інших людей тощо явно породжуються і засвоюються в процесі виховання й розвитку.

Ми розглядаємо світосприймання у контексті перцептивної світоглядної характеристики як механізм, що обумовлює «включеність» свідомості в процес розуміння різних явищ навколишнього світу, властивість світоглядної свідомості, що визначає ставлення до реальності, загальне розуміння світу і сприяє формуванню життєвих позицій. У цьому розумінні ми спираємося на висновки К. Платонова [16], що виділяє світосприймання як компонент світогляду, який у поєднанні зі світовідчуванням і світоуявленням узагальнюється у світогляд.

За думкою Д. Майерса (2001), «ми сприймаємо світ не таким, яким він є насправді, а таким, яким нам здається» [11, с. 265]. Х. Шиффман (2003) вважає, що «наше сприймання світу не є безпосереднім, прямим сприйманням, а конструюється нами ...» [21, с. 380–382].

Концепція образу світу (world-view) була сформульована Робертом Редфілдом, за визначенням якого «образ чи картина світу» – це бачення світобудови, характерне для того чи іншого народу, це уявлення членів суспільства про самих себе та про

свої дії, свою активність у світі, вона вивчає особливості погляду людини на зовнішній світ [17]. Сучасною психологією «образ світу» розглядається як складне утворення психіки, що не лише визначає окремий акт пізнання навколишньої дійсності, а й зумовлює зміст, побудову і протікання діяльності суб'єкта в цілому (О. Артем'єва, Б. Величковський, В. Зінченко, О. Леонтьєв, В. Сьоркін, В. Петухов, С. Смирнов).

Ефективним та екологічним засобом формування і розвитку повноцінного образу світу визнана арттерапія. Арттерапевтичні засоби мають значний потенціал для розвитку резильєнтності, що доведено всією історією розвитку арттерапії як корекційного методу. Різні теоретичні та практичні аспекти її вивчення представлені в роботах вітчизняних та зарубіжних авторів: І. Борейчук, О. Вознесенської, Л. Калініної, Б. Карвасарського, О. Копитіна, Е. Крамер, А. Грішиної, Л. Лебедєвої, М. Лібман, В. Назаревич, О. Смілянець та інших. Особливу цінність в контексті нашої теми мають практичні напрацювання, в яких представлено прийоми, методи, техніки роботи з емоціями та почуттями, Я-концепцією (самоповагою, самоприйняттям, самооцінкою, самоцінністю), мотивацією та цілепокладанням, груповими процесами та тимблдингом, з картиною світу та ціннісно-сисловою сферою [6; 13].

Сьогодні дослідники підкреслюють універсальний характер впливу мистецтва на свідому і несвідому сферу особистості. В. Мухіна наголошує, що малювання – це синтетична діяльність, в якій використовується досвід, набутий у різних видах діяльності, воно є засвоєнням різномірних елементів соціального досвіду, культури людства. Арттерапія – є спеціалізованою формою терапії, яка засновується, у першу чергу, на образотворчому мистецтві та образотворчій діяльності. Її мета – забезпечити процес гармонізації особистості через розвиток здатності до самовираження й самоусвідомлення, що досягається завдяки розширенню міжособистісних контактів, емоційного відреагування, підвищення настрою, зниження напруги, втоми, переключення та відволікання від травмуючих переживань; активізації художніх, артистичних, музичних здібностей: почуття задоволення, що виникає в результаті виявлення прихованих талантів і їхнього розвитку; можливості сконцентрувати увагу на відчуттях і почуттях; пробудженні творчих сил, спонтанності, оригінальності, що сприяє оптимізації психофізіологічного стану, поліпшенню відносин з партнерами й підвищенню самооцінки.

Під час нашого дослідження відповідно до моделі інтегративної арттерапії: діяльності на рівні тілесного, психоемоційного, образно-символічного та наративно-сислового складників особистості для впровадження психологічного тренінгу з метою підвищення резильєнтності було розроблено ефективний комплекс артпрактик, перевірених власним багаторічним викладацьким досвідом. Діяльність тренінгової групи проходила у вигляді 1,5-годинних занять щотижня в режимі онлайн в сталій організованій групі (березень – квітень 2022 р.). Задачами тренінгу стали: усвідомлення учасниками глибокого зв'язку з реальним життям, налагодження контакту з самим собою та довкіллям, створення особистих прогнозів на реалізацію власних планів, повернення до радощів буття та повноцінного життя. Тим самим фокус уваги учасників терапевтичних занять було спрямовано на набуття як життєвої, так і професійної резильєнтності. Основу добраного відповідного методичного інструментарію склали розробки провідних спеціалістів у галузі арттерапії, під час реалізації яких широко застосовується така форма матеріального втілення образу світу як візуальне зображення. Підкреслимо, що тематичне малювання як зображувальна діяльність, засновується саме на конкретному та цілісному уявленні про загальні риси змісту та форми образу світу, що мало своє втілення на заняттях.

Для реалізації цілей інтегративної арттерапії було обрано цільову аудиторію саме молодих людей, які знаходяться у традиційному студентському віці, характерною рисою якого є вироблення, упорядкування, інтегрування світогляду особистості, тобто системи поглядів на світ, суспільне життя, його минуле і майбутнє, на мораль, науку, мистецтво, на людину і сенс її життя. Це має істотний вплив на формування ціннісних орієнтацій, поведінку, ставлення до інших і проектування майбутнього кожною молодою людиною. До тренінгової групи ввійшли студенти, які навчаються на різних курсах спеціальностей галузі «Культура і мистецтво» Київського національного університету культури і мистецтв, Київського університету культури, Таврійського національного університету, Луганської державної академії культури і мистецтв.

Враховуючи особливості проведення онлайн-занять, деякі з методик, які застосовувалися під час занять, було використано відповідно до інструкцій, описаних їх авторами: «Горщики», «Дорога за обрій» (В. Назаревич), «Рука підтримки» та «Чарівна кулька» (О. Луценко), «Птах

надії» (Р. Присяжнюк), «Розфарбуй свій стан» (О. Тараріна), «Цілющі яблучка» (А. Панасюк), інші – модифіковано відповідно умов проведення і особливостей вікової категорії учасників: «Рюкзачок для атрибутів професійності» (на основі техніки «Рюкзачок» Ю. Нагорної), «Тіло як сад» («Сад мого дитинства», «Сад мого життя», «Сад моєї мрії»), «Я-книга» (на основі методики М. Кіпніса) [7], «Життя як дорога». Також застосовувалися авторські методики: «Власний професійний бренд», «Психогеометрія мого життя та професії», «Квадрат в квадраті» [9], «Місто: мої потреби», «Філа» (адаптація М. Бриль методики Н. Борисовой «Генограма») та ін. Зазначимо, що методики застосовувались нами виключно як психокорекційні, самодіагностичні, самопізнавальні для усвідомлення й осмислення ресурсів власної резильєнтності на різних рівнях світосприймання [9; с. 164]: фізичному, афективному, когнітивному, психосоматичному, особистісному соціальному, що засвідчує поліфункціональність арт-практики з художньо-графічної рефлексії світу.

Самосвідомість рефлексії, за думкою З. Заборовського [23], є особливою формою самосвідомості, що знаходиться на межі між внутрішнім і зовнішнім світом людини, ґрунтуючись на когнітивній переробці і інтеграції різномірної інформації щодо власної особистості. В. Зінченко [5] визначає рефлексивний прошарок свідомості як центральну ланку, яка з'єднує буттєвий та духовний рівні свідомості людини і відносно до них виконує контрольну, оціночну та змістовизначальну функції. Механізм рефлексії розглядається А. Шаровим [20] як процес самоорганізації психічної активності, яка здійснюється на різних рівнях психіки (свідомості, несвідомості) для досягнення в процесі взаємодії людини з світом синергізму. Вона виявляється в побудові і скріпленні меж, їх організації під час руху до основ власної діяльності. Рефлексія виступає як процес осмислення особистісних змістів (образів, з якими ототожнює себе особистість), який сприяє поступальним змінам і породжує новоутворення особистості в різних умовах її існування (Є. Бодрова, В. Давидов, О. Зак, В. Мільман, Н. Поливанова, В. Романко) [19]. Отже, кожна з обраних методик дає змогу завдяки рефлексії визначити рівень суб'єктивної гармонійності сприймання світу – тобто ступінь взаємодії суб'єкта з простором, зі світом, відреагувати своє внутрішнє самовідчуття й виразити його символами через форму, колір, композицію (пропорцію, розміщення та узгодження частин цілого). Під час роботи з створення різних

зображень використовувався паперовий аркуш, який представляє собою своєрідну модель простору – світу (внутрішнього або зовнішнього) й, крім стану м'язів людини, фіксує її ставлення до простору, особливостей взаємодії з ним. Простір, у свою чергу, пов'язаний з емоційним забарвленням переживань і часовим періодом: минулим, теперішнім, майбутнім; дієвістю чи ідеально-мисленнєвим планом роботи психіки.

У результаті проведення системи занять з організованою групою студентів: відбулося зниження тілесної та емоційної напруги вже на 3 занятті, встановлення контакту між учасниками на довірливій і доброзичливій основі; виявився високий рівень готовності до творчої взаємодії; всі методики були сприйняті позитивно з бажанням обговорювати, висловлюватись, при чому коментарі, інтерпретації власного самоусвідомлення результатів опрацювання вправ були оригінальними, повноцінними, розширеними; всі учасники відмітили про відчуття ними комфортної затишної атмосфери в групі, що сприяло саморозкриттю; майже на кожному занятті учасники визначали для себе можливі кроки, необхідні подальші дії для накопичення та реалізації ресурсів; вже з третього заняття найбільш затребуваним і цінним був образно-символічний та сенсоутворюючий рівень самопізнання й усвідомлення.

Зазначимо, що активізація творчого сприймання під час занять сприяла проявам творчої діяльності учасників, за допомогою спрямованої тематики арт-завдань вони змогли переключити увагу, сконцентрувалися на конкретних та значущих зараз проблемах. У творчо-пізнавальній діяльності помітним було нове світобачення внаслідок внутрішньої роботи з опанування емоційно-психологічного, інформаційного, мистецького впливу. Окремо відмітимо, що виявилась професійна спрямованість у результатах творчого опрацювання арттерапевтичних завдань, про що засвідчено значною кількістю малюнків з професійними атрибутами.

Висновки і подальші перспективи дослідження. Отже, під час дослідження обґрунтовано роль резильєнтності в сучасних надзвичайних умовах життєдіяльності, що забезпечує збереження здоров'я і гармонії особистості, складниками і критеріями яких є рівновага зовнішнього та внутрішнього життя, активність, усвідомлення та реалізація власних потреб щодо теперішнього і майбутнього. Презентовано результати участі з метою професійного розвитку для забезпечення власного саморозвитку та конкурентоздатності

в проєкті Інституту Інтегративної Арттерапії «Кризова психологічна допомога постраждалим від війни в Україні», що дозволило практично втілити резильєнс-підхід в умовах лиха. Окреслено істотне місце в системі різних видів резильєнтності саме психологічної складової як здатності людини відновлюватися в умовах насиченого незвичайними подіями комунікативно-інформаційного простору, обмежень у пересуванні, зміні місця перебування. Визначено ключові аспекти розвитку резильєнтності: формування повноцінних Я-концепції (самоповага, самоприйняття, самооцінка, самоцінність) і картини світу в системі образів «Я – інші – Світ»; планування майбутнього; екологічне проживання складних і неприємних емоцій; послідовне та систематичне вирішування проблем; організація й участь у доброзичливих і змістовних стосунках; розвиток ефективних навичок спілкування і взаємодії тощо. Обґрунтована універсальна роль арттерапії, зокрема інтегративної, як ефективного та екологічного засобу у формуванні повноцінного образу світу, що сприяє розвитку резильєнтності. Розроблено й проаналізовано результати проведення системи занять відповідно до складників

моделі інтегративної арттерапії на основі відомих і авторських технік, що підтвердило суттєвий вплив на формування та зміцнення психологічної резильєнтності, не тільки у фізичному, психічному (емоційному, розумовому), а й у творчому, культурному, духовному аспектах. Так запускається та реалізується важлива функція реактивного відображення; усвідомлення його ключової ролі у процесах орієнтації в реальній дійсності, пристосування до неї та активної її зміни. Отже, підтверджено роль інтегративної арттерапії як екологічного й ефективного засобу професійної діяльності конкурентоспроможного фахівця (у нашому випадку, психолога).

Наукова новизна полягає у виявленні взаємозв'язку, функціональної пов'язаності між собою послідовних елементів, взаємозумовленості системи: «інтегративна арттерапія – світосприймання – психологічна резильєнтність – здоров'я – здатність до психологічної підтримки – конкурентоздатність».

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у дослідженні особливостей розвитку резильєнтності в умовах навчально-педагогічної діяльності.

Список літератури:

1. Аргайл М. Психологія щасття; пер. с англ. / общ. ред. М. В. Кларина. Москва : Прогресс, 1990. С. 100–125.
2. Асонов Д., Хаустова О. Розвиток концепції резильєнсу в науковій літературі протягом останніх років. *Психосоматична медицина та загальна практика*. Том 4. № 4 (2019). URL: https://www.researchgate.net/publication/342345057_Rozvitok_koncepcii_reziliensu_v_naukovij_literaturi_protahom_ostannih_rokiv (дата звернення: 10.04.2022).
3. Ваништендаль С. Резильєнтность на практике. Касита – простой инструмент для сложной задачи; пер. А. Герцик. Париж – Женева : бісе. Международное Католическое Бюро Ребенка, 2018. 85 с.
4. Васильева О. С., Филатов Ф. Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки. Москва : Academia, 2001. 352 с.
5. Зинченко В. П. Сознание и творческий акт. Москва : Языки славянских культур, 2010. 592 с.
6. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посібник. Ч. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с.
7. Костюченко О. В., Бриль М. М. Психолінгвістичні особливості виявлення ціннісних орієнтацій студентів засобами метафори. *Psychological journal. Scientific Review*, 6. Issue 8 (40). Kyiv, Paris, 2020. P. 9–24. URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/issue/current> (дата звернення: 10.04.2022).
8. Костюченко О. В., Дихнич Л. П. Психологія ефективності фахівця індустрії моди. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 464 с.
9. Костюченко О. В. Перцептивні основи образу світу у студентів: Київ : НПП «Інтерсервіс», 2013. 444 с.
10. Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія*. 2018, 14, 26–64.
11. Майерс Д. Социальная психология: пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 752 с.
12. Мясичев В. Н. Психотерапевтическая энциклопедия; под. ред. Б. Д. Карвасарского. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 394–195.
13. Назаревич В. Я. АРТ. Практическое пособие по саморегуляции средствами искусства. Киев : «ПРИНТХАУС», 2020. 180 с.
14. Никифоров Г. С. Психология здоровья. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 256 с.
15. Перлз Ф. Теория гештальт-терапии. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2016. 320 с.

16. Платонов К. К. Структура и развитие личности. Москва: Наука, 1986. 255 с.
17. Психологический словарь; под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. 2-е изд. Москва : ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ» : ООО «Транзит книга», 2004. 479 с.
18. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій : підхід резилієнс; за заг. ред. Н. Гусак ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ : НаУКМА, 2017. 92 с.
19. Россохин А. В. Рефлексия и внутренний диалог в изменённых состояниях сознания: Интерсознание в психоанализе. Москва : «Когито-Центр», 2010. 304 с.
20. Шаров А. С. Ограниченный человек: значимость, активность, рефлексия. Омск : Изд-во ОмГПУ, 2000. 358 с.
21. Шиффман Х. Ощущение и восприятие. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 928 с.
22. BANI: A new framework to make sense of a chaotic world? *Think Insights*. April 7, 2022. URL: <https://thinkinsights.net/leadership/bani/> (дата звернення: 10.04.2022).
23. Zaborowski Z. Psychospoleczne problemy funkcjonowania samoswiadomosci. *Studia filosoficzne*, 1986. 5(246). P. 83–97.

Kostiuchenko O.V., Bryl M.M. DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL RESILIENCE OF PERSONALITY AS A COMPONENT OF HEALTH WITH ART THERAPY

The article considers psychological aspects, components, means of resilience development under extraordinary conditions of social transformations, in particular the abilities to find realistic, positive problem solutions, fulfil needs, intentions, plans, goals of life, using the necessary knowledge and skills to build a constructive way of life “here and now”. The extraordinary role of psychological resilience as a person’s ability to recover from crises under conditions full of unusual events of communicative and information field, restrictions on movement, change of location is noted. The purpose of the article is to identify and analyze the features of the development of personal resilience as a component of health with art therapy. Defined concepts: resilience as a factor ensuring competitiveness, due to the ability to resist stress and show mental resilience, develop new forces and resources for adaptation and recovery, function competently, maintain well-being; as well as a resilience approach to forming “self-confidence”, “desire for wisdom”, “self-realization in the profession”, which are aimed at reproducing and updating resources, acquiring skills of emotional stability, strengthening self-confidence to help others. The role of full-fledged worldview in the development of resilience is highlighted. The art therapy approach, which has a significant recreational and corrective potential for the use of various arts in the formation of full perception of the system “I–others–World”, is emphasized. The universal role of integrative art therapy as an effective and ecological means in the formation of a full-fledged image of the world is substantiated. An art system of tasks and exercises with different levels is presented: body-oriented, reflective, creative, rational and cognitive, designed and representative, relaxation and adaptive. The scientific novelty is to identify the functional connection, the interdependence of the system: “integrative art therapy – worldview – psychological resilience – health – ability to provide psychological support – competitiveness”.

Key words: resilience, health, brand, competitiveness, worldview, art therapy.

УДК 316.62-057.857:178

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/09>

Кременчуцька М.К.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Данілова О.С.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Мендело В.В.

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИЛЮ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ, СХИЛЬНОЇ ДО ШКІДЛИВИХ ЗВИЧОК

Наразі спостерігається тенденція зниження віку, з якого людина стає схильною до шкідливих звичок, що є особливо актуальним серед студентської молоді. Стаття присвячена визначенню стилю поведінки молоді в конфлікті, яка є вживає ненормативну лексику та є схильною до алкогольної залежності. Проаналізовано наукові підходи до проблеми вітчизняних та зарубіжних вчених, на основі чого встановлено, що комплексних досліджень з цього питання наразі недостатньо. Визначено особливості сприйняття суспільством вживання нецензурної лексики, а саме – толерантне і терпиме ставлення до цього, що впливає на дедалі більше розповсюдження її вживання студентською молоддю. Роз'яснено поняття «нецензурної лексики» та наведено перелік функцій, які вона виконує. Пояснюються суб'єктивні та об'єктивні причини виникнення позитивного сприйняття алкоголю, що викликані не на основі фізіологічної дії алкоголю, а являють собою проєкцію психологічних схильностей, потреб і очікувань на певний психофізіологічний фон алкогольного сп'яніння. Стверджується, що значний вплив на формування схильності до алкогольної залежності вчиняє група людей (зазвичай сприймають як антисоціальне угруповання), в якій молода людина набуває певного статусу, знаходить місце для самоствердження, формування самоповаги і задоволення інших власних психологічних потреб, задоволення яких в родині, школі чи в іншому прийнятному позашкільному заході було неможливим. Встановлено, що алкологізація стає неминучим компонентом асоціальної поведінки членів такого угруповання, сприяє виникненню конфліктних ситуацій у молоді. Наведено результати емпіричного дослідження, проведеного зі студентами 1-2 курсу у віці 17-19 років (всього взяло участь 68 осіб) з використанням методики «Чи є ви алкоголіком?» Спікарда-Томпсона, анкети по вивченню використання ненормативної лексики та методики К. Томаса «Стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях» в адаптації Н.В. Гришиної. Отримані результати підтвердили тенденцію до збільшення частоти використання лихослів'я серед молоді. Констатовано, що здебільшого нецензурна лексика використовується студентами несвідомо. Визначено, що більшість молодих людей використовує більше 2 стилів поведінки у конфлікті. Описано ключову різницю у використанні певної стратегії поведінки в конфлікті між індивідами, які схильні до алкоголізму та осіб, які не страждають від шкідливих звичок.

Ключові слова: шкідливі звички, нецензурна лексика, алкогольна залежність, конфлікт, поведінка, молодь.

Актуальність даної теми зумовлена тенденцією зниження віку, з якого людина починає руйнувати свій фізичний, інтелектуальний та духовний стан, шляхом залучення до таких форм поведінки як вживання ненормативної лексики, алкоголю, тютюнопаління тощо, а також тенденція до збільшення частоти вживання зазначених шкідливих звичок. Визначення типових особистісних профілей осіб, які схильні до алкогольної залежності,

а саме використання ними того чи іншого стилю поведінки в конфлікті, за допомогою емпіричного дослідження надає змогу констатувати відмінності по певних рисах особистості з молодими людьми, які не схильні до алкогольної залежності.

Наразі ця проблема є доволі дискусійною в науковому колі, наприклад, була розроблена як асоціальна поведінка в дослідженні Паттерсон Г., як інформаційна модель поведінкових навичок

у А.Г. Макєєва, як когнітивна модель зміцнення здоров'я у Н.Н. Іванець, В.Є. Пеліпас, як копінг-концепція для профілактики психосоціальних розладів в підлітковому віці у Н.Н. Сирота, В.М. Ялтонський; як дослідження з превентивної педагогіки у Д.В. Колесова, З.В. Коробкіна, А.Н. Маюрова, С.А. Завражана, А.Н. Якушева та ін. Проте комплексних досліджень з цього питання поки недостатньо.

Постановка завдання – дослідження проявлення особливостей вживання ненормативної лексики та схильності до алкоголізму у студентської молоді (студенти 1 та 2 курсу) через стиль поведінки у конфлікті.

Виклад основного матеріалу. Спрямованість проблем у молоді дуже різноманітна: жодна з проблем не є обов'язковою для певного віку, але окремі її варіанти можуть проявлятися в будь-який момент. Оптимальним для успішного розвитку особистості є задоволення сьогоденням і водночас прагнення до майбутнього. Основною проблемою нормального перебігу процесу є проблема розвитку та відповідності очікуванням суспільства, яка сьогодні сама по собі дуже суперечлива.

Вживання ненормативної лексики серед студентської молоді є наразі настільки розповсюдженим, що як зазначає Бончук Н.В., «з психолого-педагогічної проблеми воно змістилось в розряд ознак невихованості й недоліків культури мови, негласно вважаючись буденним, хоч і неприємним, елементом молодіжної контркультури. Феномен підліткового лихослів'я має безліч причин, і є проблемою в достатній мірі недооціненою, адже у соціумі наразі спостерігається доволі спокійне, а місцями й толерантне ставлення до вживання інвективної лексики. Розповсюдження лайки та зниження рівня соціальної критики щодо її поширення сприяє її засвоєнню дітьми. Терпиме ставлення суспільства до подібних явищ сигналізує про зміни в масовій свідомості людей, появі нових типів міжособистісних відносин і стереотипів комунікативної поведінки» [1, с. 440].

Проблема використання ненормативної лексики як соціокультурного явища знайшла своє відображення в психолінгвістиці та психології у вигляді порушення агресивної, конфліктно-орієнтованої поведінки. Нецензурна лексика – це мова, наповнена нецензурними словами, нецензурними виразами, лайкою. Це явище має багато визначень: нецензурна лексика, недруковані вирази, лихослів'я, інвективна лексика, вербальна агресія.

Функція ненормативної лексики, як вказує І.А. Стернін, – це розслаблення, зняття стресу,

звільнення емоцій, які переживає людина в даний момент, що супроводжується спонтанністю, спонтанними реакціями. Лаяння дозволяє зняти емоційне напруження, «випустити пар» [4]. В.І. Желвіс стверджує, що в деяких ситуаціях використання нецензурної лексики може створити видимість активного пошуку виходу з емоційної напруги. На його думку, ненормативна лексика – це вихід із емоційного напруження [2].

Не менш розповсюдженим явищем є і алкогольна залежність серед молоді. Суб'єктивна тяга до вживання алкоголю не пояснюється привабливістю для людини психофізіологічних станів, які виникають при цьому, зважаючи на те, що 80% студентів відчувають огиду або байдужість при першому вживанні алкоголю. Останнє зазвичай зумовлюється наявністю двох причин – об'єктивної та суб'єктивної. Перша полягає в наявності алкогольних звичаїв та традицій, які тривалий час відбудовувались у певному культурному середовищі; друга – в первинних алкогольних установах, які базуються на повсякденних, антинаукових знаннях про фармакологічні властивості алкоголю. Проте внутрішня картина, яку людина починає приписувати дії алкогольного напою, створюється здебільшого не самою фізіологічною дією алкоголю, а перш за все, проекцією психологічних схильностей, поточних потреб і очікувань на певний психофізіологічний фон алкогольного сп'яніння, спотворенням в сприйнятті джерел бажаного стану.

Позитивне сприйняття алкоголю в першу чергу пов'язане з впливом групи, який здійснюється через формування певного ставлення до всього ритуалу пиття. Характерним є «культивування» ейфорії сп'яніння, що досягається особливою емоційною зараженістю, очікуванням, підйомом під час приготування та очікування напою, подальшою проекцією цієї психологічної схильності до стану сп'яніння, колективним взаємовикликанням у процесі сп'яніння. Тобто обирають не алкоголь, а компанію, групу, в якій випивка є обов'язковим елементом спілкування та проведення часу. Це компанія, група, яку в літературі називають по-різному – «вулиця», «подвір'я», «асоціальне угруповання» і т. д. Вона може бути як однорідною за віком, так і неоднорідною (що зустрічається частіше), з двома-трьома старшими ватажками. Саме в цих групах і, на жаль, ніде більше, молодь знаходить справжнє поле для самоствердження, може нарешті набути високого статусу, проникнутого самоповагою, чого не вдалось досягнути ні в шкільному середовищі, ні в

родині, ні в будь-якому іншому соціально прийнятному позашкільному заході.

Саме групове пияцтво часто відіграє роль психологічної віхи, свого роду посвячення в членів групи. Уміння пити, «носити» якомога більше символізує дорослість у групі, сприймається як ознака особливої сили та мужності, що виділяє лідера і гідна поваги. У той же час на споживання алкогольних напоїв потрібні гроші, яких у студентської молоді відносно дуже мало, що часто штовхає групу на перші яскраво виражені асоціальні дії.

Стиль алкоголізації, прийнятий в «алкогольний компанії», починає сприйматися як природний і нормальний, остаточно формується психологічна готовність до некритичного сприйняття алкогольних звичаїв.

З часом виявляється досить жорстка внутрішня структура групи з частими тенденціями до асоціальної активності, яка відбувається під диктатом її керівної частини, до якої іноді входять особи, які перебувають на обліку в поліції, можливо раніше судимі. В результаті новоспечений учасник такого угруповання майже приречений на проходження «обов'язкової програми», яка починається з п'яного хуліганства і доставлення до відділення поліції, а закінчується серйозними правопорушеннями. Нерідко спостерігається тенденція лідерів і більш «досвідчених» членів малих угруповань молоді до споживання абстинентів і новачків як самоствердження. Таким чином – і це дуже важливий висновок – алкоголізація вплітається в тканину асоціальної поведінки, стаючи її неминучим компонентом.

З початком жорстокого поведіння у студентської молоді відразу ж виникають конфлікти в навчальному закладі, на роботі, в сім'ї. Однак, як правило, ця протидія мікросередовища обмежується або заходами репресивного характеру (учасникам догани, застосування адміністративних заходів), або їх «лякають» наслідки алкоголізму, шкідливі перспективи в зв'язок з «поганою компанією».

Поглиблення конфліктних ситуацій призводить до того, що молоді люди найчастіше легко і без жалю переривають навчання в коледжі, технікумі, університеті. Вони не затримуються надовго і на одному місці роботи, мотивуючи відхід (зазвичай скандальний) тим, що їм не подобається спеціальність, яка їх раніше приваблювала. Однак якщо їм дати іншу роботу, історія повторюється.

Було проведено емпіричне дослідження, контингентом якого обрано курсантів національного університету «Одеська морська академія». Сту-

денти 1 та 2 курсу факультету автоматики та електромеханіки. На початковому етапі у дослідженні взяли участь 68 осіб, усі хлопці.

Курсантам було запропоновано анкету про нецензурну лексику та її роль у їхньому житті. Далі надано тест на алкогольну залежність (куратор курсу, знаючи про мету дослідження, сама вказала на студентів, із якими треба було працювати) за методикою «Чи є ви алкоголіком?» Спікарда-Томпсона. Після того, як студенти пройшли опитувальник, вони були поділені на групи порівняння для подальшої діагностики.

Отримані результати підтвердили тенденцію до збільшення частоти використання лихослів'я серед молоді. Лихослів'я має не тільки форму захисту та агресії, а являється шкідливою навичкою, яку формує та допускає соціальне оточення. Багато молодих людей використовують ненормативну лексику у своєму повсякденному спілкуванні. Їх оточення теж сприймає лихослів'я як звичайну річ. Молоді люди навіть не розглядають такий вид лексики з позиції культури людини. Зростання використання інвективної лексики спостерігається також в різних засобах масової інформації.

Сучасна студентська молодь заміщує вираз своїх емоцій вербально ненормативними словами. Курсанти зазначили, що частіше роблять це «на автоматі», тобто несвідомо сваряться нецензурно замість того, щоб розібратися із своїми емоціями. Це стало для них шкідливою навичкою, яка псує молодим людям шлях до здорового образу життя та має деструктивний характер.

Окремо слід розглянути результати тесту із виявлення особливостей поведінки у конфлікті, який дав такі результати: виявлено, що більшість випробовуваних вибірки, схильні використовувати трохи більше 2-х стилів поведінки у конфлікті.

Експериментальна група: 77% осіб, які є схильними до алкоголізму, в конфліктній взаємодії вважають за краще використовувати 1 стиль поведінки; лише 23% здатні використовувати 2 стилі поведінки в конфлікті (вибір конкретного стилю залежить від особистісних особливостей випробуваного).

Контрольна група: Щодо вибірки з відсутністю схильності до алкоголізму, то тут: 60% осіб використовують 1 стиль поведінки у конфлікті, 26% осіб використовують 2 стилі поведінки, 7% осіб – 3 стилі, 7% осіб у конфліктній взаємодії здатні використовувати усі 5 стилів поведінки.

Ці дані свідчать, що курсанти, які не схильні до алкоголізму виявляються більш гнучкими у виборі моделей поведінки, а отже, вони адаптовані до

Таблиця 1

Вподобання у стилях поведінки у конфлікті

Група	Опір		Співпраця		Компроміс		Уникнення		Пристосування	
	Ос.	Частка	Ос.	Частка	Ос.	Частка	Ос.	Частка	Ос.	Частка
1	5	0,14	6	0,17	12	0,33	8	0,22	5	0,14
2	1	0,03	9	0,23	20	0,5	6	0,14	4	0,1

Де: 1 – особи, що схильні до алкоголізму; 2 – особи, які не схильні до алкоголізму.

Таблиця 2

Відкидання стилів поведінки у конфлікті

Група	Опір		Співпраця		Компроміс		Уникнення		Пристосування	
	Ос.	Частка	Ос.	Частка	Ос.	Частка	Ос.	Частка	Ос.	Частка
1	10	0,3	6	0,18	5	0,15	9	0,27	3	0,1
2	17	0,59	1	0,03	0	0	4	0,14	7	0,24

Де: 1 – особи, що схильні до алкоголізму; 2 – особи, які не схильні до алкоголізму.

навколишньої дійсності; більшою мірою схильні враховувати конкретні (об’єктивні) умови ситуації, свої особисті особливості та можливості, здатні прогнозувати та конструювати конфліктну взаємодію. Це дозволяє зробити припущення про те, що такі люди в конфлікті є більш ефективними та продуктивними, ніж особи, які схильні до алкоголізму.

Представляло інтерес простежити часткове співвідношення переваг виборів. До цієї таблиці ми включили подвійні, потрійні і численні вибори курсантів (табл. 3).

віці, ми дійшли висновку, що вибір даного стилю закономірний і зумовлений віково-психологічними особливостями.

Стиль співпраці використовують 28% випробуваних. Цей стиль присутній у поведінковому репертуарі людей, здатних регулювати та контролювати свою поведінку та поведінку інших людей; вони мають добре розвинений соціально-вольовий контроль. Вибір цього стилю поведінки у конфлікті також є закономірним.

Таблиця 3

Співвідношення виразності стилю поведінки у конфлікті

Групи	Опір	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
1	0,20	0,20	0,40	0,26	0,16
2	0,10	0,36	0,74	0,26	0,20
3	0,15	0,28	0,57	0,26	0,18

Де: 1 – особи, що схильні до алкоголізму; 2 – особи, які не схильні до алкоголізму; 3 – вся вибірка.

Звернемося до рис. 1, де представлено візуально ступінь виразності вибору стилю поведінки у конфлікті курсантів, схильних до шкідливих звичок та відсутністю таких.

Так, для більшості досліджуваних даної вибірки характерно використання в конфліктній ситуації стилю компромісу. 57% курсантів схильні використовувати стиль поведінки обережних, раціонально мислячих людей, орієнтованих на збереження соціальних відносин на шкоду спільній меті та завданням. Тактика цього стилю – поступове зближення інтересів та зведення їх до загального балансу сил і потреб, що потребує ясного розуміння ситуації, здатності відстежувати розвиток подій, вміння ясно, логічно мислити та адекватно оцінювати свої сили та можливості. Виходячи з аналізу психологічної літератури щодо проблеми розвитку особистості в молодому

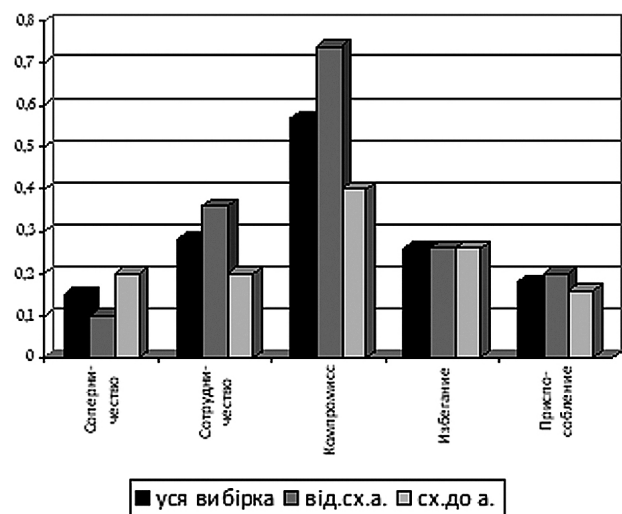

Рис. 1. Ступінь виразності стилю поведінки у конфлікті, в %.

Стиль уникнення знаходиться на третьому місці за поширеністю. Як основний його використовують 27% студентів. Це стиль, орієнтований збереження статусу свого «Я». Характеризується спробами уникнути конфліктної взаємодії. Даний стиль властивий людям зі зниженою самооцінкою та недостатньо розвиненим соціальним інтелектом. Припускаємо, що використання цього стилю є своєрідним психологічним захистом, способом уникнути непотрібної напруги. У певних ситуаціях цей стиль можна розглядати як своєрідний спосіб збереження відносин у середовищі людей з домінуванням шкідливих звичок. Аналізуючи психолого-психіатричну літературу щодо проблеми алкоголізації людини, слід зазначити, що даний відсоток для вибірки схильної до алкогольної залежності є нормою.

Використання стилю пристосування як ведучого притаманне 18% всіх випробуваних. Досить рідко вдаються учасники конфліктної взаємодії до стилю пристосування. Можна припустити, що використання цього стилю також дозволяє уникати непотрібної напруги у відносинах та зберігати значні соціальні відносини.

Можливо, що стилі пристосування та уникнення є звичними способами поведінки, успадкованими ще від підліткового віку, що дозволяють знизити рівень тривоги та напруги, дати тимчасове полегшення та ілюзію вирішення ситуації. Це пояснюється тим фактом, що далеко не завжди особистість у віці 18-19 років є «зрілою», а способи її захисту сформованими, стратегії поведінки раціональними та продуманими. Тому слід зазначити, що профілактика алкоголізації населення має починатися ще з молодшого шкільного віку – перш, ніж набудуть чинності підліткові тенденції розвитку.

Стиль суперництва, як ведучий, використовується у 15% випадків. Властивий цей стиль переважно активним і агресивним чоловікам з мотивацією активно-оборонної поведінки та/або самоствердження. Слабку виразність даного стилю поведінки можна пояснити тим, що у молодому віці знижується гострота міжособистісних конфліктів, тривожність, негативізм; підвищується контактність та товариськість, відбувається стабілізація внутрішнього життя, нормалізується самооцінка, встановлюється та стабілізується ціннісно-орієнтаційна система особистості. Все це сприяє зниженню рівня конфліктності особистості та прагненню раціонально поводитися в різних ситуаціях, хоча більша половина, схильних до алкоголізму відзначають, що після прийняття

спиртного їх суперництво вже буде на першому місці. Ці курсанти часто ставили питання щодо анкети про поведінку у конфлікті у зв'язку з тим, у якому стані він перебуває в цей момент, адже у зміненому стані свідомості під впливом алкогольного сп'яніння їх дії будуть різними.

Що стосується відмінностей у групах, випробуваних з різною вираженістю схильності до алкогольної залежності, то спостерігається наступна диференціація у виборі стратегії поведінки в конфлікті: індивіди схильні до алкоголізму (20%) частіше, ніж ті, у кого ця схильність не виражена (10%), використовують стиль суперництва (включаючи численні вибори).

Вони частіше, ніж схильні до алкоголізму використовують стилі компромісу (контр. гр. – 73%; екс. гр. – 40%) і стиль співпраці (контр. гр. – 37%; екс. гр. – 20%).

Достовірність цих відмінностей підтверджується за підрахунком критерію Манна-Уїтні на рівні $p = 0,01$.

Крім того, можна відзначити, що у індивідів, які не страждають від шкідливих звичок, більш чітка диференціація у виборі стилю поведінки, ніж у схильних до алкоголю.

Це можна пояснити: 1) тим, що молоді люди з відсутністю схильності до алкоголізму більшою мірою схильні дотримуватися загальноприйнятих правил поведінки у соціумі, звідси і вибір таких стилів поведінки, як: компроміс, співробітництво; 2) тим, що молоді люди з відсутністю схильності до алкоголізму більш орієнтовані на збереження соціальних відносин, тоді як з появою шкідливих звичок люди все частіше орієнтовані на результат, звідси і використання відповідних стилів поведінки.

Аналізуючи проблему вибору стилю поведінки у конфлікті серед молоді зі шкідливими звичками, ми встановили, що групи курсантів відрізняються за виборами стилів поведінки у конфлікті. Це свідчить про те, що вже на цьому етапі можна припустити, що випробувані надають перевагу якомусь стилю поведінки у конфлікті під впливом шкідливих звичок.

Висновки. На основі проведеного емпіричного дослідження можна стверджувати, що спостерігається диференціація у виборі стратегії поведінки в конфлікті: індивіди схильні до алкоголізму (20%) частіше, ніж ті, у кого ця схильність не виражена (10%), використовують стиль суперництва (включаючи численні вибори). Вони частіше, ніж схильні до алкоголізму використовують стилі компромісу (контр. гр. – 73%; екс. гр. – 40%)

і стиль співпраці (контр. гр. – 37%; експ. гр. – 20%). *Достовірність цих відмінностей підтверджується за підрахунком критерію Манна-Уїтні на рівні $p = 0,01$.*

Можна відзначити, що у індивідів, які не страждають від шкідливих звичок, більш чітка диференціація у виборі стилю поведінки, ніж у схильних до алкоголю. Індивіди, не схильні до алкогольної залежності, мають більш високі загальні розумові здібності; частіше, ніж випробувані другої групи показують своє прагнення

влади та домінуванню; більш сміливі та запозятливі у соціальних відносинах; вони більш проникливі розважливіші, ніж курсанти зі шкідливою звичкою – випивати, які більшою мірою нестримані у своїй поведінці та емоціях. більшою мірою підозрілі. *Достовірність цих відмінностей була підтверджена за підрахунком критерію Манна-Уїтні, при $p < 0,05$.* Встановлено на достовірному рівні ($p < 0,05$) кореляційні зв'язки між особистісними рисами респондентів та схильністю до алкоголізації.

Список літератури:

1. Бончук Н.В. Аспект ліхослів'я в комунікативній поведінці підлітків та юнацтва. Молодий вчений, 2016. № 4(31). С. 440–447
2. Жельвис, В.И. Плывем. Куда ж нам плыть? Задачи изучения сквернословия. Юрислингвистика-6: Инвективное и манипулятивное функционирование языка / Под ред. Н.Д. Голева Барнаул, 2005. С. 31–35
3. Данилова Е.С. Сквернословие – индикатор Духовного кризиса Личности. Збірник тез доповідей Третьої Всеукраїнської курсантсько-студентської науково-практичної конференції (24 листопада 2017 р.). Одеса : Військова Академія, 2017. 328 с.
4. Стернин И.А. Проблема сквернословия. Воронеж : «Истоки», 2011. 21 с.
5. Танасійчук Ю.М., Бойко Ю.С., Соколенко Л.С. Проблеми формування культури здорового способу життя студентів закладів вищої освіти. Перспективи та інновації науки, 2022. №1(6). С. 339–350.

Kremenchutska M.K., Danilova O.S., Mendelo V.V. EMPIRICAL STUDY OF STYLE OF BEHAVIOR OF STUDENT YOUTH PRONE TO BAD HABITS

Currently, there is a trend of decreasing age, from which a person becomes prone to bad habits, which is especially relevant among student youth. The article is devoted to defining the style of behavior of young people in conflict, who use profanity and are prone to alcohol dependence. Scientific approaches to the problem of domestic and foreign scientists are analyzed, based on which it is established that comprehensive research on this issue is currently insufficient. The peculiarities of the public perception of the use of obscene language are determined, namely a tolerant attitude to it, which affects the growing prevalence of its use by student youth. The concept of "obscene language" is explained and the list of functions it performs is given. The subjective and objective reasons for the positive perception of alcohol are explained, which are not caused by the physiological effects of alcohol, but are a projection of psychological tendencies, needs and expectations on a particular psychophysiological background of alcohol intoxication. It is claimed that a group of people (usually perceived as an antisocial group) influences the formation of addiction to alcohol. In such a group, a young person acquires a certain status, finds a place for self-affirmation, positive self-esteem and satisfies other psychological needs that could not be met in the family, school, or other acceptable extracurricular activities. It is established that alcoholism becomes an inevitable component of antisocial behavior of members of such a group, contributes to the emergence of conflict situations in young people. The results of an empirical study are given. This study was conducted with 1-2 year students aged 17-19 (68 people took part) using the method "Are you an alcoholic?" Spicard-Thompson, questionnaires to study the use of profanity and methods of K. Thomas "Strategies of behavior in conflict situations" in the adaptation of NV Grishina. The results confirmed the tendency to increase the use of profanity among young people. It is stated that mostly obscene language is used by students unconsciously. It is determined that most young people use more than 2 styles of behavior in conflict. The key difference in the use of a certain strategy of behavior in the conflict between individuals who are prone to alcoholism and people who do not suffer from bad habits is described.

Key words: bad habits, obscene language, alcohol dependence, conflict, behavior, youth

Мороз Л.І.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гульбс О.А.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ З ПОЗИЦІЙ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ

У статті поданий аналіз проблеми формування у здобувачів психологічної освіти готовності до здійснення професійної кар'єри. Шляхом опрацювання останніх досліджень та публікацій встановлено, що західними науковцями у більшій мірі розкриваються інструментально-прикладні аспекти проблеми готовності майбутніх психологів до реалізації професійної кар'єри, у той час як вітчизняна традиція її розгляду базується на висвітленні загальнотеоретичних, філософських сторін цієї проблематики з акцентом на роль особистості фахівця. Надано наукове визначення таких дефініцій як «професійна кар'єра у галузі надання психологічних послуг», «готовність до здійснення професійної кар'єри психолога», «гендерний підхід у психології». Розкрито принципову нетотожність мотивації та готовності до реалізації професійної кар'єри психолога. Обґрунтовано необхідність обов'язкового врахування об'єктивних характеристик та вимог професії психолога для наукового осмислення явища психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри з виділенням його сутнісних ознак та індикаторів. Зокрема, сконструйовано функціонально-компетентнісну модель даного психологічного явища, що включає загальні об'єктивні характеристики професії психолога, її базовий функціонал, необхідні для здійснення якісного психологічного супроводу особистісні якості та компетенції фахівця. Передбачено, що ступінь сформованості у структурі особистості майбутнього психолога представлених у моделі рис, вмінь та навичок визначає його готовність до побудови успішної професійної кар'єри. Розкрито ключову умову стійкості психологічної готовності студента-психолога до реалізації професійної кар'єри. Доведено, що побудована модель дозволяє наблизитись до вирішення проблеми формування у майбутніх психологів готовності до здійснення професійної кар'єри з позицій гендерного підходу, що передбачає забезпечення досягнення вершин професійної кар'єри незалежно від гендерної самоідентифікації здобувача психологічної освіти.

Ключові слова: особистість, психологічна готовність, професійна кар'єра, акмеологічні інваріанти, психологічна освіта, професійна самореалізація, мотивація.

Постановка проблеми. Професія психолога, набувши значної популярності та престижності на перетині ХХ-ХХІ ст., і по теперішній час не втрачає своїх позицій. Образ «генія спілкування», тонкого знавця таємниць влаштування людської психіки продовжує приваблювати десятки тисяч абітурієнтів як у нашій державі, так і по всьому світу. Однак за романтичним ореолом фахівця у галузі психології молодим шукачам свого життєвого призначення не завжди вдається розгледіти прозаїчні реалії здобуття відповідного фаху та подальшої побудови професійної кар'єри.

Приховані проблеми сучасної психологічної освіти, які тісно пов'язані з самою сутністю та специфікою практики надання психологічної допо-

моги, починають проявлятися на етапі спроб професійної самореалізації у галузі психології на старших курсах або після закінчення вишу. Випускники з числа студентів-психологів, як правило, стикаються з труднощами професійної самореалізації через нерозуміння того, як застосувати набуті теоретичні знання на практиці, викривлені уявлення щодо ролі та призначення психолога в організаціях різного типу, засилля не завжди якісного психодіагностичного інструментарію, а також через строкате розмаїття існуючих уявлень при природу людської психіки, причіники яких активно претендують на остаточну достовірність саме своєї концепції тощо.

Про системний та комплексний характер зазначених труднощів свідчать статистичні дані про

кількість випускників-психологів, які не можуть побудувати професійну кар'єру, здобувають іншу кваліфікацію та працюють у галузях не пов'язаних з першочергово набутою професією. Таке положення речей спостерігається не тільки в Україні, в якій за даними Міністерства освіти і науки менше 50% здобувачів вищої освіти працюють за набутим фахом [6], але і в розвинених західних країнах. За даними Американської психологічної асоціації в Америці тільки 17% бакалаврів з психології надають психологічні послуги, а 11% працюють викладачами з психології, всі ж інші працюють у галузях, мало пов'язаних із безпосереднім застосуванням психологічних знань [17, с. 12].

Звертає на себе увагу, що серед здобувачів вищої психологічної освіти переважно більшість складають представниці жіночої статі, що дозволяє зробити припущення про наявність соціально-психологічних чинників привабливості даного фаху саме для жінок. Можна також констатувати, що професійна кар'єра психологів-чоловіків та психологів-жінок складається кардинально по-різному, що зумовлює необхідність застосування гендерного підходу при вирішенні проблеми формування готовності майбутніх психологів до реалізації професійної кар'єри.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. D. Appleby, J. Young, J. Van Kirk, K. Naufel, S. Spencer та ін. проблему готовності майбутніх психологів до реалізації професійної кар'єри розглядають у світлі компетентнісного підходу, зосереджуючи свою увагу на специфічних особистісних рисах, вміннях та навичках, необхідних для успішної професійної діяльності у різних галузях психологічної практики [14, с. 1]. Дослідники зазначають, що труднощі професійної самореалізації пов'язані, в першу чергу, з недостатнім використанням набутих в процесі навчання навичок, які затребувані роботодавцями. Тобто вони сформовані в структурі особистості молодого фахівця, але мало проявляються у зв'язку з недостатнім усвідомленням ним їх значущості та необхідності. Вони згрупували відповідні компетенції у наступні категорії: когнітивні – наприклад, творчість та управління інформацією; спілкування – активне слухання, публічні виступи; особисті – сумлінність, чесність тощо; соціальні – здатність до співпраці, лідерство; технологічні – гнучкість, гарні знання апаратного та програмного забезпечення тощо [14, с. 1].

Звертає на себе увагу досить прагматичний підхід західних науковців до вирішення проблеми побудови професійної кар'єри студентами-психо-

логами. Так, у роботі D. Appleby [15, с. 17] запропоновано практичні заходи, що підвищують рівень психологічної готовності до реалізації професійної кар'єри, зокрема шляхом залучення фахівців з побудови кар'єри, а також налагодження тісного зв'язку студентів, які здобувають психологічну освіту, з майбутнім місцем роботи [15, с. 17].

Вітчизняна традиція розгляду проблеми готовності студентів-психологів до здійснення професійної кар'єри базується на ідеї про те, що саме особистість фахівця є ключовим інструментом його професійної діяльності у різних галузях застосування психологічних знань. Тому ступінь готовності до побудови професійної кар'єри психолога визначається сформованістю бажаних для даної професії особистісних рис. Особлива увага приділяється тим особистісним характеристикам, які є значущими з точки зору загальнолюдських норм моралі та загальнолюдських цінностей, а саме гуманності, мудрості, чесності, емпатії, справедливості, жертвовності, орієнтації на етичні норми професії тощо. Саме вони у своїй сукупності виступають системотвірною умовою професійної придатності людини у тих сферах, що передбачають активну взаємодію та допомогу іншим, зокрема і у сфері надання психологічних послуг.

На думку Н. Шевченко особистісний розвиток студента-психолога є органічним поєднанням особистого досвіду подолання труднощів та перешкод на шляху оволодіння професійними знаннями й навичками та наявності реальних особистих успіхів на терені професійного зростання [12, с. 135]. У свою чергу В. Лефтеров особистісний розвиток майбутнього фахівця тлумачить як полідетермінований, активно-інтегративний процес психосоціального та професійного творення людини, результатом якої є її професійне самоствердження та фахова самореалізація [3, с. 14].

Можна знайти цілий ряд новітніх досліджень українських науковців, в яких саме особистісні якості розглядаються з точки зору їх значущості для побудови студентом-психологом професійної кар'єри. Так, Е. Сколота у якості важливої ланки професійного профілю майбутнього психолога розглядає таку інтегративну особистісну якість як асертивність, розуміючи її як «вміння людини діяти самостійно та автономно, адекватно соціальній ситуації на основі самоповаги і позитивного самооцінювання» [9, с. 79]. Викликає також інтерес теоретичне дослідження Н. Сердюк, за результатами якого встановлено, що така специфічна особистісна якість як атракційність відіграє визначну роль у професійній діяльності практич-

ного психолога, а також виступає важливим чинником готовності до здійснення своїх професійних обов'язків. Атракційність визначається авторкою як природна здатність особистості викликати до себе симпатію та довіру інших людей [8, с. 71].

Отже, важливо підкреслити, що західна традиція розгляду питання готовності студентів-психологів до здійснення професійної кар'єри у більшій мірі розкриває саме її інструментально-прикладні аспекти, у той час як вітчизняна традиція спрямована переважно на розкриття загальнотеоретичних, філософських аспектів даної наукової проблематики, ролі особистості у її вирішенні.

Так, Н. Антонова виділила 4 механізми розвитку готовності майбутнього психолога до професійної діяльності: 1) механізм самоідентифікації – ототожнення себе з професійною роллю та її позитивне прийняття; 2) механізм ціннісної саморегуляції – включення мотивів професійної діяльності до системи особистісних цінностей; 3) механізм самосуб'єктивації – творення себе як суб'єкта професійної діяльності; 4) механізм емоційно-вольової саморегуляції – розвиток довільного контролю за емоційними проявами [1, с. 49].

М. Міщенко та М. Горенко зазначають, що психологічна готовність майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри являє собою інтенціональний прояв особистісного потенціалу фахівця, що містить у своєму складі його погляди, почуття, мотиви, характерологічні особливості, знання, вміння, навички, тобто цілий комплекс внутрішньоособистісних конструктів. На думку дослідниць відповідний вид готовності формується у ході фахової підготовки та виступає наслідковим результатом гармонійного особистісного розвитку майбутнього фахівця з психології з урахуванням вимог їх професійної діяльності [5, с. 131].

Формулювання цілей статті. Цілі статті:

1) науково осмислити феномен психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри з виділенням його сутнісних ознак та індикаторів; 2) визначити об'єктивні характеристики професії психолога, її базовий функціонал та особистісні ресурси фахівця, необхідні для її успішного здійснення; 3) побудувати функціонально-компетентнісну модель психологічної готовності майбутніх психологів до реалізації професійної кар'єри; 4) висвітлити гендерні аспекти формування готовності студентів-психологів до здійснення професійної кар'єри.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сутності психологічного явища готовності студен-

тів-психологів до реалізації професійної кар'єри доцільно розпочати з предметного визначення термінологічної бази заявленої наукової проблематики. Зокрема, необхідно дати наукове пояснення таким поняттям як «професійна кар'єра у галузі надання психологічних послуг», «готовність до здійснення професійної кар'єри психолога», «гендерний підхід у психології».

Т. Лозовецька визначає професійну кар'єру як результат усвідомленої позиції та поведінки фахівця у певній галузі діяльності, пов'язаної з його посадовим та професійним зростанням [4, с. 12]. Отже, явище професійної кар'єри нерозривно пов'язано з досягненням певних успіхів та вершин у тій чи іншій галузі професійної діяльності, просуванням по посадовій драбині. Відштовхуючись від такого розуміння професійної кар'єри можна визначити професійну кар'єру у галузі надання психологічних послуг як планомірний розвиток у професії, продовження здобуття основних та додаткових компетенцій після завершення закладу вищої освіти, що дозволяє поступово досягати вершин професійного розвитку та демонструвати високі показники професійної діяльності у таких напрямках фахової психологічної діяльності як психологічне консультування, психологічна корекція, науково-дослідницька діяльність тощо.

В. Вишньовський розуміє психологічну готовність до професійної діяльності як психічний стан, передстартову активізацію «Я», що включає усвідомлення своїх цілей, оцінку наявних умов, визначення найбільш вірогідних способів дії, вірогідності досягнення результату, мобілізацію сил, прогнозування мотиваційних, вольових та інтелектуальних зусиль [2, с. 26]. Зважаючи на це можна визначити психологічну готовність до здійснення професійної кар'єри у галузі психології як динамічний стан когнітивно-емоційної мобілізації та мотиваційної спрямованості на досягнення вершин у професійній діяльності, що базується на всебічній, адекватній та реалістичній оцінці власного особистісного потенціалу по відношенню до об'єктивних характеристик та вимог професійної діяльності у галузі психології. Важливо зауважити, що згадане прагнення розібратися у собі та інших людях є важливим індикатором внутрішньої, усвідомленої мотивації до діяльності у сфері надання психологічних послуг.

Психологічна ж готовність до реалізації професійної кар'єри, як буде показано нижче, окрім суб'єктивних компонентів, зокрема мотивації трудової діяльності, завжди включає наявні

об'єктивні характеристики та умови здійснення професійної діяльності, оскільки саме їх змістовне наповнення безпосередньо позначається на оцінці спроможності професійної самореалізації у тій чи іншій сфері суспільної діяльності та відповідно визначає ступінь мобілізації на кар'єрні звершення, здобуття вершин професійної майстерності. Можна стверджувати, що стійкість психологічної готовності до побудови професійної кар'єри визначається ступенем узгодження наявних у суб'єкта уявлень про професію з її дійсними об'єктивними характеристиками.

Гендерний підхід у психології визначається як методологічна основа досліджень у психологічних науках, що реалізує втілення принципу рівності людей незалежно від їх статевої приналежності [10, с. 15; 13, с. 19]. Диференціюючи індивідуально-психологічні особливості жінок та чоловіків гендерна психологія орієнтується на безбар'єрність, їх рівний доступ до різних сфер суспільної діяльності з урахуванням їх неоднакових психофізіологічних особливостей.

Предметне розкриття проблеми готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри не може обмежуватися тільки аналізом суб'єктивних явищ, що відбуваються у внутрішньому плані здобувача психологічної освіти. При цьому під об'єктивними характеристиками діяльності психолога розуміються її цілі і завдання, певні функції та види, вимоги до норм професійної діяльності та її результати. Суб'єктивні характеристики діяльності психолога включають знання, вміння, навички, професійні позиції, психологічні якості та акмеологічні інваріанти [7, с. 251–252]. Серед акмеологічних інваріантів професійних психологів, що виступають чинниками оптимального творчого потенціалу та найвищої продуктивності їх діяльності, О. Сироватко називає постійну включеність у процес прийняття рішення, передбачення, проникливість, особистісні домагання, мотивацію досягнення, саморегуляцію [7, с. 254]. Саме ці особистісні якості мають стати елементами моделі психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної діяльності.

Спираючись на викладену методологічну основу можна запропонувати авторську модель психологічної готовності випускників-психологів до реалізації професійної кар'єри у сфері надання психологічних послуг, що представлена у вигляді таблиці (табл. 1). Важливими складовими психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри у галузі психології є також сформованість професійної ідентичності, наявність деталізова-

ного професійного плану, впевненість у правильності вибору професії, позитивне ставлення до себе у професії, а також позитивне ставлення до положення та ролі психолога у суспільстві тощо. В запропонованій моделі здійснено спробу виокремити її найсуттєвіші компоненти.

Запропонована модель дозволяє визначати ступінь готовності студентів-психологів до здійснення професійної кар'єри шляхом оцінювання сформованості у них особистісних характеристик, вмінь та навичок, представлених у колонці «Відповідні особистісні якості та компетенції». Вона також надає можливість реалізувати гендерний підхід до проблематики готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри. Практичне впровадження цього підходу буде полягати у врахуванні психофізіологічних особливостей за ознакою статевої приналежності та наданні рекомендацій студентам-психологам різної статі щодо вибору найоптимальнішого виду діяльності у лоні психологічної теорії та практики, що здійснюється на етапі профорієнтаційної роботи з ними.

Основною та виражною особливістю діяльності на терені психології, що позитивним чином позначається на можливості успішної побудови кар'єри як чоловіками, так і жінками, є її полімодальність, розмаїття видів діяльності у сфері надання психологічних послуг. Так, наприклад, психодіагностика вимагає технічної компетентності, зокрема комп'ютерної грамотності, досконалого володіння психологічною термінологією та вміння викладати свої думки у письмовій формі. В той час як для психологічного консультування важливі комунікативні здібності, емпатія, артистизм, емоційна експресія. Отже, функціональне багатство різноманітних галузей психології дозволяє успішно працювати у цій сфері незалежно від гендерної самоідентифікації особи.

Визначені в моделі об'єктивні характеристики професії психолога, її базовий функціонал та бажані особистісні ресурси фахівця дозволяють відповісти на питання щодо можливості підготовки та реалізації успішної професійної кар'єри в індустрії надання психологічних послуг як жінками, так і чоловіками. Результати досліджень з гендерної психології вказують на важливі психофізіологічні відмінності чоловіків та жінок, що можуть позначатися на ефективності їх діяльності у сфері надання психологічних послуг. Так, наприклад, відомо, що жінки мають кращі показники розвитку вербального

Орієнтовна функціонально-компетентнісна модель психологічної готовності майбутніх психологів до реалізації професійної кар'єри

Загальні об'єктивні характеристики професії психолога та основний функціонал (без врахування спеціалізації)	Відповідні особистісні якості та компетенції
Обтічність, неконкретність критеріїв досягнення мети професійної діяльності	Толерантність до невизначеності, навички цілепокладання
Необхідність органічного поєднання особистісного, гуманного, емпатичного ставлення до клієнтів з побудовою стосунків на комерційній основі та отриманням фінансової вигоди	Цілеспрямованість, здатність до об'єктивної оцінки ситуації надання психологічної допомоги
Значна енерговитратність у зв'язку з постійною та глибокою особистісною комунікацією з людьми	Саморегуляція, навички саногенного мислення, емпатія, високий рівень артистизму, емоційна експресія, розкутість у спілкуванні, високий рівень розвитку вербального та емоційного інтелекту, легкість переключення та розподілу уваги
Стресогенність професійної діяльності у сфері надання психологічних послуг	
Постійна систематизація суб'єктивних явищ внутрішнього досвіду людини, їх інтелектуальна об'єктивізація	Теоретичне мислення, аналітичні здібності, висока концентрація уваги
Поліваріативність стратегій та напрямів психологічної допомоги клієнту	Активна включеність у процес прийняття рішень, толерантність до невизначеності, аналітичні здібності
Наявність значної кількості різноякісного інструментарію для здійснення професійної діяльності	
Значна кількість ступенів свободи у процесі вибору найбільш прийнятної для фахівця теоретичної, зокрема, термінологічної бази, професійного інструментарію, методів та методик для роботи	Висока поінформованість, глибоке знання основних психологічних концепцій та термінології, аналітичні здібності
Значна варіативність розміру заробітної плати в залежності від характеру та якості психологічних послуг, що надаються, вміння презентувати свої професійні досягнення, а також наявності власного індивідуального почерку, авторського підходу в процесі надання психологічних послуг	Мотивація досягнення, високі особистісні домагання, конвергентне, творче мислення, самоорганізація та самодисципліна
Неможливість досягнення швидкого результату (будь-яке покращення психоемоційного стану, формування внутрішньо-особистісних структур потребує значної кількості часу)	Передбачення, проникливість, впевненість у собі, саморегуляція, моделювання характеру перебігу психічних процесів, наявного психоемоційного стану клієнта тощо
Прихованість психологічних явищ, їх недоступність чуттєвому сприйняттю	

інтелекту, комунікативних навичок, розподілу та переключення уваги, краще виражають емоції, при виборі професії у меншій мірі, ніж чоловіки, орієнтуються на соціальний статус та розмір оплати праці, надаючи перевагу емоційному задоволенню від роботи [13, с. 286]. Саме тому, жінки більш мотивовані до отримання прикладних психологічних знань, почувають себе більш комфортно, займаючись психологічною практикою, чим пояснюється їх переважна більшість у сфері практичної психології. В той же час чоловіки характеризуються високим розвитком теоретичного та абстрактного мислення, концентрації уваги, схильністю до постановки конкретних та досяжних цілей, прагненням до престижності праці, що зумовлює їх більшу прихильність до розв'язання фундаментальних проблем психологічної науки [13]. Звичайно такий розподіл є доволі умовним та виступає скоріше тенденцією, ніж жорсткою закономірністю.

Висновки. Отже, у статті переконливо продемонстровано, що психологічна готовність студентів-психологів до здійснення професійної кар'єри є складним, системним явищем, а її формування передбачає цілеспрямовану, планомірну та постійну роботу з внутрішньоособистісними конструктами студентів. Психологічну готовність до здійснення професійної кар'єри у галузі психології було визначено нами як динамічний стан когнітивно-емоційної мобілізації та мотиваційної спрямованості на досягнення вершин у професійній діяльності, що базується на всебічній, адекватній та реалістичній оцінці власного особистісного потенціалу по відношенню до об'єктивних характеристик та вимог професійної діяльності у галузі психології. Найсуттєвіші компоненти готовності до реалізації професійної кар'єри психолога представлено у розробленій функціонально-компетентнісній моделі, що містить загальні об'єктивні характеристики професії

психолога, її основний функціонал, а також відповідні особистісні якості та компетенції фахівця, необхідні для здійснення якісного психологічного супроводу. Доведено, що побудована модель надає широкі можливості для вирішення проблеми формування у студентів-психологів

готовності до здійснення професійної кар'єри з позицій гендерного підходу та забезпечення рівного доступу до надання психологічних послуг та побудови успішної професійної кар'єри незалежно від гендерної самоідентифікації здобувача психологічної освіти.

Список літератури:

1. Антонова Н. О. Проблеми діагностики психологічної готовності до професійної діяльності у випускників психологічного факультету. *Актуальні проблеми психології*. 2009. Том X. Ч. 11. С. 43–52.
2. Вишньовський В. В. Особистісна готовність студентів-психологів до професійної діяльності. *Альянс наук: вчений – вченому: збірник наукових праць IX Міжнародної науково-практичної конференції, 27-28 березня 2014 р. : у 2 т. : Актуальні питання сьогодення*. Дніпропетровськ : Біла К. О., 2014. Т. 2. С. 26–29.
3. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра психол. наук : 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах». Харків, 2008. 37 с.
4. Лозовецька В. Т. Професійна кар'єра особистості в сучасних умовах : монографія. Київ : Інститут професійно-технічної освіти НАПН України, 2015. 279 с.
5. Міщенко М.С., Горенко М. В. Основи формування готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри. *Актуальні наукові психологічні та педагогічні дослідження сучасності: матеріали IV Всеукраїнської інтернет-конференції*. Умань, 2017. С. 126–131.
6. Понад 50% українців працюють не за фахом. *Освіта в Україні: веб-сайт*. URL: <https://osvita.ua/school/85239/> (дата звернення: 13.03.2022).
7. Психологічна служба : підручник / за ред. В. Г. Панка, А. Г. Обухівської, В. Д. Острової та ін. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.
8. Сердюк Н. І. Атракційність як запорука ефективної консультативної діяльності психолога. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. № 3. Том 32(71). С. 70–74.
9. Сколота Е. В. Асертивність як складник професійного профілю майбутнього психолога. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2020. № 4. Том 31(70). С. 79–83.
10. Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2011. 248 с.
11. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). Санкт-Петербург : Питер-Пресс, 1997. 608 с.
12. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки. Київ : Міленіум, 2005. 296 с.
13. Щотка О. П. Гендерна психологія : навчальний посібник. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. 358 с.
14. Appleby D. C., Young J., Van Kirk J. R. J., Naufel K. Z., Spencer S. M., Hettich P., Carducci B. J., Richmond A. S. The skillful psychology student: Skills you will need to succeed in the 21st-Century workplace. *Psychology Student Network*. February, 2019. URL: <http://www.apa.org/ed/precollege/psn/2019/02/skillful-student> (Last accessed: 13.03.2022).
15. Appleby D. C. Preparing psychology majors to enter the workforce: Then, now, with whom, and how. *Teaching of Psychology*. 2018. 45(1). P. 14–23.
16. Schwartz B. M., Gregg V. R., McKee M. Conversations about careers: Engaging students in and out of the classroom. *Teaching of Psychology*. 2018. 45. P. 50–59.
17. Stamm K., Lin L., Christidis P. Datapoint: What do people do with their psychology degrees? *Monitor on Psychology*. 2016. Т. 47. Vol. 6. P. 12. URL: <http://www.apa.org/monitor/2016/06/datapoint.aspx> (Last accessed: 13.03.2022).

Moroz L.I., Gulbs O.A. THE PROBLEM OF FORMING THE READINESS OF FUTURE PSYCHOLOGISTS FOR A PROFESSIONAL CAREER FROM THE POSITION OF A GENDER APPROACH

The article provides a comprehensive analysis of the problem of forming in students of psychological education readiness for a professional career. Recent studies and publications have found that Western scholars to a greater extent reveal the instrumental and applied aspects of the problem of readiness of future psychologists to pursue a professional career; while the domestic tradition of its consideration is based on coverage of general theoretical, philosophical aspects of this issue. the role of the personality of the specialist.

Scientific definitions of such definitions as “professional career in the field of psychological services”, “readiness for a professional career as a psychologist”, “gender approach in psychology” are given. The fundamental inequality of motivation and readiness to pursue a professional career as a psychologist is revealed. The necessity to take into account the objective characteristics and requirements of the profession of psychologist for scientific understanding of the phenomenon of psychological readiness of future psychologists to pursue a professional career with the selection of its essential features and indicators. In particular, a functional-competence model of this psychological phenomenon is constructed, which includes general objective characteristics of the profession of psychologist, its basic functionality, necessary for the implementation of quality psychological support personal qualities and competencies of the specialist. It is assumed that the degree of formation in the personality structure of the future psychologist presented in the model of traits, skills and abilities determines his readiness to build a successful professional career. The key condition for the stability of the psychological readiness of a student psychologist to pursue a professional career is revealed.

It is proved that the built model allows to approach the problem of formation of future psychologists' readiness for professional career from the standpoint of gender approach, which involves ensuring the achievement of professional career heights regardless of gender self-identification applicant of psychological education.

Keywords: *personality, psychological readiness, professional career, acmeological invariants, psychological education, professional self-realization, motivation.*

Предко В.В.

Український науково-методичний центр
практичної психології і соціальної роботи

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ

У статті розглянуто проблему життєстійкості особистості, а саме її значення у розвитку та особливостях прояву копінг стратегій поведінки. Підкреслено особливе значення формування та розвитку цих феноменів в учасників освітнього процесу. Зокрема, зроблено акцент на тих труднощах, з якими наразі стикаються учасники освітнього процесу, а саме наслідки карантинних обмежень викликаних корона вірусної пандемії, відчуття ізоляції, внутрішнього дискомфорту, відчуття ізоляції та загального психоемоційного напруження викликаного військовим станом.

У статті розкрито психологічний зміст поняття копінг стратегій поведінки, представлено основні їх види та механізми прояву. Виділено основні підходи до тлумачення особливостей функціонування копінг стратегій, а також наведені основні відмінності копінг стратегій від психологічного захисту особистості. Підкреслено, що людина, яка здатна до прояву конструктивної копінг поведінки, зазвичай має певні особистісні диспозиції, які пов'язані з силою волі, внутрішнім локусом контролю, орієнтацією на дію, високим ступенем опору до стресу, а головне сформовану життєстійкість особистості, яка й забезпечує ефективну адаптацію людини, допомагає впоратися з ситуацією, послабити або уникнути стрес, упоратися з ним або захистити себе від стресової ситуації. Серед найбільш ефективних копінг стратегій поведінки провідну роль відіграє «позитивне тлумачення», яке забезпечує здатність надання ситуації нетривіального сенсу та найбільшим чином сприяє зміні особистісного ставлення до неї.

Визначено, що ефективність їх прояву значною мірою залежить від рівня життєстійкості особистості. Доведено зв'язок життєстійкості та вибору копінг стратегій особистості, а саме представлені результати емпіричного дослідження щодо відмінностей у прояві копінг стратегій у осіб з різним рівнем життєстійкості. Так, люди з високою життєстійкістю більше схильні до конструктивного вирішення проблем, зокрема до проактивних копінг стратегій, а саме активізації внутрішніх ресурсів задля вирішення проблемної ситуації та досягнення поставлених задач, що в свою чергу, забезпечує процес особистісного зростання. В той час, як люди з низьким рівнем життєстійкості мають тенденцію використовувати дезадаптивні стратегії копінг поведінки.

Ключові слова: учасники освітнього процесу, життєстійкість, копінг стратегії, копінг поведінка, проактивний копінг.

Постановка проблеми. Останнім часом учасники освітнього процесу зазнають все більших труднощів, які значною мірою впливають на їх психічне здоров'я, здобуття нових знань, отримання соціального досвіду та вміння ефективно долати труднощі. Карантинні обмеження, дистанційна освіта, викликані пандемією, перешкоджають соціалізації, нормальній міжособистісній взаємодії та реалізації афіліативних потреб, а також військовий стан, який повністю унеможливує освітній процес – помістили їх в найбільшу групу ризику. Відповідно, актуальна ситуація вимагає посиленої уваги до них не лише задля мінімізації

негативного психологічного впливу, а і для формування нових сприятливих, ефективних копінг стратегій поведінки у складних життєвих ситуацій, зокрема своєчасного розвитку життєстійкості, яка зможе стати сприятливим буфером не лише у подоланні труднощів, а і допоможе вчасно віднайти сили та внутрішні ресурси.

Аналіз останніх досліджень. Вченими дедалі більше підкреслюється висока стресогенність сучасного освітнього середовища як школи так і вищого навчального закладу. Зокрема, відзначається наявність інтелектуальної, фізичної та психоемоційної напруженості здобувачів освіти,

пов'язаної з великим навчальним навантаженням, з особистісним та професійним самовизначенням. Загалом, навчальна діяльність сучасних школярів насичена різними факторами стресу: величезне навантаження, яке збільшується з кожним роком, необхідність вибору профільної освіти, проблема міжособистісних відносин як з однокласниками, так і з педагогами, підготовка до іспитів. В той же час, зростає все більша кількість нових несподіваних труднощів, зокрема Пандемія COVID-19, яка порушила навчальний процес, змусила перейти на дистанційну освіту, викликала значні негативні наслідки для психічного здоров'я учасників освітнього процесу, такі як тривога та страх, відчуття ізоляції та соціального бар'єру, що значно негативно вплинули на психологічне благополуччя учнів, студентів, викладачів та їх батьків [15] та військовий стан, який не лише унеможливив освітній процес, але й повністю паралізував нормальну життєдіяльність.

Все це вимагає швидкої реакції, адаптації, прояву толерантності до невизначеної та конструктивного вміння долати фруструючі обставини, відповідно, проявляти адаптивні копінг стратегії поведінки. Копінг-стратегії диференціюються як конструктивні (адаптивні) та деструктивні (дезадаптивні) способи вирішення проблемної ситуації. Конструктивні способи вирішення проблем спрямовані на активне, креативне вирішення ситуації, подолання травмуючих обставин через рефлексію та осмислення цілей у важкій ситуації, внаслідок чого виникає почуття особистісного зростання, удосконалення власних можливостей, відбувається посилення себе як суб'єкта життя. Деструктивні способи спрямовані лише на часткове зняття внутрішньої напруги, переважно ґрунтуються на інфантильній поведінці, зокрема прагненні зняти з себе відповідальність за вирішення проблеми, знеціненні або ж запереченні існуючої проблеми, а також вживанні алкоголю та інших форм аддиктивної поведінки.

Людина, яка здатна до прояву конструктивної копінг поведінки, зазвичай має певні особистісні диспозиції, які пов'язані з силою волі, внутрішнім локусом контролю, орієнтацією на дію, високим ступенем опору до стресу, а головним чином, вона є логічним наслідком сформованої життєстійкості особистості, яка й забезпечує ефективну адаптацію людини, допомагає впоратися з ситуацією, послабити або уникнути стрес, упоратися з ним або захистити себе від стресової ситуації. Серед найбільш ефективних копінг стратегій поведінки провідну роль відіграє «позитивне тлумачення»,

яке забезпечує здатність надання ситуації нетривіального сенсу та найбільшим чином сприяє зміні особистісного ставлення до неї.

Можна виділити три підходи до трактування психологічного змісту копінг поведінки. Перший – диспозиційний підхід, він фокусується на виявленні особливих особистісних якостей, що зумовлюють виникнення стратегії подолання труднощів. До цього підходу відноситься егоаналітична модель З. Фрейда, вона виділяє стиль копінг-поведінки як стійке особистісне утворення яке і є предиктором подолання стресу [13]. Другий підхід – ситуативний чи динамічний, він ґрунтується на вивченні процесу подолання стресу та вивченні специфічних стратегій у зв'язку зі зміною конкретних ситуацій. До цього підходу належить когнітивна модель Р. Лазаруса, який вважає, що стиль подолання стресу визначає не стільки особистісними якостями індивіда, скільки самою стресовою ситуацією. Р. Лазарус визначає копінг як суму когнітивних та поведінкових зусиль, які проявляє індивід для ослаблення впливу стресу [16]. Вони проявляються як динамічний процес когнітивної оцінки, переоцінки, емоційної регуляції та мінімізації негативних відчуттів [3]. Вчені стверджують, що стратегії копінг поведінки, спрямовані на те, щоб впоратися з певними зовнішніми або внутрішніми труднощами, постійно змінюються, і зазвичай, перевищують особистісні ресурси людини [6]. Р. Лазарус і С. Фолкман виділяють два шляхи боротьби зі стресом: проблемно-орієнтований, націлений на вирішення стресової ситуації та емоційно-орієнтований, який проявляється у випадку, коли ситуацію неможливо змінити. Оцінка ситуації як контрольована або неконтрольована впливає на вибір тої чи іншої копінг стратегії. Проблемно-орієнтована стратегія надає можливість вирішити проблему, яка викликала стрес, емоційно-орієнтована стратегія регулює емоції, змінюючи ставлення до подій. Вона може містити агресивні зусилля, спрямовані на зміну ситуації, так і раціональні, цілеспрямовані зусилля, спрямовані на вирішення проблеми. Емоційно-орієнтована стратегія характеризується дистанціюванням, самоконтролем, пошуком соціальної підтримки, уникненням, прийняттям на себе відповідальності і позитивною переоцінкою. Третій підхід – інтегративний. Автори, які дотримуються цього підходу, вважають, що на вибір копінг-стратегій впливають як особистісні, так і ситуаційні аспекти [17].

Психологічний захист нерідко сприймається як близьке поняття до феномену копінг поведінки,

тому, існує багато труднощів у їх розмежуванні. Однак, головною відмінністю є те, що для психологічного захисту характерна відмова від вирішення проблеми, від відповідних конкретних дій задля збереження комфортного стану. В той час, як копінг поведінка характеризується тенденцією до прояву конструктивної активності, яка, допомагає пройти через труднощі, пережити складну життєву подію. Захисні процеси спрямовані здебільше на позбавлення амбівалентності почуттів, на запобігання небажаних відчуттів та емоцій, а головне – на усунення тривоги та напруженості. Однак, результативний максимум захисних механізмів одночасно є мінімумом того, на що здатна копінг поведінка [1]. Згідно з позиціями Р. Лазаруса, копінг поведінка, на відміну від, захисних механізмів характеризується спрямованістю на майбутнє, а не на сьогодення, вироблення та здійснення соціально-прийнятних способів адаптивної поведінки, а не на внутрішнє відчуття добробуту суб'єкта [17].

Базуючись на системно-суб'єктному підході, Є. А. Сергієнко об'єднує психологічний захист та копінг стратегії в єдиний континум адаптивних механізмів поведінки. При цьому, неусвідомлений рівень поведінки, а саме психологічний захист реалізується у ситуації, коли суб'єкт не може повною мірою усвідомити ситуацію, мобілізувати і реалізувати свої внутрішні ресурси, а усвідомлений рівень, свідомі копінг поведінка виявляється в ситуаціях, коли суб'єкт може узгодити особистісні цінності та смисли з своїми можливостями [11].

Коли стресор впливає на організм, відбувається первинна оцінка, на підставі якої людина визначає тип ситуації: загрозлива або сприятлива. Саме з цього моменту починають формуватися механізми копінг поведінки, які надають можливість здійснювати контроль над загрозливими ситуаціями [12]. Копінг реакції-відповіді є частиною емоційної реакції, від якої залежить можливість збереження емоційної рівноваги, вони спрямовані на зменшення та усунення стресора. На цьому етапі здійснюється вторинна оцінка. Результатом вторинної оцінки стає один із трьох можливих типів копінг стратегії:

- активні дії з метою зменшення або усунення небезпеки (напад чи втеча);
- непряма форма, мисленнєва робота, витіснення («це мене не стосується»), переоцінка («це не так вже й небезпечно»), переключення на іншу форму активності, зміна напрямку емоції з метою її нейтралізації тощо;

– придушення емоцій, коли загроза особистості не оцінюється як реальна.

Існує кілька типів копінг поведінки: *вирішення проблем* – адаптивне подолання, завдяки якому особистість формулює альтернативні варіанти вирішення проблеми та вдало справляється з труднощами; *пошук соціальної підтримки* – *звернення до* соціальної підтримки у стресовій ситуації задля її подолання; *уникнення* – деструктивний механізм подолання труднощів спрямований на уникнення реального вирішення проблеми [2].

В основі копінг поведінки лежать стратегії – механізми соціальної поведінки, за допомогою яких людина справляється із життєвими труднощами. Вони ґрунтуються на усвідомлюваних зусиллях здійснювати конкретні дії для урегулювання суб'єктом емоційної та інтелектуальної напруги з метою оптимальної психологічної адаптації до зовнішніх обставин [5]. Серед них:

– *Стратегія конфронтації* – здійснення конкретних дій, спрямованих на зміну ситуації, які супроводжуються проявом негативних емоцій, зокрема імпульсивністю, ворожістю, конфліктністю, а також нездатністю прогнозувати наслідки та результати своїх дій. Виконує лише функцію розрядки емоційної напруги.

– *Стратегія дистанціювання* – спроби подолання негативних переживань шляхом суб'єктивного знецінення значущості ситуації. Характерними особливостями цієї стратегії є використання інтелектуальних прийомів раціоналізації, перемикавання уваги, витісненням тощо.

– *Стратегія самоконтролю* – спроби подолання негативних переживань шляхом цілеспрямованого придушення та стримування емоцій, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації. Характеризується високим ступенем контролю поведінки, прагненням до самовладання, часто супроводжується надмірною вимогливістю до себе.

– *Стратегія пошуку соціальної підтримки* – спроби вирішення проблеми шляхом залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошук інформаційної та емоційної підтримки. Характерним є орієнтація на взаємодію з іншими людьми, очікування уваги, поради, співчуття.

– *Стратегія прийняття відповідальності* – визнання суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми та відповідальності за її вирішення, розуміння взаємозв'язку між власними діями та їх наслідками, готовність аналізувати свою поведінку, шукати причини актуальних труднощів у власних помилках.

– *Стратегія втеча-уникнення* – передбачає спробу подолання негативних переживань шляхом ухилення: заперечення проблеми, фантазування, невиправданих очікувань, відволікання тощо. Часто супроводжується неконструктивними формами поведінки у стресових ситуаціях: заперечення чи повне ігнорування проблеми, ухилення від відповідальності та дій у вирішенні труднощів, пасивність, нетерпіння, спалахи роздратування, занурення у фантазії, переїдання, вживання алкоголю задля зниження емоційного напруження.

– *Стратегія планування вирішення проблеми* – подолання проблеми шляхом цілеспрямованого аналізу ситуації та можливих варіантів поведінки, вироблення власної стратегії вирішення проблеми, планування своїх дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду та наявних ресурсів.

– *Стратегія позитивної переоцінки* – спроба подолання негативних переживань шляхом позитивного переосмислення, розгляд її як додаткового стимулу для особистісного зростання. Характерною особливістю є орієнтація на філософське осмислення проблемної ситуації [9].

У сучасній психології звернення до проблематики копінг-стратегій обумовлено потребою до розширення уявлень про форми особистісної активності людини, увагою до проблем саморегуляції та посиленням у рамках суб'єктно-діяльнісного підходу одного з його полюсів – психології суб'єкта. А. В. Карпов [4], досліджуючи проблему інтегральних здібностей особистості, вказує на те, що до складу рефлексивної (метакогнітивної) регуляції входить комплекс усіх основних інтегральних процесів, які характеризуються сукупністю таких властивостей, як цілеспрямованість, антиципація, свобода вибору, планування та прогнозування поведінки, контрольованість та самоконтроль. Важливим критерієм копінг поведінки також є адекватність ситуації та моменту часу для вибору певної стратегії поведінки, усвідомлення її наслідків для психологічного благополуччя. Це означає, що суб'єкт не тільки усвідомлено регулює свої зусилля щодо перетворення ситуації, але й розуміє, усвідомлює, яким чином можна досягнути позитивний ефект вирішення ситуації, а саме вміє мінімізувати негативний вплив та швидко відновити свою активність; підтримати позитивний образ «я», впевненість у своїх силах та емоційну рівновагу; підтримує досить тісних контактів із соціумом [5]. Ефективність копінг поведінки пов'язана з умінням вико-

ристовувати психічні ресурси для вирішення життєвих труднощів [14].

Тісним чином з копінг поведінкою пов'язаний феномен проактивної поведінки особистості. Він постає інтеграцією афективних, когнітивних, інтенціональних та соціальних факторів у механізми копінг-стратегій, які дають людині можливість не лише справлятися зі стресовими викликами, а й сприяють просуванню до важливих для особистості цілей. Проактивна поведінка або проактивний копінг є особливим стилем життя, який засновується на переконанні в тому, що те, що відбувається в житті кожної людини, залежить від неї самої, а не від удачі або зовнішніх обставин. Проактивні індивіди схильні до позитивної оцінки, ефективно акумулюють особистісні ресурси, а у разі стресу – здатні до їх швидкої мобілізації. Життя таких людей спрямовується індивідуальними, а не зовнішніми факторами, вони схильні виявляти відповідальність за ті події, які з ними відбуваються. Серед проактивних механізмів копінг стратегій можна виділити:

Проактивний копінг – процес саморегуляції для досягнення важливих цілей, який поєднує когнітивні та поведінкові складові, механізм формування ресурсів, який полегшує досягнення цілей та сприяє особистісному зростанню.

Рефлексивне подолання – аналіз наявних ресурсів для їх вирішення проблем, генерування плану дій та прогноз ймовірного результату.

Стратегічне планування – процес створення чіткого продуманого плану дій.

Превентивне подолання – передбачення потенційних стресорів задля нейтралізації негативних наслідків ще до того, як настане стресова подія.

Пошук інструментальної підтримки – отримання інформації, порад та зворотного зв'язку від соціального оточення.

Пошук емоційної підтримки – регуляція емоційного дистресу шляхом пошуку співчуття та соціальної підтримки [10].

Поняття проактивного копінгу перетинається із поняттям життєстійкості, однак не є йому тотожним. Життєстійкість є провідною психологічною якістю, яка характеризується: а) вірою особистості, у власну здатність контролювати життєвий плін, впливати на всі події свого життя; б) активною залученістю особистості до власної життєдіяльності, а саме наявності усвідомлених цінностей, цілей та пріоритетів в житті; в) відкритістю до будь-яких змін та несподіванок. Психологічний зміст життєстійкості полягає не просто в уникненні стресу, а в тому, щоб стикаючись зі стресом,

проявляти впевненість у собі, соціальну компетентність, здатність бачити позитивні сторони та знаходити сенс. Вона допомагає людям протистояти складним життєвим ситуаціям і забезпечує захист від негативних наслідків [17]. Забезпечує екзистенційну мужність, сприяє розвитку конструктивної мотивації, здатності перетворювати складні життєві обставини у нові можливості для особистісного зростання та розвитку. Життєстійкість породжує загальну впевненість у власних силах та можливостях, яка допомагає впоратися з усіма реальними та потенційними негараздами. Так, люди з високим рівнем життєстійкості схильні сприймати будь-які зміни та життєві труднощі як нові, цікаві можливості для розвитку. Тобто, вони розуміють, що проблеми є частиною життя і, відповідно, намагаються їх конструктивно вирішити. Труднощі виступають для них ще одним способом дізнатися про себе щось нове, краще пізнати свої можливості. І навпаки, ті, люди, які мають низький рівень життєстійкості, віддають перевагу стабільності та передбачуваності, схильні уникати нових ситуацій та будь-яких змін, такі люди переважно мало адаптовані до умов зовнішнього середовища.

В психологічній науці було проведено численні дослідження психологічних особливостей життєстійкості, серед яких було встановлено, що вона знижує негативний вплив стресу на організм особистості [19], захищає від нервових зривів, позитивно впливає на ефективне вирішення проблеми, зокрема на трансформаційне подолання, знаходження нових можливостей. І навпаки, життєстійкість негативно корелює з регресивним вирішенням ситуації, подолання труднощів шляхом заперечення та мотивації уникнення невдачі.

Під час дисперсійного аналізу в одному з досліджень С. Мадді було виявлено, що життєстійкість позитивно корелює з сприятливою оцінкою потенційних стресових факторів та ефективним використанням копінг стратегій поведінки. Так, люди з високим рівнем життєстійкості рідше відчують стресові фактори і загалом сприймають події як менш стресові [18]. Життєстійкість надає змогу особистості успішно переносити стресові ситуації, підтримувати оптимальну працездатність, зберігати внутрішній баланс, тобто вона постає провідним адаптаційним потенціалом, який сприяє особистісному зростанню.

Формулювання цілей статті. Було проведено дослідження для виявлення психологічних особливостей взаємозв'язку життєстійкості та прояву поведінкових копінг-стратегій учасників

освітнього процесу. Вибірка складала 174 осіб віком від 14 до 18 років. Респондентами були учні загальної середньої освітньої школи № 250 та студенти першого курсу факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед них 142 дівчат та 32 хлопців. Поведінкові копінг-стратегії досліджуваних визначалися за допомогою методики «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірханова, в адаптації Н. А. Сироти (1994) і В. М. Ялтонського (1995), яка спрямована на виявлення копінг-стратегій: вирішення проблеми, пошук соціальної підтримки та уникнення проблем [8]; опитувальника «Способи совладаючої поведінки» Р. Лазаруса та С. Фолкмана, в адаптації Т. Л. Крюкової, Є. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвої, спрямованого на визначення провідних копінг-механізмів [9]; опитувальника проактивної поведінки (копінгу) Є. Р. Грінгласа, Р. Шварцера і С. Тауберта в адаптації Е. С. Старченкової, призначений для дослідження копінг-стратегій особистості, не лише як способу уникнення проблеми, а й способу вирішення труднощів, зокрема здатності до превентивної підготовки до них [10]. Рівень життєстійкості визначався за допомогою методики: «Тест життєстійкості» в адаптації Д. А. Леонтьєва та О. І. Рассказової [7].

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб визначити відмінності у копінг-стратегіях залежно від рівня життєстійкості було проведено кластерний аналіз методом К-середніх з порівнянням кластерів методом ANOVA. Кластерний аналіз надав можливість згрупувати досліджуваних у дві групи, а ANOVA визначити за якими копінг-стратегіями існують статистично значущі відмінності між двома групами.

Критеріями кластеризації виступили копінг-стратегії, механізми совладаючої (копінг) та проактивної поведінки:

- Розв'язання проблеми;
- Пошук соціальної підтримки;
- Уникнення проблем;
- Конфронтаційний копінг;
- Дистанціювання;
- Самоконтроль;
- Пошук соціальної підтримки;
- Прийняття відповідальності;
- Втеча-уникнення;
- Планування вирішення проблеми;
- Позитивна переоцінка;
- Проактивне подолання;
- Рефлексивне подолання;
- Стратегічне планування;

- Превентивне подолання;
- Пошук інструментальної підтримки;
- Пошук емоційної підтримки.

Таблиця 3

Вираженість копінг-стратегій залежно від кластеру

Копінг-стратегія	1 кластер	2 кластер
Розв'язання проблем	26,24	21,65
Пошук соціальної підтримки	14,54	22,91
Уникнення проблем	11,40	19,50
Конфронтанційний копінг	9,24	9,04
Дистанціювання	7,56	9,56
Самоконтроль	13,11	11,72
Пошук соціальної підтримки	8,15	12,61
Прийняття відповідальності	7,58	7,40
Втеча – Уникнення	10,89	13,75
Планування вирішення проблеми	13,00	9,51
Позитивна переоцінка	13,50	10,98
Проактивне подолання	40,62	35,32
Рефлексивне подолання	34,25	26,44
Стратегічне планування	10,91	7,68
Превентивне подолання	31,08	23,07
Пошук інструментальної підтримки	19,88	14,96
Пошук емоційної підтримки	10,61	14,56

Від алгоритму статистичного аналізу очікувалось створення двох кластерів. Змінна, за якою відбувалася кластеризація – рівні життєстійкості. Максимальна кількість ітерацій перед отриманням фінальної моделі – 10.

У таблиці 1 міститься інформація про відстань між кластерами. Вона 16,259 балам. Це вказує на те, що досліджувані в різних кластерах відрізняються один від одного.

Таблиця 1

Відстань між кластерами

Номер кластеру	Відстань	Відстань
1	–	16,259
2	16,259	–

У таблиці 2 міститься інформація про кількість досліджуваних у кожному кластері. Так, перший кластер містить 117 осіб, а другий кластер – 57 осіб. Отримана модель розподілу досліджуваних по групах за рівнями життєстійкості є майже ідентичною до першої, яка містила у групі з низькою життєстійкістю 66 осіб, а у групі з високою – 108 осіб.

Таблиця 2

Кількість досліджуваних у кластерах

Номер кластеру	Кількість досліджуваних
1	117
2	57

У таблиці 3 відображена фінальна кластерна модель. Вона містить дані про середні арифметичні показники вираженості копінг-стратегій залежно від приналежності до кластеру.

Відповідно до результатів аналізу, а також згідно даних про приналежність досліджуваних до кластеру, можна визначити, що перший кластер називається «Висока життєстійкість», а другий кластер – «Низька життєстійкість».

Для більш наочного представлення отримані дані було зображено на рис. 1.

На рисунку 1 зображено особливості вираженості першого та другого кластеру – прояву копінг-стратегій досліджуваних з низькою та високою життєстійкістю.

Для того, щоб зрозуміти, чи є відмінності у вираженості копінг-стратегій поведінки досліджуваних випадковими або закономірними, було

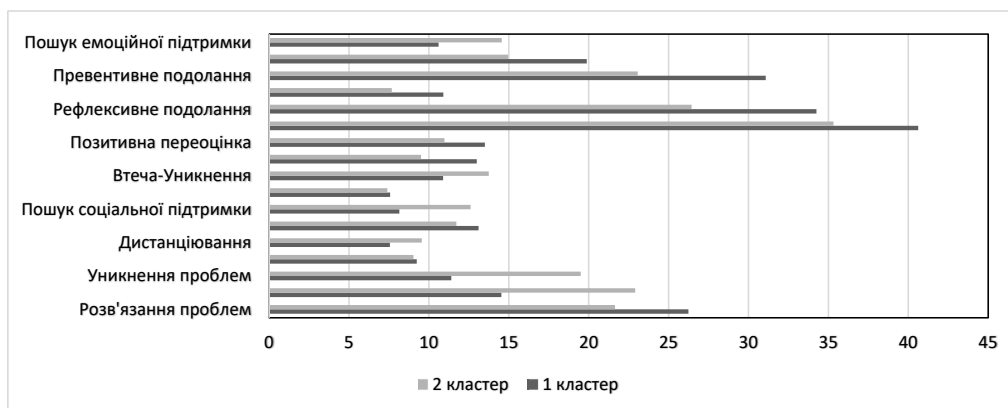

Рис. 1. Вираженість копінг-стратегій залежно від кластеру

проведено ANOVA. Цей аналіз порівнює середні арифметичні вираженості копінг-стратегій та способів совладаючої (копінг) поведінки у двох групах. Результати наведені у таблиці 4.

Відповідно до отриманих результатів, було підтверджено, що існують статистично значущі відмінності залежно від низького або високого рівня життєстійкості. Статистична значущість відмінностей підтвердилась для:

- стратегії «Розв'язання проблем» на рівні 0,000;
- стратегії «Пошук соціальної підтримки» на рівні 0,000;
- стратегії «Самоконтроль» на рівні 0,015;
- стратегії «Пошук соціальної підтримки» на рівні 0,000;
- стратегії «Планування вирішення проблеми» на рівні 0,000;
- стратегії «Позитивна переоцінка» на рівні 0,000;
- стратегії «Проактивне подолання» на рівні 0,000;
- стратегії «Рефлексивне подолання» на рівні 0,000;
- стратегії «Стратегічне планування» на рівні 0,000;
- стратегії «Превентивне подолання» на рівні 0,000;
- стратегії «Пошук інструментальної підтримки» на рівні 0,000;
- стратегії «Пошук емоційної підтримки» на рівні 0,000.

Люди з високим рівнем життєстійкості більше схильні до конструктивного вирішення проблем, зокрема до проактивних копінг стратегій, а саме активізації внутрішніх ресурсів задля вирішення проблемної ситуації та досягнення поставлених задач, що в свою чергу, забезпечує процес особистісного зростання. Також, особам цієї групи притаманна здатність активно використовувати конфронтаційний копінг, схильність до самоконтролю та прийняття відповідальності, здатність відстоювати власні інтереси. Вони мають тенденцію до планування вирішення проблеми, схильність до позитивної переоцінки, яку здійснюють шляхом рефлексії та превентивного подолання, зокрема ефективних спроб підготуватися та попередити завчасно потенційні труднощі. Схильні до прояву потреби у інструментальній підтримки, зокрема виявляють прагнення до пошуку фактів та необхідної інформації, однак, попри це не виявляють стратегію пошуку емоційної підтримки, що свідчить про їх здатність контролювати власні емоції, роз-

Таблиця 4

Статистична значущість відмінностей у вираженості копінг-стратегій залежно від кластеру

Копінг-стратегія	Критерій Фішера	Статистична значущість
Розв'язання проблем	62,900	0,000
Пошук соціальної підтримки	20,879	0,000
Уникнення проблем	2,163	0,143
Конфронтаційний копінг	0,143	0,705
Дистанціювання	0,000	0,991
Самоконтроль	6,049	0,015
Пошук соціальної підтримки	20,094	0,000
Прийняття відповідальності	0,218	0,641
Втеча-Уникнення	1,526	0,218
Планування вирішення проблеми	45,237	0,000
Позитивна переоцінка	17,658	0,000
Проактивне подолання	55,717	0,000
Рефлексивне подолання	106,418	0,000
Стратегічне планування	55,529	0,000
Превентивне подолання	132,151	0,000
Пошук інструментальної підтримки	36,614	0,000
Пошук емоційної підтримки	47,747	0,000

винений внутрішній локус контролю та почуття відповідальності.

В той час, як люди з низьким рівнем життєстійкості мають низький самоконтроль, схильні проявляти сильну потребу у соціальній, емоційній підтримці. Для них характерно посилене використання захисних механізмів, зокрема інтелектуалізації, раціоналізації, знецінення та витіснення проблеми. Копінг стратегія розв'язання проблеми виражена дуже слабо, превентивне подолання на низькому рівні, що супроводжується інфантильними реакціями на наявні труднощі. Стратегічне планування та планування вирішення проблеми виражене дуже слабо. Зокрема значною мірою проявляється стратегія дистанціювання та втеча-уникнення, а також неспроможність ставити довгострокові цілі та ефективно їх реалізовувати.

Таким чином, життєстійкість постає провідним психологічним чинником, який забезпечує особистісне зростання та розвиток навіть у складних життєвих ситуаціях, допомагає обрати сприятливі механізми копінг поведінки, які допоможуть не лише мінімізувати стрес та зняти психоемоційне напруження але і максимально швидко та вдало

адаптуватися до ситуації, віднайти сили для досягнення поставлених цілей та можливості до реалізації власних бажань та потреб. Варто зазначити, що копінг поведінки реалізується переважно у важких ситуаціях життєдіяльності, вона постає психологічною стратегією поведінкових, дій, які забезпечують ефективне досягнення продуктивного результату. Так, якщо суб'єкт оцінює ситуацію як підконтрольну, він застосовує конструктивні копінг стратегії поведінки, які допомагають позитивно змінювати або креативно вирішувати важку життєву ситуацію за допомогою рефлексії, практичних і вербальних дій, а також визначати мету, спосіб її досягнення, ефективно окреслювати подальший план вирішення проблеми. В той же час, неможливість швидко вирішити травмуючу ситуацію призводить до корекції власних очікувань особистості, спроб відновити почуття особистісного благополуччя, наприклад, за допомогою порівняння себе з людьми, які перебувають у гіршому становищі, або актуалізації спогадів про свої успіхи вирішення інших ситуацій.

Життєстійкість не є вродженою якістю особистості, вона формується протягом життя. Розвиток життєстійкості учасників освітнього процесу допоможе мінімізувати стрес, навчить їх використовувати проактивні копінг-стратегії, перетворювати негаразди на нові можливості, відповідно надасть їм відчуття залученості, контролю та виклику, які й забезпечують екзистенційну мужність.

Висновки. Учасники освітнього процесу постають найбільшою групою ризику, яка стикнулася з численними труднощами, серед яких загальне психоемоційне напруження пов'язане з навчальним навантаженням, висока стресогенність освітнього середовища, коронавірусна пан-

демія, яка перешкоджала нормальній соціалізації та реалізації афіліативних потреб; військовий стан, який повністю унеможливив освітній процес. Такі умови вимагають актуалізації необхідних адаптивних психічних механізмів, а саме розвитку життєстійкості. Вона допоможе не лише адаптуватися до фрустраційної ситуації, а й виробити екзистенційну мужність, здатність ефективно досягати поставлених цілей попри наявність труднощів. Життєстійкість постає основним психологічним чинником вироблення конструктивних копінг стратегій поведінки, сприятливих механізмів подолання труднощів. Вона допомагає вчасно віднайти сили для подолання складної життєвої ситуації, актуалізувати внутрішні ресурси, мінімізувати стрес. Було проведено дослідження, яке підтвердило взаємозв'язок життєстійкості та особливостей прояву копінг стратегій. За допомогою кластерного аналізу було виділено два кластери - висока та низька життєстійкості та встановлено статистично значущі відмінності у прояві копінг поведінки досліджуваних з різним рівнем життєстійкості. Зокрема, люди з високим рівнем життєстійкості більше схильні до конструктивного вирішення проблем, проактивних копінг стратегій, а саме активізації внутрішніх ресурсів для досягнення поставлених задач; в той час, як люди з низьким рівнем життєстійкості мають низький самоконтроль, схильні проявляти сильну потребу у емоційній підтримці та посилене використання захисних механізмів, копінг стратегія розв'язання проблеми та превентивне подолання виражена дуже слабо. Таким чином, саме життєстійкість сприяє особистісному зростанню, надає змогу особистості успішно переносити стресові ситуації та зберігати внутрішній баланс.

Список літератури:

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: пере-осмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. 1994. Т. 15. №. 1. С. 3–18.
2. Богомаз С. А., Баланев Д. Ю. Жизнестойкость как компонент инновационного потенциала человека // Сибирский психологический журнал. 2009. С. 28–28.
3. Девид А.Вэттен, Ким С. Камерон. Развитие навыков менеджмента. – 5-е изд. / пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. Санкт-Петербург: Издательский дом «Нева», 2004. 672 с. С. 459–460.
4. Карпов А. В. Интегральные способности личности // Человеческий фак-тор: проблемы психологии и эргономики. 2004. №. 1. С. 31–38.
5. Крюкова Т. Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни. Кострома : Костромской гос ун-т им. Н.А. Некрасова, 2010. 294 с.
6. Крюкова Т. Л. Человек «совладающий»: качества субъекта и его совладающее поведение // Совладающее поведение. Современное состояние и перспективы. 2008. С. 257–273.
7. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. Москва : Смысл, 2006. 63 с.
8. Методика «Индикатор копинг-стратегий». URL: https://psylab.info/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%C2%AB%D0%98%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80_%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D0%B3-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D0%B9%C2%BB (дата звернення: 15.04.22).

9. Опросник «Способы совладающего поведения» Лазаруса. URL: https://psylab.info/%D0%9E%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%C2%AB%D0%A1%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D1%8B_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%8E%D1%89%D0%B5%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%C2%BB_%D0%9B%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%83%D1%81%D0%B0 (дата звернення 15.04.22)
10. Опросник проактивного совладающего поведения. URL: https://psylab.info/index.php?title=%D0%9E%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%8E%D1%89%D0%B5%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F&mobileaction=toggle_view_desktop (дата звернення 15.04.22)
11. Сергиенко Е. А. Субъектная регуляция и совладающее поведение // Психология совладающего поведения : материалы междунар. науч.-практ. конференции / Отв. ред. Е. А. Сергиенко, Т. Д. Крюкова. Кострома, 2007. С. 64–66.
12. Татаров Д. С., Евтехов А. И., Земцов Н. Н., Наумова И. А. Совладающее поведение личности // Проблемы современного образования : материалы IV международной научно-практической конференции, г. Прага, 10–11 сентября 2013 года. Прага : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2013. С. 165–166.
13. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. Москва : Наука, 1989. 456 с.
14. Хазова С. А. Копинг-ресурсы субъекта: основные направления и перспективы исследования // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. Основной выпуск. 2013. Т. 19. № 5. С. 188–190.
15. Košir K. et al. Predictors of perceived teachers' and school counsellors' work stress in the transition period of online education in schools during the COVID-19 pandemic // Educational Studies. 2020. pp. 1–5.
16. Lazarus R. S. From psychological stress to the emotions: A history of changing gutlooks // Annual Review of Psychology. 1993. Vol. 44. № 1. P. 1–21.
17. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York: Springer publishing company, 1984. 444 p.
18. Maddi S. R., Khoshaba D. M., Harvey R. H., Fazel M., Resurreccion N. The personality construct of hardiness, V: Relationships with the construction of existential meaning in life. Journal of Humanistic Psychology. 2011. № 51(3). P. 369–388. DOI: 10.1177/0022167810388941
19. Nowack K. M. Coping style, cognitive hardiness, and health status // Journal of behavioral medicine. 1989. Vol. 12. №. 2. P. 145–158. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00846548>

Predko V. V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF COPING STRATEGIES OF EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS WITH DIFFERENT LEVELS OF HARDINESS

The article considers the problem of hardiness of the individual, namely its importance in the development and features of the manifestation of coping strategies of behavior. The special importance of the formation and development of these phenomena in the participants of the educational process is emphasized. In particular, emphasis is placed on the difficulties currently facing participants in the educational process, namely the consequences of quarantine restrictions caused by the crown viral pandemic, feelings of isolation, internal discomfort, feelings of isolation and general emotional stress caused by martial law.

The article reveals the psychological meaning of the concept of coping behavioral strategies, presents their main types and mechanisms of manifestation. The main approaches to the interpretation of the peculiarities of the functioning of coping strategies are highlighted, as well as the main differences between coping strategies from the psychological protection of the individual. It is emphasized that a person who is capable of constructive coping behavior, usually has certain personal dispositions, which are associated with willpower, internal locus of control, focus on action, high resistance to stress, and most importantly the hardiness of the individual, which provides effective human adaptation, helps to cope with the situation, reduce or avoid stress, cope with it or protect yourself from stressful situations. Among the most effective coping strategies of behavior, the leading role is played by «positive interpretation», which provides the ability to give the situation a non-trivial meaning and most helps to change personal attitudes to it.

It is determined that the effectiveness of their manifestation largely depends on the level of hardiness of the individual. The connection between the viability and the choice of coping strategies of the individual is proved, namely the results of an empirical study on the differences in the manifestation of coping strategies in people with different levels of hardiness. Thus, people with high hardiness are more prone to constructive problem solving, in particular to proactive coping strategies, namely the activation of internal resources to solve problems and achieve goals, which in turn ensures the process of personal growth. While people with low hardiness tend to use maladaptive coping behavior strategies.

Key words: participants of educational process, hardiness, coping strategies, coping behavior, proactive coping.

Руденко О.В.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Гонтар Ю.В.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

СТРУКТУРА РЕЗИЛІЄНСУ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті презентовано аналіз дослідницьких моделей з теорії резилієнсу. Визначено конструкції резилієнсу, моделі, змінні, як основа формування резилієнсу. Здійснено аналіз багатовимірної мультисистемної моделі, де концептуалізація резилієнсу розглядається як здатність, що еволюціонує. Також представлено модель імунітету та психологічної еластичності (PI-PE) за рахунок якої пояснюється чому люди мають різні результати резильєнтності після впливу однакового стресора. В рамках даної моделі визначається «процвітання» особистості після впливу стресових факторів. Виділено поняття «процвітання», яке відноситься до здатності людини виходити за межі свого первісного рівня функціонування, рости та функціонувати, незважаючи на неодноразові впливи стресових переживань. Запропоновано ряд змінних, що характеризують резилієнс та процвітання. Ці змінні включають позитивну самооцінку, витривалість, сильні навички подолання труднощів, почуття узгодженості, самоефективності, оптимізм, сильні соціальні ресурси, адаптивність, готовність до ризику, низький страх невдачі, рішучість, наполегливості і високу терпимість до невизначеності. Проаналізовано модель особистого резилієнсу, яка акцентує увагу на використанні навколишніх ресурсів. Вона дозволяє пояснити, що важкий або травмуючий досвід може привести до соціальної ізоляції, коли людина відчуває себе в небезпці, і що ця ізоляція може посилити почуття незахищеності і знизити резилієнс.

Також представлено модель розвитку резилієнсу в контексті чотирьохступневої КПТ моделі резилієнсу. Досліджено компенсаторну модель резилієнсу як фактор, що нейтралізує вплив ризику. Визначено модель виклику, що передбачає фактор ризику, який може дійсно поліпшити адаптацію людини. Здійснено аналіз динамічної моделі резилієнсу в контексті динамічних обмінів та моделі розвитку, яка вказує на необхідність постійної підтримки соціуму, як необхідної умови розвитку нових можливостей особистості щодо стійкості та адаптивності під впливу негативних факторів. Перспективи подальших досліджень полягають у емпіричному вивченні резильєнтності особистості.

Ключові слова: багатовимірний мультисистемна модель резилієнсу, динамічна модель резилієнсу, компенсаторна модель резилієнсу, КПТ модель резилієнсу, культурний резилієнс, модель імунітету та психологічної еластичності, модель розвитку, процвітання, резилієнс, ресурси.

Актуальність проблеми дослідження. Проблема психологічного резилієнсу та його складових є актуальною у зв'язку з тим, що останнє десятиріччя гостро стоїть питання психологічного здоров'я особистості та її відновлюваності після впливу стресових факторів. Необхідним для визначення умов розвитку резилієнсу є вивчення основних факторів та структурних елементів, що складають різні моделі даного явища.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Серед дослідників резилієнсу виділимо наступні: зарубіжні: Sanderson B., Brewer M., Cosco T., Robertson H., Brewer M. та ін.; вітчизняні: Асонов Д., Кравчук С.Л., Сорока О., Калаур С.,

Коробка Л., Капріцин І., Колесник Х., Зубовський Д., Панок В., Гандзілевська Г., Романчук О., та ін., Чернобровкіна В., Чернобровкін В., Шевченко О., Хамініч О., Гніда Т., та ін. В останні роки зростає увага до питання розмежування понять резилієнс та резильєнтність. Проте чіткої, однозначної структури обох конструктивів не запропоновано. Використовуються змішані моделі, які включають внутрішньоособистісні характеристики та міжособистісну взаємодію. Зокрема, Асонов Д., Хаустова О. здійснили аналіз розвитку концепції резилієнсу в наукових джерелах, Чернобровкіна В. та Чернобровкін В. пропнують розглядати резилієнс з соціоекологічного підходу.

Резилієнс в освіті досліджували Гандзілевська Г., Чернобровкіна В. та Чернобровкін В.

Мета статті – розкрити суть основних моделей резилієнсу та дослідити фактори, конструкти, що впливають на його формування та розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Резилієнс це складний конструкт, головна суть якого проявляється як адаптивний динамічний процес повернення до початкового психосоціального функціонування після періоду дезадаптивного функціонування внаслідок дезорганізуючої дії психотравмуючих факторів. З огляду на це виділяють кілька типових моделей резилієнсу.

Щоб відобразити розуміння резилієнсу як багатовимірної мультисистемної моделі визначено концептуалізацію даного поняття як здібності, що еволюціонує. В даній моделі визначено фактори, що сприяють процесу резилієнсу, шляхом визначення джерел, які впливають та формують його. Модель відображає суть резилієнсу як риси характеру, чинників захисту, динамічного процесу адаптації як джерела резилієнсу, що реалізується через три системи. За відсутності стресу дані системи можуть окреслювати шляхи розвитку резилієнсу для підтримки добробуту [10].

Мультисистемна модель складається з трьох систем, які діють як джерела резилієнсу. Основа резилієнсу сприймається як найглибша система, що включає в себе здоров'я та джерела, пов'язані зі здоров'ям, а вони в свою чергу служать відносно стійкою основою протягом усього життя. Ця система має найменування «Внутрішній резилієнс». Найбільша зовнішня система це зовнішній резилієнс, що складається з соціально-екологічних джерел та діє як структурні детермінанти. Між внутрішніми і зовнішніми є система, яка відображає орієнтацію та реакцію індивіда на життя, його зовнішнє середовище та обставини. Взаємодія цих систем створює умови, у яких резилієнс може проявлятися різним чином [5]. З огляду даної моделі, резилієнс визначається як резервуар здібностей та факторів, які забезпечують адаптивне функціонування особистості у різних ситуаціях та умовах.

Тобто проаналізувавши наукові джерела можемо зробити висновок, що в рамках мультисистемної моделі складаються з наступних систем:

1) внутрішнього резилієнсу, що включає здоров'я та пов'язані зі здоров'ям фактори;

2) навички, знання та цілі, які дозволяють індивідууму реагувати на негативні ситуації та потреби;

3) зовнішній резилієнс, що включає в себе соціально-екологічні фактори.

Внутрішній резилієнс охоплює джерела, такі як психологічне та фізичне здоров'я. У цій системі фіксуються показники здоров'я, які виступають основоположними джерелами резилієнсу. Детермінанти здоров'я на індивідуальному рівні, такі як функціонування здоров'я та ставлення до нього, мислення, продовжують розвиватися і формувати подальшу поведінку, пов'язану зі здоров'ям. У цю систему входять психологічні фактори, які формують поведінку здоров'я та/або підсилюють результати здоров'я.

У рамках даної моделі резилієнс не залежить від наявності негараздів або стресових факторів. Негативні події діють як тригери, що порушують джерела внутрішнього та зовнішнього резилієнсу, активізуючи здатність адаптуватися. Індивідуальний резилієнс визначається здатністю узгоджувати потреби на основі власних ресурсів. Наприклад, особи, які мають менші внутрішні ресурси (наприклад, хронічні захворювання, що призводять до погіршення фізичного здоров'я), можуть мати можливість використовувати свої достатні зовнішні ресурси (наприклад, фінансове забезпечення, соціальну підтримку тощо) для компенсації у разі виникнення труднощів. Інші, багаті на внутрішні ресурси (наприклад, саморегуляція), також можуть бути здатними підтримувати резилієнс, незважаючи на дефіцит зовнішніх ресурсів (наприклад, бідність).

Нарешті, люди можуть задовільнити свої різноманітні потреби, використовуючи відповідні навички та стратегії подолання, щоб компенсувати певні недоліки у внутрішнього чи зовнішнього резилієнсу. Коли внутрішніх або зовнішніх ресурсів не вистачає, людина може відчувати високу вразливість та низьку адаптивність. Як тільки така людина зіткнеться з проблемами це зробить її досить вразливою, що може спровокувати виникнення до цілого ряду негативних наслідків, таких як депресія, тривога тощо.

Модель імунітету та психологічної еластичності (PI-PE) вводить два послідовних механізми: толерантність та наративна конструкція, за допомогою якої можна зрозуміти, чому люди приходять до різних результатів після впливу однакового стресора [4].

Дана модель складається з двох послідовних механізмів, умов і результатів (поганої) адаптації. Перший механізм є толерантністю до певних стресових факторів, а другий є розповідною конструкцією. Умови в даній моделі представлені наступним чином:

1) перед стресор, який функціонує як орієнтир, щоб визначити, чи є адаптація;

2) стрес як критична умова для запуску процесу резилієнсу;

3) особистісні властивості та фактори навколишнього середовища як змінні моделі, що впливають на зв'язок між стресором, механізмами резилієнсу та його результатами.

Модель PI-PE виділяє адаптивні результати резилієнсу, такі як відновлення, трансформація і процвітання та два наслідки дезадаптації – жорсткість та вразливість. Унікальністю моделі PI-PE є механізми резилієнсу толерантності та ресурсу. Ці два механізми формують можливості розвитку які люди проходять після того, як зазнали впливу одного і того ж стресора:

1) шлях психологічного імунітету, що призводить до адаптації виходу або через процвітання;

2) шлях до психологічної гнучкості, що призводить до адаптаційних результатів відновлення, або процвітання;

3) шлях психологічної чутливості, що призводить до дезадаптації та виходить або з жорсткості, або з уразливості.

Дана модель повторюється щоразу, коли людина зазнає стрес. У контексті даної моделі психологічний резилієнс характеризується як динамічний процес, що забезпечує адаптацію до певного стресового фактору. Цей процес викликається конкретною стресовою подією чи обставинами і спрямовується на посилення, підтримання, відновлення або зміну психологічної функціональності шляхом психологічного імунітету, або шляхом психологічної еластичності.

Однією з моделей розвитку резилієнсу є чотирирівнева КПТ модель резилієнсу, яка включає в себе такі чотири елементи: пошук сильних сторін; побудова власної моделі резилієнсу; застосування даної моделі під час виникнення життєвих труднощів та подальше відпрацювання резилієнсу [6].

Деякі дослідники використовували різні терміни для опису аналізу моделей резилієнсу, які, по суті описують одні й ті ж механізми впливу стресу на якісну адаптацію.

Компенсаторна модель розглядає резилієнс як фактор, що нейтралізує вплив ризику. Фактори ризику і компенсуючі фактори незалежно впливають на результат прогнозу. У дослідженні Вернера і Сміта виявлено чотири основні характеристики осіб, що віднесені до категорії стійких: активний підхід до вирішення проблем, позитивна орієнтація до власних переживань, навіть коли це стража-

дання, здатність отримувати позитивні емоції від інших людей, увага і сильна опора на віру для підтримки позитивного погляду на життя. Компенсаторні чинники, виявлені в дослідженні Кампфер і Хопкінса, включають оптимізм, співчуття, проникливість, інтелектуальну компетентність, самооцінку, напрямок або місію, а також рішучість і наполегливість.

Модель виклику передбачає, що фактор ризику, якщо він не занадто екстремальний, може дійсно поліпшити адаптацію людини. По суті, досвід готує людину до наступного виклику [13].

Згідно моделі захисних факторів резилієнсу існує взаємодія між захисними факторами і факторами ризику, що знижує ймовірність негативного результату і пом'якшує ефект схильності до ризику [7]. Тобто захисні фактори сприяють виникненню позитивним результатам і здоровим характеристикам особистості, незважаючи на несприятливі життєві обставини [3; 16]. Виявлені захисні фактори включають навички управління емоціями, навички внутрішньо особистісної рефлексії, академічні та професійні навички, здатність відновлювати самооцінку, навички планування, навички вирішення проблем.

Існує динамічна модель, де резилієнс розглядається в контексті динамічних обмінів. Тобто для підтримки здатності протистояти несприятливим обставинам, пристосовуватись та реагувати на динамічний характер розвитку необхідно прикладати зусилля. У даній моделі позитивний вплив соціальних взаємовідносин підвищує рівень захисних механізмів або зниження уразливості особистості, а також рівень адаптивності до стресових ситуацій. В процесі росту особистості адаптивні процеси мають здатність рости чи навпаки, зберігаючи здатність до змін протягом всього життя, або в кращу або в гіршу сторону. Дана здатність підсилюється під час перехідних моментів або криз розвитку особистості, наприклад під час статевого дозрівання [7].

Ще одна модель резилієнсу орієнтована на змінні. До таких змінних відносяться: соціально-економічний статус (SES), якість виховання, відносини з батьками, інтелектуальне функціонування (Мастей, Обрадович, 2006), культурний резилієнс. Результати для цих змінних проявляються в таких областях, як успішність, соціальна поведінка, взаємодію з оточуючими, прив'язаність або психопатологічна поведінка [12].

Термін «культурний резилієнс» використовується для позначення ролі, яку культура

може відігравати як ресурс для резилієнсу особистості.

Чендлер і Лалонд, з Університету Британської Колумбії, використовують термін культурна спадкоємність як атрибут тих громад Перших Націй, які діяли з метою збереження та реабілітації своєї культурної спадщини. Їх гіпотеза полягає в тому, що громади, які забезпечують свою молодь певною мірою культурної спадкоємності, сприяють захисту від самогубств. Вони перевірили цю гіпотезу на даних про громади Перших Націй у Британській Колумбії. Чандлер і Лалонд (1998) вимірювали культурну безперервність за допомогою шести компонентів, перелічених у таблиці 1.

На додаток до цих оцінок за окремими компонентами, автори також представили порівняння за складеними оцінками. Для груп з складеним балом 0, тобто вони не мали жодної складової культурної спадкоємності, рівень самогубств становив 137,5 / 100 000. Для груп із складеним балом 6, тобто у них були всі шість складових культурної спадкоємності, рівень самогубств серед молоді становив 0,0 / 100 000.

У продовження цих досліджень, Халлет та його колеги (2007) додали мовну складову до попередніх шести факторів і виявили, що простий показник використання мови є ще сильнішим предиктором стійкості до самогубства, ніж будь-який із зазначених вище шести факторів культурної неперервності. Вони також повідомили, що рівень самогубств фактично впав до нуля в тих кількох громадах, в яких принаймні половина учасників гурту повідомили, що розмовляють власною «рідною» мовою.

Інша модель орієнтована на людину. Даний напрям досліджень надає індивідуальні тематичні дослідження людей, які пережили травму або опанували з несприятливими умовами.

Лін Уорслі з Центру резилієнсу в Австралії розробила модель особистого резилієнсу, яка показує, як люди використовують навколишні

ресурси. Вона зазначає, що важкий або травмуючий досвід може привести до соціальної ізоляції, коли людина відчуває себе небезпечно, і що ця ізоляція може посилити почуття незахищеності і підірвати резилієнс [17]. Уорслі пропонує визначити, що навколишнє середовище дає особистості найбільш сильні позитивні переживання. Під час кризи допомога людині долучитися з цими сильними позитивними ресурсами і досвідом може допомогти залучитися, а не відсторонитися [17]. Уорслі зазначає, що для резильєнтних людей існує три або більше позитивних і сильних факторів або ресурсів, які пов'язані під час стресу або кризи. Ці сильні чинники, в свою чергу надають підтримку, насагу і цілеспрямованість, щоб допомогти витримати стрес та вирости в період кризи.

Чернобровкіною В. та Чернобровкіним В. проаналізовано феномен резилієнсу з огляду соціо-екологічного підходу. Автори також акцентують увагу на необхідності визначення єдиного підходу до тлумачення досліджуваного явища, звертаються до використання терміну в різних науках: фізиці, екології, інженерії. Показово, що незважаючи на дисципліну, поняття тлумачиться подібним чином – як здатність повертатися до норми, початкового стану, витримувати певні навантаження, адекватно реагувати на дестабілізаційні впливи. Також і в психології його «пов'язують зі здатністю людей витримувати дестабілізаційні впливи і повертатись до звичайного, нормального стану» [2]. Психологи зваживши розробленість проблеми, у тому числі й щодо вікових аспектів особистості, стосовно груп, які потрапили в несприятливі умови (хвороби, воєнні конфлікти) роблять висновки, що «нині більшість дослідників розуміють резилієнс не як індивідуальну рису чи властивість, а як феномен і динамічний процес (англ. resilience) [11; 14], який завжди відбувається конкретних умовах, до того ж є безперервним, має нерівномірну динаміку, оскільки залежить як від змін контексту й виникнення нових ризиків, так

Таблиця 1

Порівняння показників самогубств молоді у громадах для кожного окремого компонента культурної спадкоємності (Чандлер і Лалонд)

Компонент	Смуги з фактором	Діапазони без фактора	Зниження відносного ризику самогубства
	Самогубства / 100 000		
Самоврядування	18,2	121,0	85%
Позовні вимоги до землі	86,8	147,3	41%
Освіта	71,1	116,2	52%
Медичні послуги	89,0	125,1	29%
Заклади культури	99,4	128,7	23%
Поліція та пожежа	99,0	123,7	20%

і від вироблення нових ресурсів адаптації й відновлення. Резилієнс трансформується, розвивається й виявляється у людей (і груп) упродовж їхнього розвитку» [2].

Чернобровкіна В.А та Чернобровкін В.М. для концептуалізації резилієнсу пропнують достримуватися системного та соціоекономічного підходів, які дозволяють досліджувати явище у контексті взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників. Все ж визначальним фактором учені зауважують вплив середовища, яке може бути потужним ресурсом і регулятором інших ресурсів формування резилієнсу.

Висновки. Таким чином, зважаючи на теоретичний аналіз, ми визначили, що більш обґрунтованою та повною є багатовимірною мультисистемною моделлю резилієнсу, де визначено концептуаліза-

цію даного поняття як здатності, що еволюціонує. В даній моделі визначено фактори, що сприяють процесу резилієнсу, шляхом визначення джерел, які впливають та формують його. Модель імунітету та психологічної еластичності (PI-PE), в систему якої введено два послідовних механізми, толерантність та нарративна конструкція, які допомагають пояснити, чому люди приходять до різних результатів після впливу однакового стресора. А також КІТ модель розвитку резилієнсу, яка включає в себе такі чотири елементи: пошук сильних сторін; побудова власної моделі резилієнсу; застосування даної моделі під час виникнення життєвих труднощів та подальше відпрацювання резилієнсу, вказуючи на те, що резилієнс може розвиватись, бути відпрацьованим та відтренованим.

Список літератури:

1. Асонов Д., Хаустова О. Розвиток концепції резилієнсу в науковій літературі протягом останніх років. 12 липня 2021 року. URL: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/219>
2. Чернобровкіна В., Чернобровкін В. Феномен резилієнс у контексті соціоекологічного підходу і дискурсу. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. № 3. 2020. С. 59–66.
3. Bonanno, G. Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist*. 2004. № 59(1). P. 20–28.
4. Burger Y., Ijntema R., Schaufeli W. Resilience mechanisms at work: The psychological immunity-psychological elasticity (PI-PE) model of psychological resilience. *Current Psychology*. 2021. P. 628–642.
5. Jenny J.W.Liu, MaureenReed, Kenneth P.Fung. Advancements to the Multi-System Model of Resilience: updates from empirical evidence. *Heliyon*. 2020. Vol. 6, № 9. P. 1–7.
6. Liu X., Xu Y., Ge Y., Zhang W. A group decision-making approach considering self-confidence behaviors and its application in environmental pollution emergency management. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. 2019. № 16. P. 385–402.
7. Loss G. Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist*. 2004. № 59(1). P. 8–20.
8. Malmberg Lars-Erik, Flouri E. The Comparison and Interdependence of Maternal and Paternal Influences on Young Children's Behavior and Resilience. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*. 2011. № 40(3). P. 434–444.
9. Masten A. Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*. 2001. № 56(3). P. 227–238.
10. Masten A., Gewirtz A. Resilience in Development: The Importance of Early Childhood. *Encyclopedia on Early Childhood Development University of Minnesota*. 2006. P. 1–6.
11. Masten A., Monn A. Child and Family Resilience: A Call for Integrated Science, Practice, and Professional Training. *Family Relations*. 2015. Vol. 64, № 1. P. 5–21.
12. Masten, A., In M., Wang E. (1994). Resilience in individual development: Successful adaptation despite risk and adversity. *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects*. 1994. P. 3–25.
13. McLoyd, V. Socioeconomic disadvantage and child development. *American Psychologist*. 1998. № 53(2). P. 185–204.
14. O'Leary V. Strength in the face of adversity: Individual and social thriving. *Journal of Social Issues*. 1998. № 54(2). P. 425–446.
15. Silk, J., Vanderbilt-Adriance E., Shaw D., Forbes E., Whalen D. Resilience among children and adolescents at risk for depression: Mediation and moderation across social and neurobiological contexts. *Dev Psychopathol*. 2007. № 19. P. 841–865.
16. Ungar, M. A Constructionist Discourse on Resilience: Multiple Contexts, Multiple Realities Among At-Risk Children and Youth. *Youth & Society*. 2004. № 35(3). P. 341–365.
17. Worsey L. The resilience doughnut: Combining strengths to survive. URL: (PDF) The resilience doughnut: Combining strengths to survive (researchgate.net).

Rudenko O.V., Hontar Yu.V. RESILIENCE STRUCTURE IN THE CONTEXT OF PERSONALITY RESILIENCE DEVELOPMENT

The article presents an analysis of research models in the theory of resilience. Resilience constructions, models, variables as the basis of resilience formation are defined. An analysis of a multidimensional multisystem model is performed, where the conceptualization of resilience is considered as an evolving ability. The model of immunity and psychological resilience (PI-PE) is also presented, which explains why people have different results of resistance after exposure to the same stressor. This model determines the «prosperity» of the individual after exposure to stressors. The concept of «prosperity» is stressed, which refers to a person's ability to go beyond their original level of functioning, to grow and function, despite the repeated effects of stressful experiences. A number of variables characterizing resilience and prosperity have been proposed. These variables include positive self-esteem, endurance, strong coping skills, a sense of coherence, self-efficacy, optimism, strong social resources, adaptability, risk-taking, low fear of failure, determination, perseverance and high tolerance for uncertainty. The model of personal resilience, which focuses on the use of environmental resources, is analyzed. It explains that difficult or traumatic experiences can lead to social isolation when a person feels in danger, and that this isolation can increase feelings of insecurity and reduce resilience.

The resilience development model in the context of the four-stage cognitive-behavioral therapy resilience model is also presented. The compensatory model of resilience has been studied where the resilience works as a factor that neutralizes the impact of risk. A challenge model has been defined where a risk factor seen as one that can really improve a person's adaptation. An analysis is done of the dynamic model of resilience in the context of dynamic exchanges and the model of development, which indicates the need for constant support of society as a necessary condition for the development of new opportunities for resilience and adaptability to negative factors. Prospects for further research lie in the empirical study of personality resilience.

Key words: *multidimensional multisystem resilience model, dynamic resilience model, compensatory resilience model, cognitive-behavioral therapy resilience model, cultural resilience, immunity and psychological resilience model, development model, prosperity, resilience, resources.*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.942.5

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/13>**Каліщук С.М.**

Київський університет імені Бориса Грінченка

БАЗИСИ РЕАЛІСТИЧНОГО СПІВВІДНЕСЕННЯ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА ІЗ СВІТОМ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті висвітлено витoki кризи та ознаки поновлюваного реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом в умовах війни. Дослідницький алгоритм включав: встановлення формально-логічного зв'язку вихідних понять «світ», «образ світу», «картина світу», «співвіднесення із світом», «фрагмент дійсності», «смысл»; опис джерел кризи реалістичного самовіднесення; побудову ресурсної матриці; опис пілотажної розвідки наявного співвіднесення психологів-консультантів із подіями війни. «Реалістичність» розглядається як усвідомлення персональної специфіки інтрапсихічного (самовіднесення), інтерпсихічного і екзистенційного ракурсів «співвіднесення Я і світу» в подіях війни. Джерела нестачі реалістичного співвіднесення розглядаються як складна система, в якій виділено патерни (імпринтинги і мнемічні контексти), фізичне втілення патерну (сублімований досвід, мнемічні сліди смислів, апперцептивні схеми, сценарії як моделі прототипного знання) та форми реалізації патерну (соматопсихічні прояви і неусвідомлені конотації невербальних переживань). Побудовано ресурсну матрицю, яка має чотири виміри: грані життя і відповідні соціальні ролі; опори; екзистенційна сповненість; ступінь локальності взаємодії із світом. Кожен вимір представлено у дихотомічних проявах і якісно описано. Упредметнено цілі пілотажної діагностики: наявні емоційні стилі реагування; «кристалізовані» патерни поведінки; тілесні деструктивні відчуття; смислова карта суб'єктивних уявлень про дійсність. Виявлено, що дефіцит переживання «Я-Можу-Бути-Тут-у-війні» не зменшує обсяг професійної діяльності психологів-консультантів і їх прагнення надавати затребувану клієнтами психологічну допомогу. Означена тенденція кваліфікується як прояв кризи реалістичного співвіднесення психологів-консультантів із світом і ставить завдання реорганізації їх «кристалізованих» емоційних, тілесних та поведінкових патернів.

Ключові слова: реальність, образ світу, «картина світу», дійсність, співвіднесення Я зі світом, самовіднесення, ресурсна матриця.

Постановка проблеми. Перебіг військових подій в Україні створює осередок буття цивільних українців, зовнішніми ознаками якого є руйнація попереднього життя; тривала небезпека фізичного знищення; глобальність і хроніфікація проблем, викликаних війною. Сприйняття, переживання та трактування цивільною людиною воєнних подій визначає внутрішні ознаки її буття у війні. Таким узагальненими ознаками є безпорадність перед збройною силою ворога; складність («неможливість», безсилля) інтегрувати у попередню «картину світу» нову реальність персонального і колективного життя; переживання «ненормальності» (не людяності) того, що відбувається; незахищеність перед персоналізованою агресією ворожих солдат.

Загалом, сучасна реальність цивільної людини в Україні є одночасним загостренням і переплетенням усіх можливих екзистенційних викликів життя [2, с. 349], а саме:

1) виклику невизначеності (Чи вдасться вижити поточного дня та наступної ночі? Які втрати зазнає українська армія? Коли війна закінчиться? Чи зможе ЗСУ здолати ворога? Чи вдасться врятувати захисників і мешканців окупованих районів? Чи вистачить Україні військової сили і спроможності?);

2) виклику вибору (Залишитися на рідній землі чи евакуюватися до більш безпечніших міст і держав? Пропонувати друзям та знайомим допомогу, якщо це може бути загрозою для власних дітей? Залишати зв'язок з родичами з держави-агресора

чи відмовитися впливати на їх затуманене пропагандою бачення подій?);

3) виклику резигнації (Чи є в мене можливість особисто вплинути на суцільний хаос, викликаний війною, якщо я цивільна людина? Чи можу я змінити прагнення більшості громадян країни агресора вбивати українців?);

4) виклику складності (Як активувати власні ресурси? Як мобілізувати персональні інтелектуальні, емоційні та фізичні зусилля для подолання важких руйнівних обставин в осередку війни?);

5) виклику різнобічності (Як узгодити зі своїми цінностями відсутність громадянської позиції друзів-росіян? Як окремі іноземні держави можуть підтримувати агресора і знаходити пояснення його діям? Як можна дивитися на знищення українців і вважати, що час активної допомоги ще не настав? Де межі перекручування пропагандою стани агресора військових подій?).

Зазначені виклики у своїй множині проявляють системну кризу війни, яка є керованим агресором хаосом, а тому спричиняє тотальну руйнацію попереднього життя українців («життя-до-війни»). Зокрема, виклики життя елімінують напрацьовані людиною психологічні опори та впевненість у базовій можливості вижити; актуалізують цінності дружби та добросусідства, персональної та національної ідентичності; реорганізують контекстні та регуляційні смисли особистості; підіймають питання свободи та відповідальності. Відтак, в осередку війни цивільна людина переживає персональні траєкторії руйнації наявної «картини світу», яка потребує відновлення на нових смислових засадах. Саме тому у воєнних умовах затребувана психологічна допомога психологів-консультантів. Окремими гранями діяльності яких є локальна первинна психологічна допомога; кризове консультування; трансформування емоцій та емоційних станів; опанування гострими станами втрати; робота із травмою тощо. Сучасна психологічна практика має в своєму розпорядженні ефективні та екологічні технології надання психологічної допомоги.

Проте, за воєнних умов, первинним завданням постає пошук джерел психологічної ресурсності самих психологів-консультантів, які персонально (фізично, емоційно, когнітивно, ціннісно) не відокремлені від подій воєнної агресії. Присутність, сприйняття і переживання війни викликають у них злам звичного життя й світосприйняття та актуалізують персональні теми втрати, страждань, страху. Тому перед фахівцями виникають важливі питання: «Як відбудувати і посилювати

персональну ресурсність психологів-консультантів, що знаходяться в осередку війни і надають психологічну допомогу клієнтам? Як визначати і забезпечувати (особистісно і професійно) переживання «Я-Можу-Бути-Тут-у-війні» психолога-консультанта у професійній взаємодії із травмованими подіями війни клієнтами?»

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошук відповідей на означені питання передбачає аналіз, у заданому контексті, понять «реальність», «дійсність», «образ світу», «співвіднесення Я зі світом», «ресурс» та «резильєнтність».

Диференціація понять «реальність» та «дійсність» запропонована А. Ленгле [15]. Автор зауважує, що «дійсність» виникає раз у раз, коли відбувається зустріч об'єктивної реальності такої, яка вона є та самої людини через усвідомлення нею конкретної події життя. А. Ленгле справедливо позначає «дійсність» як персональний ефект впливу об'єктивної реальності на людину, коли реальність «заговорює» з дійсністю людини й формує її суб'єктивний відгук на питання: «Що мені з цим робити? Як мені з цим жити?» [15].

«Дійсність» людини, яка унікально зображена в контексті історично-культурного досвіду, особистісної історії та перспектив майбутнього людини, формує «образ світу» [2, с. 131]. У пошуку детермінант багатовимірності «образу світу» Р.Ф. Пьюселік і А.Д. МакБі відкривають унікальну для кожної людини дефіцитність переживань, а тому своєрідну обмеженість її емоційного спектру [6, с. 11]. Тобто, лімітований попереднім досвідом людини набір переживань, зумовлює локальність і границі її взаємодії із світом. Автори виділяють нейрологічний (тип нервової системи), соціальний (мова, соціальні правила) та індивідуальні (інтереси, заботи, очікування, цінності, особиста історія) фільтри, які детермінують процеси сприйняття об'єктивної реальності [6, с. 31]. Як зауважують Р.Ф. Пьюселік і А.Д. МакБі, «образ світу» складається із певного набору переконань, які формуються викривлено і можуть характеризуватися узагальненнями (поширеннями на невідповідний контекст), опущеннями (селективна увага) і деформацією (переформування деталей) [6, с. 11].

Одним із ключових способів реалістичного «наведення мостів» між об'єктивним і суб'єктивним світами, згідно із Дж. Бьюдженталем, є побудова та постійний розвиток конструктів «Я» та «Світ», які повинні знаходитися у рівновазі в силу наповненості, усвідомленості та рефлексії обох полюсів. Дихотомічність полюсів визначає,

як вказував автор: «Хто і що ми є і яка природа світу, в якому ми живемо» [11, с. 185]. Порушення балансу «наведених мостів», зауважував автор, породжує переживання тривоги або інші дистресові стани та зумовлює вирішальні аспекти уявлення людини про себе, свою систему цінностей, про засіб досягнення світу і бачення джерел сили й власної ефективності. Емоційна дистресова складова виступає ознакою невідповідності між тим як людина визначає себе та світ. А крім того, це переживання формує інтенційну спрямованість або на введення похибки в існуючу смислову систему особистості, або на кризове відкриття нових регуляційних смислів. «Інтенційність – це смисл того, що ми висловлюємо за допомогою життя», – визначав Дж. Бьдженталь [11, с. 217]. Екзистенційний погляд на світ, як слушно підкреслює С.Д. Максименко, «це визнання, що Світ – є часом існування-становлення єдиної субстанції (Я в світі, світ в мені), що сутнісно означає, що Я – це і є Світ, а світ – це моє життя» [5, с. 151].

У річці досліджень конструктів «Я і Світ» важливим є вивчення ключових характеристик індивідуального осмислення особистістю себе і світу, проведене Н.В. Чепелевою [8]. Побудова свого життя та творення себе, наголошує науковиця, є зонами відповідальності людини і постійного інтерпретування та реінтерпретування свого життєвого досвіду [8, с. 3]. Виділенні Н.В. Чепелевою соціально-орієнтований, особистісно-орієнтований та альтернативний проекти розкривають онтогенетичний та актуально-генетичний ракурси самопроекування особистості, виконання нею свого «завдання на смисл». Результатом такого проектування є створення власної ментальної моделі світу, себе й своїх життєвих стратегій.

Співзвучною з ідеєю «співвіднесення Я зі світом» є позиція О. Штепи. Науковиця позначає інтерпретаційні коди досягнення, отриманого людиною у її екзистенційному досвіді як її ресурси [9]. Автор досліджує, основні тенденції актуалізації ресурсів, зокрема:

- 1) ресурси виявляються за зміни рівноваги між внутрішнім і зовнішнім світом людини;
- 2) ресурси виявляються у співвідношенні до внутрішньої суб'єктивної реальності;
- 3) ресурси виявляються у співвідношенні до формулювання життєвих завдань.

«Інтерпретаційні коди досягнення» життя людини у осередку війни складають множинну структуру, в якій певне місце посідає ресурс психологічної стійкості людини – «резильєнтність». «Резильєнтність» визначається Г.П. Лазос як здат-

ність людини вибудовувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах [4]. Е.О. Грішин аналізує три площини феномену резильєнтності, а саме як:

- здатності знаходити шлях до життєдайних ресурсів;
- процес використання гнучких когнітивних, поведінкових та емоційних відповідей на гострі (хронічні), незвичайні (звичні) життєві події;
- адаптаційно-захисний механізм особистості у контексті істотних викликів, що по-різному звертаються до людської здатності їх обробляти [1, с. 62–67].

У дослідженнях Д. Коуту визначено ключові характеристики резильєнтності, а саме: стійке прийняття реальності; глибока, підкріплена міцними цінностями, віра в те, що життя має смисл; надзвичайна здатність імпровізувати [14]. Розвідка і побудова цілісної системи психологічних ознак та умов розвитку резильєнтності здійснена І. Гельмрайхом і його колегами [12]. В запропонованій дослідниками системі слід виділити ті ознаки, завдяки яким відбувається посилення резильєнтності людини, що переживає події війни. До них можна віднести п'ять важливих ознак: почуття узгодженості (зрозумілість, осмисленість, керуваність); життєстійкість (сприйняття екзистенційних викликів, включеність, контроль); оптимізм, позитивний атрибутивний стиль; соціальна підтримка; когнітивна гнучкість (позитивна переоцінка, прийняття негативних ситуацій та емоцій).

Окреслений дослідницький простір відкриває можливість зробити наступний крок – вивчити витоки і ознаки стабільного або поновлюваного реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом в умовах війни, спираючись на ключовий концепт: «Людина вибудовує свої дії не у зв'язку з реальністю, а у зв'язку з персональним проживанням реальності й із своїми уявленнями реальності».

Мета статті полягає в об'єктивації ознак реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом в умовах війни, а саме – наскрізного зв'язку «Я» з елементами простору і часу за рахунок самовіднесення.

Виклад основного матеріалу. Концептуалізація дослідження передбачає виконання послідовних дій, а саме:

- 1) встановлення ланцюгу вихідних понять за принципом від загального до часткового;
- 2) розвідка джерел кризи реалістичного самовіднесення психологів-консультантів в умовах війни;

3) об'єктивація ознак реалістичного співвіднесення Я із світом шляхом побудови ресурсної матриці психолога-консультанта в умовах війни;

4) опис наявного співвіднесення практикуючих психологів із подіями війни.

Перший крок полягає у побудові формально-логічних зв'язків первинних понять дослідження (рис. 1).

Світ, в якому є війна – це наявна об'єктивна реальність, яка має просторові (місце знаходження та його зміна), часові (перерваний зв'язок з минулим і невизначеність майбутнього), матеріальні (руйнації, втрати) й енергетичні (психодинаміка) характеристики. Означені особливості виступають тлом, на якому «пишеться» персональне життя та задається напрям і якість особистої й професійної активності психолога-консультанта. Сприйняття подій війни має закономірну властивість, а саме – бути вторинним щодо наявного «образу світу». Тобто, сформований «образ світу» зумовлює налаштування суб'єктивного фільтру «вичерпування» із реального світу війни того, що має для людини силу «звертання» до себе. Саме тому «образ світу» у кожного психолога-фахівця базуються на його індивідуально-емпіричному досвіді унікально репрезентувати світ воєнних подій для себе [2, с. 131].

«Картина світу» як інтенційно-активована динамічна смислова мережа, в умовах війни терпить кризову руйнацію. Відтак, наявність у «картині світу» множини індивідуально налаштованих часткових «образів світу» зумовлює або гнучке її переформатування й якісну почергову зміну можливих «фонів і фігур», або ригідне фіксування на найбільш вразливих «мнемічних контекстах» з персонального минулого і пережитих (чи уявних) образах воєнного сьогодення і майбутньої перспективи. Первісне формування та кризове

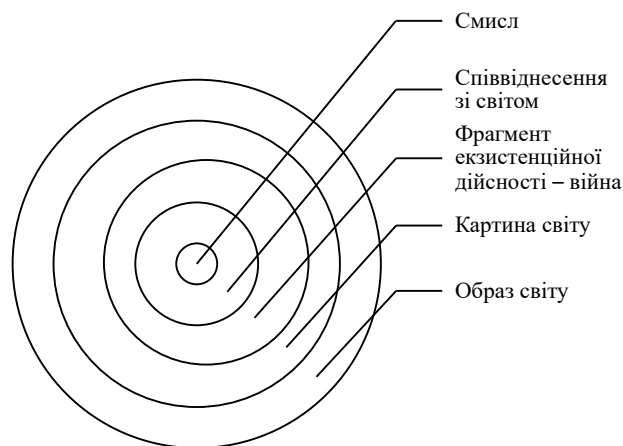

Рис. 1. Система вихідних конструктів

переформування «картини світу» відбувається за рахунок «самовіднесення» – рефлексивного самосвідомлення – переживання континууму станів та створення смислового поля, організованого зв'язками відповідного контексту. В умовах війни самовіднесення змінює свою динаміку. Частіше це проявляється у затримці реорганізації смислових полів, коли втрачаються попередні смисли. Тобто, ускладняється знаходження нових контекстних смислів та кризове налаштування регуляційних смислів особистості.

«Фрагмент екзистенційної дійсності» – це континуально-дискретний конструкт, що відображує об'єктивований слід війни в індивідуальному процесі життя людини. Спостерігається безліч унікальних для кожного психолога-фахівця вимірів воєнного часу і воєнних подій. Кожен упредметнений вимір зумовлюється переплетенням різних життєвих контекстів психолога-фахівця (родина, близькі у ЗСУ або ТрО, маленькі діти, діти призовники, батьки на окупованих територіях, «успішна ідентичність», досвід кризового втручання, тривала особиста психотерапія, травма свідка тощо) та їх персональною історією.

«Співвіднесення зі світом» – це пошук і знаходження точок «зчеплення» себе і світу, яке спрямовується «зустріччю» із воєнними подіями і задаванням питань: «У яких життєвих співвідношеннях ти перебуваєш? Що таке «твій світ»? Де ти знаходишся? Що тебе торкається? Що має бути? З чим взаємодіє твоє «Я»? На що ти націлений? Що для тебе тут є важливим?» Розкривається «співвіднесення Я зі світом» у трьох ракурсах:

1) інтрапсихічному – самовіднесення («Я є», «це є Я», «це Мої переживання», «це Мої думки», «це Я роблю», «це Моє життя зараз», «це Моє минуле», «це Мої уявлення про майбутнє», «це Мої Ресурси та Свобода», «це Моя Відповідальність»);

2) інтерпсихічному – співвіднесення з іншими («Я і особисті відношення», «Я і соціум», «Я і мої діяльності»);

3) екзистенційному – співвіднесення із світом («Я і Світ», «Я і Війна», «Я і Втрати», «Я і моє Життя», «Я і воєнні Події», «Я і Виклики життя», «Мої Іntenції»).

Кінцевим результатом «співвіднесення Я із світом» є реорганізація смислового поля (сукупності смислів) як «множинного тексту», що формує часткові «картини світу». Саме тому «смысл» є інструментом відкриття людиною світу. Інструментом, що знаходить зв'язок між означаючим і означенням, має свої вихідні корні та динамічну

тенденцію до визнавання і прийняття в якості орієнтиру при знаходженні відповіді на активуючий вплив у множинних взаємодіях воєнних подій.

Окреслений предметно-логічний зв'язок вихідних понять упредметнює ідею єдності Я і Світу, в якому «Я і є Світ» та дозволяє описати другий крок дослідження – пояснити джерела нестачі реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом в умовах війни.

В нашому випадку «реалістичність» – це усвідомлення психологами-консультами власної специфіки інтрапсихічного (самовіднесення), інтерпсихічного і екзистенційного ракурсів «співвіднесення Я і світу» в тривалій ситуації переживання подій війни. У зв'язку з цим виникають питання: «Від чого залежить така специфіка? Що керує спроможністю психолога-консультанта сприймати, переживати, розуміти і відповідно до цього інтерпретувати воєнні ситуації? Як перебування в осередку війни впливає на вирішення його важливих життєвих, особистих і професійних завдань? На яких засадах психолог-консультант приймає рішення здійснювати психологічну допомогу? За рахунок чого відбувається його стабілізація у взаємодії із клієнтом? Чи не вирішує він власні негаразди у консультативній ситуації?»

Розвідка джерел нестачі реалістичності «співвіднесення Я і світу» приводить до понятійного та методичного апарату індивідуальної психології та практики кодування і декодування імпринтингу досвіду. Зокрема це феномени породження «мнемічних контекстів», складання «імпринтингу досвіду», «кристалізованого патерну», формування «стилю та девізу життя», існуючої «схеми апперцепції» [3; 10]. Запропонована Ф. Капра схема аналізу складних систем, дозволяє окреслити джерела нестачі реалістичності з урахуванням трьох складових: патерну, структури та життєвого процесу (табл. 1) [13].

Патернами джерел нестачі реалістичного співвіднесення Я із світом є імпринтинги та «мнемічні контексти». Імпринтинги – це сталі й тривалі за часом особисті тунелі реальності людини, створення яких пов'язано із встановленням

нейронних рефлексивних мереж [7; 16]. «Мнемічні контексти» є актуалізованими слідами попереднього досвіду життєдіяльності людини, які складаються з осередків сублімованого досвіду, мнемічних шлейфів смислів, схем як організованого комплексу знань про події, сценаріїв як зафіксованої послідовності подій [2, с. 185]. Смыслова організація «мнемічних слідів» регулюється нейрофізіологічними механізмами, зокрема безперервним процесом флуктацій семантичної інформації у вигляді невтихаючих реверберацій збудження; складанням «візерунків» синаптичних мікроструктур; мультимодальними асоціативними структурами. Фізичним втіленням імпринтингів та мнемічних контекстів є соматопсихічні вияви та неусвідомлені переживання, які характеризуються тотальністю їх збереження та знаходяться у певній зоні доступу, а саме: відкритого доступу (наприклад, дихання); часткового доступу (тілесна напруга) та закритого доступу (неусвідомлені конотації невербальних переживань). Відтак, джерелами кризи реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом визначаємо соматопсихічні та психосоціальні наслідки до-біографічних та біографічних (дововісних) причин і умов кристалізації їх емоційних та поведінкових патернів.

Третій крок дослідження передбачає об'єктивізацію ознак реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом в умовах війни. Упредметнення таких ознак представлено у вигляді ресурсної матриці з чотирма вимірами, серед яких стрижневими є грані життя та відповідні соціальні ролі (табл. 2).

Можна констатувати, що реальний світ війни не стільки пізнається людиною, скільки освоюється та менталізується за допомогою знаходження опор, визнавання й актуалізації інтенційних станів та створення смислового профіциту взаємодій зі світом. Об'єктивізація ознак реалістичного співвіднесення із світом базується на постулаті, що людина створює прецеденти емоційної, пізнавальної, соціальної, громадянської «доторканності» до світу.

Таблиця 1

Джерела кризи реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом

Патерн – конфігурація суттєвих ознак	Структура – фізичне втілення патерну	Життєвий процес – реалізація патерну
Імпринтинги Мнемічні контексти	Сублімований досвід Мнемічні сліди смислів Апперцептивні схеми Сценарії як модель прототипного знання	Соматопсихічні прояви (дихання, тілесна напруга) Неусвідомлені конотації невербальних переживань

Ресурсна матриця психолога-консультанта в подіях війни

Ознаки реалістичності		Індивідуальне життя-індивідуум	Соціальне життя – член українського суспільства	Родинне життя – член родини	Професійне життя – психолог-консультант
Опори	зовнішні	безпечний життєвий простір; біографічний простір; природа, домашні улюбленці	громадська позиція; соціальна єдність; ЗСУ	родинна підтримка	професійна спільнота, вебінари, супервізійні семінари
	внутрішні	Я є як простір дихання; стабілізація соматики; смисл виживання і смисл смерті у війні; захист себе	смисли військової агресії	родинні цінності	особиста психотерапія; особиста супервізія, ідентичність
Екзистенційна сповненість	інтенційність	персональна сила витримки; прийняття; це мій світ, правдивіра			
	актуалізованість	«Я-Можу-Бути-Тут-у-війні»; «картина світу»; регуляційні смисли – телеологічність; контекстні смисли – каузальність, розширення зони відповідальності			
Ступінь глобальності (локальності) взаємодії із світом	дефіцитарність	зафіксована імпринтингами і мнемічними контекстами емоційна ригідність; очікування; особиста історія травм; копінг-реакції			
	профіцитарність	інтерпретація – багато-варіативне конструювання персонального «пережиття» моменту співвіднесення зі світом; гнучкість когнітивних, поведінкових і емоційних відгуків на воєнні події			

Світ як єдина для всіх форма життя наповнюється у кожної людини власним реалістичним змістом. Саме тому ступінь реалістичності психолога-консультанта залежить від того:

1) які імпринтинги та мнемічні контексти формують персональну воронку сприйняття воєнних подій і цим визначають межі (локальність) взаємодії зі світом;

2) якими переживаннями наповнюється його дійсність в залежності від наявних опор;

3) як структурує і збагачує смисловими зв'язками воєнну дійсність, як опрацьовує застарілі контекстні смисли і знаходить нові регуляційні, визначаючи власну «екзистенційну сповненість», що є проявом персональної розкритості у сприйнятті світу і себе та виразом здібності включатися в життя, урівноважено «йти» у нестабільний світ.

На четвертому кроці – описі наявного співвіднесення психологів-консультантів із подіями війни – дослідження зосереджується на просторі середини «Я» – на центрі суб'єктності психологів-консультантів (на самовіднесенні). Тому предметом діагностики і корекції є:

- наявні емоційні стилі реагування;
- «кристалізовані» патерни поведінки;
- тілесні деструктивні відчуття, симптом як специфічний текст, що репрезентує зміст внутрішнього конфлікту;

- смислова карта суб'єктивних уявлень про дійсність («картина світу»), зумовлена внутрішнім досвідом людини.

Вибірку пілотажного дослідження склали учасники зустрічей-самопізнання навчальних груп К4 Віденської школи GLE-International – Gesellschaft für Logotherapie und Existenzanalyse, міжнародної підтримуючої зустрічі, організованої А. Ленгле та двох групових супервізій під керівництвом Л. Тутч і Е. Ван Дорцен (23 особи); учасники групового самопізнання, організованих Т. Вебером (15 осіб); учасники міжнародного навчального проекту, організованого В. Хомуленко (9 осіб). Використовувались методи включеного спостереження (47 особи) і структурованого інтерв'ю (23 особи).

Отримано такі дані. Переважні емоційні патерни – страх (39%), сум (38%), гнів (24%), подив (18%), відроза (12%), жах (7%). Поведінкові патерни – активізм (47%), агресія (37%), уникання (11%). Тілесні патерни – утруднення дихання (53%), загальна тілесна напруга (51%), порушення сну (35%), порушення живлення (12%). Спрямованість професійної діяльності – кризове консультування (93%), участь у пов'язаних з фахом навчальних проектах (89%), консультативний супровід клієнтів, що перебували за кордоном на момент початку війни (67%), пошук безпечного простору на заході України (41%), пошук безпечного простору за межами України (37%), не пов'язані з психологічним консультуванням професійні дії (викладання) (16%), не пов'язана с фахом волонтерська діяльність (11%).

Загалом, виявлено суперечну тенденцію. З одного боку, практикуючими психологами означено власну емоційну та соматичну нестабільність й дефіцит переживання «Я-Можу-Бути-Тут-у-війні», яка представлена переважно тілесними патернами. З іншого – проявлена значна професійна, зокрема консультативна активність (поведінкові патерни). Наявна тенденція може трактуватися як прояв кризи реалістичного співвіднесення психологів-консультантів із світом та потребує відновлення смислової системи їх «картини світу». Відтак, виявлено необхідність реорганізації «кристалізованих» емоційних, тілесних та поведінкових патернів психологів-консультантів, зокрема, з використанням упредметнених ознак ресурсної матриці.

Висновки. Дійсне буття психологів-консультантів знаходиться та описується у послідовному русі: сприйняття → розвинена можливість витримати → прийняття → реалістичність. Витримати і прийняти – це усвідомлений (через відкриті смисли) рівень феномену «Могти-Бути», який знаходиться вище неусвідомлених копінгових та імпринтингових реакцій. Він оформлює специфіку «Я є», окреслює екзистенційне пробудження психолога-консультанта, захищає, розширює та укріплює «Могти-Бути-Тут-у-війні». «Могти-Бути» виробляє простір життя й визначає готовність прощатися зі старими та створювати нові концепції життя, ідентифікуватися з воєнною реальністю.

Виклики світу є каналами розповсюдження напруги, що вмикають процеси «самовіднесення» і активного переборення військових подій через відкриття смислів. Прийняття життєвих викликів виступає спонтанною, визначальною притаманною активністю, що посилює людину, робить її експан-

сивною і, одночасно, спрямовує на ускладнення і розвиток. Усвідомлення психологами-консультантами екзистенційних викликів життя визначає та розкриває воєнну реальність для самих себе, вмикаючи процес «дотичності» людини до неї у спосіб переживання, розуміння та інтерпретації. Водночас, знайдені регуляційні смисли воєнної реальності психологами-консультантами несвідомо транслюються ними клієнтам у консультативному процесі.

Відтак, пошук і знаходження суб'єктивних відповідей на ненормативні воєнні події є поштовхом «налаштування» психолога-консультанта на реальний об'єктивний світ, в якому головними стали хаос війни, болючі втрати, локальні воєнні успіхи, віра в перемогу. Результатом такого «налаштування» є побудова нової «дійсності» – персонального відгуку на вплив воєнної реальності, яка характеризується багатовимірною ознакою – різноманіттям варіантів внутрішньої та зовнішньої активності людини. В залежності від ступеню «реалістичності» сприйняття й розуміння психологом-консультантом світу, в який прийшла війна, в його «дійсності» поєднуються суб'єкт (реалістичне самовіднесення) і сприйманий об'єкт – воєнні події (реалістичне співвіднесення зі світом). Можливість посилення реалістичного співвіднесення із світом може бути забезпечено психологічним опрацюванням елементів ресурсної матриці. Упредметнені ознаки матриці дозволяють формувати різні напрями впливу: від кризового до психотерапевтичного. Перспективи подальших досліджень убачаємо в обґрунтуванні психотехнології розвитку ознак реалістичного співвіднесення психолога-консультанта із світом в умовах війни.

Список літератури:

1. Грішин Е.О. Резилієнтність особистості: сутність феномену, психодіагностика та засоби розвитку. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2021. Випуск 64. 62–81. Doi:10.34142/23129387.2021.64.04.
2. Каліщук С.М. Генеза смислової архітектури свідомості майбутніх психологів-консультантів: монографія. Львів, 2020. 492 с.
3. Каліщук, С.М. (2020). Суб'єктивна модель реальності: першоджерела побудови. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2020. 47. С. 93–118. DOI: 10.32626/2227-6246.2020-47.93-117
4. Лазос Г.П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія*. 2018. № 14. С. 26– 64.
5. Максименко С.Д. Генезис існування людини. Київ, 2006. 240 с.
6. Пьюселік Р.Ф., МакБі А.Дж. Війни реальності. Терапія диссоціованного стану. Одеса. 2018. 333 с.
7. Уілсон Р. *Квантова психологія*. Київ, 2016. 95 с.
8. Чепелева Н.В. Людина як суб'єкт самопроєктування. *Психологія людини: Свідомість і реальність. Збірник матеріалів VIII міжнародної науково-практичної конференції (30–31 жовтня 2018 р.) / за ред. М.В. Пануча*, 2018. С. 3–5.

9. Штепа О.С. Тренди ресурсного дискурсу особистісного самоздійснення. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки: Збірник наукових праць*. 2017. № 2(18). С. 210–216.
10. Adler A. Character and Talent. *Individual Psychology. The Journal of Adlerian Theory, Research and Practice*, 1989. № 45(40). P. 513–526.
11. Bugental J. *Psychotherapy Isn't What You Think: Bringing the Psychotherapeutic Engagement into the Living Moment*. Zeig Tucker & Theisen Inc; 1st edition, 1999. 278 p.
12. Helmreich I., Kunzler A., Chmitorz A., König J., Binder H., Wessa M., & Lieb K. Psychological interventions for resilience enhancement in adults. *The Cochrane Database of Systematic Reviews*, 2017. № 2. Doi:10.1002/14651858.CD012527
13. Capra F. *The web of life: a new scientific understanding of living systems*. New York, 1996. 176 p.
14. Coutu D.L. How resilience works. *Harvard business review*, 2002. № 80(5). P. 46–56.
15. Längle A. *The existential fundamental motivations structuring the motivational process*. Nova Science Publishers. Vene, 2011. P. 41–56.
16. Leary T. *Info-Psychology*. New Falcon Press, 1987. 142 p.

Kalishchuk S.M. BASICS OF THE COUNSELING PSYCHOLOGIST'S REALISTIC RELATIONSHIP TO THE WORLD AT WAR

The article reflects the origins of the crisis and the signs of the renewed realistic correlation of the counseling psychologist with the world under the conditions of war. The research algorithm included: establishment of formal-logical connection of initial concepts «world», «world image», «world view», «world correlation», «reality fragment», «meaning»; description of sources of realistic self-attribution crisis; construction of resource matrix; description of pilot reconnaissance of consultant psychologists' correlation with war events. «Realism» is considered as awareness of personal specificity of intrapsychic (self-attribution), interpsychic and existential angles of «self and world correlation» in the events of war. Sources of lack of realistic correlation are considered as the complex system in which patterns (imprintings and mnemonic contexts), physical embodiment of a pattern (sublimated experience, mnemonic traces of meanings, apperceptive schemes, scenarios as models of prototypical knowledge) and forms of realization of a pattern (somatopsychic displays and unconscious connotations of nonverbal experiences) are allocated. A resource matrix is constructed that has four dimensions: facets of life and social roles; supports; existential completeness; and the degree of locality of interaction with the world. Each dimension is presented in dichotomous manifestations and qualitatively described. The goals of the pilot diagnosis were defined: emotional response styles; «crystallized» patterns of behavior; bodily destructive feelings; a sense map of subjective perceptions of reality. It has been revealed, that the deficiency of the experience of «I-Might-But-That-War» does not reduce the volume of professional activity of psychologists-consultants and their aspiration to provide the psychological aid demanded by clients. This tendency is qualified as a manifestation of the crisis of a realistic correlation of the consulting psychologists with the world and sets a task to reorganize their «crystallized» emotional, bodily and behavioral patterns.

Key words: reality, image of the world, «world view», reality, the correlation of the self with the world, self-relation, resource matrix.

Курова А.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ТЕХНОЛОГІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ В СТРУКТУРІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

Стаття присвячена вивченню технології збереження емоційної стійкості в структурі психологічного здоров'я особистості сучасного студентства. Стійкість є надзвичайно важливою характеристикою ефективності особистості, але існуюча в науці складність її дослідження пов'язана з численними підходами до визначення та парадигм застосування: у психологічній науці розглядають стійкість особистості, поведінки та діяльності (в тому числі професійної), моральну, вольову та нервово-психічну стійкість. Окреме місце в цьому переліку займає емоційна стійкість, яка має у вітчизняній та зарубіжній психології давні традиції вивчення, завдяки яким сучасний підхід до розуміння емоційної стійкості розглядає її як характеристику особистості та як особливий психічний стан, який забезпечує адекватну поведінку. Однією з пріоритетних задач психології є системний підхід до вивчення емоційної стійкості, пошук її місця в цілісній структурі особистості. Сучасний вивчення емоційної стійкості потребує інноваційного рішення, яким є застосування технологічного підходу, завдяки якому емоційну стійкість можна розглядати як системну сукупність та логіку функціонування низки особистісних, психофізіологічних інструментів та методологічних засобів для досягнення та підтримки на належному рівні психологічного здоров'я молоді. Виділені основні інтрапсихічні складові емоційної стійкості як технологічні засоби підтримки психологічного здоров'я, до яких віднесено: онтогенетичну рефлексію з показниками напруженості та самоконтролю, афективну сфери особистості (оптимістичність, модальність емоцій, активне/пасивне ставлення до конкретної життєвої ситуації, бадьорість/зневіра, загальний життєвий тонус, розкутість/напруженість, спокій/тривога, стійкість/нестійкість емоційного тону, задоволеність/незадоволеність життям, позитивне/негативне самосприйняття). Виявлено вікові та гендерні розбіжності у підгрупах студентської молоді.

Ключові слова: психічна стійкість, емоційна стійкість, психологічне здоров'я, студентська молодь.

Постановка проблеми. Стійкість є надзвичайно важливою характеристикою ефективності особистості. Складність її дослідження пов'язана з численними підходами до її визначення та парадигм застосування: у психологічній науці розглядають стійкість особистості, поведінки та діяльності (в тому числі професійної), моральну, вольову та нервово-психічну стійкість. Окреме місце в цьому переліку займає емоційна стійкість, яка має у вітчизняній та зарубіжній психології давні традиції вивчення, завдяки яким сучасний підхід до розуміння емоційної стійкості розглядає її як характеристику особистості та як особливий психічний стан, який забезпечує адекватну поведінку.

Однією з пріоритетних задач академічної та практичної психології є системний підхід до вивчення емоційної стійкості, пошук її місця в цілісній структурі особистості. У зв'язку з актуальністю проблеми психологічного здоров'я особистості набувають нового звучання наукові роз-

відки щодо його структури, в якій особливе місце посідає емоційна стійкість як внутрішня готовність до бажаних змін та стійкість до небажаних, потужний резерв психологічного, емоційного та фізичного розвитку.

Ось чому пошук та реалізація основних технологій збереження емоційної стійкості в структурі психологічного здоров'я набуває зараз особливого звучання. Найбільш гостро в сучасній науці постає проблема дослідження основних детермінант психологічного здоров'я особистості, а сам феномен психологічного здоров'я вимагає глибокого наукового аналізу та дослідження його провідних характеристик, термінологічного та компонентного уточнення, розробки діагностичного інструментарію та інноваційного технологічного підходу.

Мета статті: репрезентувати результати емпіричного дослідження технологій збереження емоційної стійкості в структурі психологічного здоров'я.

Об'єкт дослідження: емоційна стійкість в структурі психологічного здоров'я.

Предмет дослідження: технологій збереження емоційної стійкості в структурі психологічного здоров'я.

В дослідженні прийняли участь 150 осіб, представників студентської молоді у вікових межах від 16 до 23 років, чоловічої та жіночої статі.

В процесі проведення емпіричного дослідження нами використовувалися наступні психодіагностичні опитувальники: «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» М. П. Фетискіна, В. В. Козлова та Г. М. Мануйлова; «Оцінки рівня задоволеності якістю життя» Н. Є. Водоп'янової; «Діагностика домінуючого настрою» Л. В. Кулікова (ДС-8).

Виклад основного матеріалу. Необхідно відмітити, що в сучасній психології накопичено достатньо наукових фактів та припущень, який суттєво заповнюють прогалини в цілісному конструкті психологічного здоров'я особистості, розглядаючи його через: основні життєві стратегії та вибори (Л. Є. Орбан [11], Т. М. Титаренко [13], С. В. Крутько [7], І. А. Сербін-Жердецька [12]), духовні цінності (Л. Л. Фесенко [15], А. О. Чхадзе [17]), психологічне благополуччя та життєстійкості (А. М. Большакова [2], Т. Д. Данчева [7], А. В. Курова [9]). Водночас, особливого значення набуває аспект дослідження емоційної стійкості особистості та її місця в структурі психологічного здоров'я, що пов'язано з суттєвим зниженням якості фізичного, психічного, психологічного здоров'я особистості (Г. О. Балл [1], І. Бергер [4], А. М. Большакова [2] та ін.).

Емоційна стійкість виступає важливим інтрапсихічним гарантом підтримки психологічного здоров'я особистості як цілісної системи. Так, І. Г. Белявський та М. Ф. Будіянський розглядали її як цілісний процес, особливий акцент робили на здатності психіки зберігати високофункціональну активність в умовах епізодичного або систематичного впливу негативних чинників [3].

Перші спроби обґрунтування походження, змісту та місця емоційної стійкості в структурі психологічного здоров'я, які вже стали класичними, належать Ш. Бюлер, К. Роджерсу, В. Франклу, Ф. Перлзу.

Так, з позиції Ш. Бюлер, в структуру психологічного здоров'я особистості входять: прагнення до самоздійснення, самоефективності особистості, а основною причиною неврозів як втрати емоційного балансу, на думку Ш. Бюлер, є брак самоспрямованості та самовизначення [цит. за 5].

З ім'ям В. Франкла в психології пов'язуються перші спроби зв'язати психологічне здоров'я особистості та емоційну стійкість як певний рівень напруги, яка виникає між людиною та об'єктивним змістом, локалізованим у зовнішньому світі [16]. А описуючи особистість в парадигмі психологічного здоров'я К. Роджерс створив концепцію «нової людини», яку описав як інтегровану, здорову особистість, в структурі якої поряд з прагненням до цілісного життя та самовдосконалення реалізується конструкт емоційної стійкості. На наш погляд, максимально наближеним до сучасного розуміння емоційної стійкості та її місця в структурі психологічного здоров'я, є підхід А. Маслоу, який наголошував, що здоровими у психологічному сенсі є люди з розвинутою здатністю до здійснення оптимальних виборів в конкретній ситуації і в житті в цілому, стійкі, стабільні, упевнені в житті [18].

Виходячи з цього, в процесі нашого дослідження ми використовуємо технологічний підхід, завдяки якому ми можемо розглядати емоційну стійкість як системну сукупність та логіку функціонування низки особистісних, психофізіологічних інструментів та методологічних засобів, для досягнення та підтримки на належному рівні психологічного здоров'я молоді.

Розглянемо представленість таких інтрапсихічних складових емоційної стійкості як технологічних засобів підтримки психологічного здоров'я, до яких ми відносимо: онтогенетичну рефлексію з показниками напруженості та самоконтролю, афективну сфери особистості (оптимістичність, модальність емоцій, активне/пасивне ставлення до конкретної життєвої ситуації, бадьорість/зневіра, загальний життєвий тонус, розкутість/напруженість, спокій/тривога, стійкість/нестійкість емоційного тону, задоволеність/незадоволеність життям, позитивне/негативне самосприйняття).

Схарактеризуємо коротко отримані результати (табл. 1).

За результатами проведеного тестування загальний показник онтогенетичної рефлексії оказав наступні описові статистики: (M = 67,858; Me = 70,000; Mo = 70,000; SD = 15,934; IQR = 23,751; S/SES = -2,292; K/SEK = -0,986).

Необхідно відмітити особливість оцінювання за загальною шкалою онтогенетичної рефлексії: вона є зворотною, тобто 150 балів означають повну відсутність рефлексії минулого досвіду, а 0 балів фіксують тенденцію до позитивної рефлексії минулого досвіду, постійний аналіз того, що пережито та зроблено, рух вперед. В нашому

Таблиця 1

Компоненти онтогенетичної рефлексії в групі студентської молоді

Параметри	M	Me	Mo	SD	IQR	S/SES	K/SEK
Напруженість	25,056	26,000	19,000	6,092	8,000	-1,306	3,144
Самоконтроль	24,648	25,000	28,000	4,867	6,000	-2,497	0,626

Примітка: M – середнє арифметичне значення, Me – медіана, Mo – мода, SD – стандартне відхилення, IQR – міжквартильний розмах, S/SES – співвідношення асиметрії та стандартної похибки асиметрії, K/SEK – співвідношення асиметрії та стандартної похибки ексцесу.

випадку середнє групове значення ($M = 67,858$) означає, що в групі респондентів внаслідок аналізу минулих помилок може з'явитися страх перед вчиненням нових помилок, а обережність, як результат минулих помилок, не завжди гарантує повний успіх в аналогічних або нових ситуаціях.

Отримані результати певним чином суголосні з даними дослідження О. Б. Тринчук, яка відмічала, що у студентів економічних спеціальностей 2 курсу рівень онтогенетичної рефлексії складає $M = 57,286$ балів, а у студентів 4 курсу – $M = 58,710$ [14].

Проведений нами порівняльний аналіз за загальним показником онтогенетичної рефлексії дозволив встановити, що ані за курсом навчання, ані за статтю статистично значущих розбіжностей не виявлено ($p < 0,05$). Тобто, можна припустити, що загальний рівень онтогенетичної рефлексії у представників студентської молоді є стабільним, не диференціюється за віком та статтю.

За мануалом методики для показника «Напруженість» низькі значення складають 4–22 бали, середні значення складають 23–29 балів, а високі значення – 30 балів та вище; а для показника «Самоконтроль» низькі значення складають 4–23

бали, середні значення – 24–28 балів, високі значення – 29 балів і вище. Таким чином, виходячи з таблиці 1, можна констатувати, що в нашій вибірці молоді показники напруженості та самоконтролю знаходяться на середньому рівні.

Проведений порівняльний аналіз дозволив встановити, що за вказаними параметрами напруженості та самоконтролю між підгрупами за статевою ознакою статистично значущих розбіжностей не виявлено, а за віковими статистично значущі розбіжності виявлено для параметра напруженості ($U = 1582,500$; $p = 0,013$). Констатовано, що параметр напруженості яскраво проявився в підгрупі студентів 16–19 років: ($M = 27,293$; $Me = 26,500$ у порівнянні з підгрупою студентів 20–23 років $M = 23,738$; $Me = 23,000$). Тобто, студенти, які навчаються на молодших курсах, виявились більш напруженими.

Проаналізуємо описові статистики для показників афективної складової емоційної стійкості, які наведені в таблиці 2. Як ми бачимо з зазначеної таблиці, виходячи з норм оцінювання, представлених в опитувальнику Н. Є. Водоп'янової, середні рівні оптимістичності та негативних емоцій знаходяться в рамках середнього рівня. Що стосується

Таблиця 2

Компоненти афективної складової емоційної стійкості в групі студентської молоді

Параметри	M	Me	Mo	SD	IQR	S/SES	K/SEK
Оптимістичність	25,338	24,500	22,000	5,494	8,000	2,648	0,012
Негативні емоції	23,533	23,000	22,000	6,245	7,751	-0,357	0,777
Активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації	48,978	50,000	50,000	9,915	14,000	-1,768	0,966
Бадьорість-зневіра	46,329	47,000	48,000	7,443	10,000	-0,124	0,186
Тонус високий-низький	47,259	48,000	28,000	10,763	15,000	-0,262	-1,718
Розкутість-напруженість	49,259	48,000	47,000	11,372	18,000	0,328	-1,858
Спокій-тривога	48,796	48,000	45,000	10,238	15,000	-0,531	-1,587
Стійкість-нестійкість емоційного тону	47,415	47,000	54,000	12,152	18,000	-0,429	-2,083
Задоволеність-незадоволеність життям	50,897	51,000	56,000	11,034	14,000	0,302	-1,293
Позитивний-негативний образ самого себе	50,275	50,000	48,000	10,744	16,000	0,802	-1,408

Примітка: M – середнє арифметичне значення, Me – медіана, Mo – мода, SD – стандартне відхилення, IQR – міжквартильний розмах, S/SES – співвідношення асиметрії та стандартної похибки асиметрії, K/SEK – співвідношення асиметрії та стандартної похибки ексцесу.

методики «Діагностика домінуючого настрою», то як відмічає Л. В. Куликов, вона дозволяє констатувати важливі для нашого дослідження концептуальні припущення: чим частіше суб'єкт перебуває в позитивному особистісно-емоційному стані, тим вірогідніше, рівень його психологічної емоційної стійкості є вищим, і навпаки [8]. Оцінки отримані для нашої емпіричної вибірки відображалися в Т-балах та характеризувались середніми значеннями в межах 50 Т-балів, що свідчило про середній рівень виразності параметрів афективної складової емоційної стійкості.

Проведений порівняльний аналіз дозволив нам встановити, що у вікових підгрупах студентської молоді статистично значущих розбіжностей ($p < 0,05$) не виявлено, але за статевою ознакою виявлені розбіжності за показниками активного/пасивного ставлення до життєвої ситуації ($U = 1414,500$; $p = 0,002$) та бадьорості/зневіри ($U = 1338,000$; $p = 0,005$). Констатовано, що показники активного/пасивного ставлення до життєвої ситуації та бадьорості/зневіри були яскравіше представлені в групі студентів жіночої статі: ($M = 51,672$; $Me = 53,000$ у порівнянні з $M = 46,374$; $Me = 46,000$, а також $M = 48,446$; $Me = 48,000$ у порівнянні з $M = 44,285$; $Me = 45,000$).

Виходячи з цього, в структурі емоційної стійкості дівчат-студенток відчуття бадьорості та активне ставлення до життєвих подій представлене яскравіше, аніж у хлопців.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Емоційна стійкість виступає важливим інтрапсихічним гарантом підтримки психологічного здоров'я особистості як цілісної системи та здатності психіки зберігати високофункціональну активність в умовах епізодичного або систематичного впливу негативних чинників.

Сучасний вивчення емоційної стійкості потребує інноваційного рішення, яким є застосування технологічного підходу, завдяки якому емоційну стійкість можна розглядати як системну сукупність та логіку функціонування низки особистісних, психофізіологічних інструментів та методологічних засобів для досягнення та підтримки на належному рівні психологічного здоров'я молоді.

Виділені основні інтрапсихічні складові емоційної стійкості як технологічні засоби підтримки психологічного здоров'я, до яких віднесено: онтогенетичну рефлексію з показниками напруженості та самоконтролю, афективну сфери особистості (оптимістичність, модальність емоцій, активне/пасивне ставлення до конкретної життєвої ситуації, бадьорість/зневіра, загальний життєвий тонус, розкутість/напруженість, спокій/тривога, стійкість/нестійкість емоційного тону, задоволеність/незадоволеність життям, позитивне/негативне самосприйняття). Виявлено вікові та гендерні розбіжності у підгрупах студентської молоді.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у проведенні репрезентативного дослідження на різних верствах сучасної молоді.

Список літератури:

1. Балл Г.О. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 60–74.
2. Большакова А.Н. Потенциальность/реализованность в субъективной картине жизненного пути и проблема личностного благополучия личности. *Вызовы эпохи в аспекте психологической и психотерапевтической науки и практики*. [Материалы ІУ Междун. научно-практ. конференции]. КГУ, 2009. С. 172–175.
3. Белявський І.Г., Будіянський М.Ф. Особистість та проблеми емоційного самоконтролю. *Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. Міжнародні наукові Костюківські читання*. Київ, 1992. С. 9–10.
4. Бергер И. Социальное конструирование реальности. М. : Наука, 1995. 234 с.
5. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. СПб. : Речь, 2003. 655 с.
6. Данчева Т.Д. Теоретичні засади створення концептуальної моделі життєстійкості особистості як основного показника психологічного здоров'я. *Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. К., 2011. Т. 11. Вип. 4. Ч. 1. С. 225–230.
7. Крутько С.В. Психологічні особливості життєвих стратегій особистості. *Вісник ОНУ*. 2011. Т. 16. Вип. 7. С. 126–132.
8. Куликов Л.В. Руководство к методикам диагностики психических состояний. Чувств и психологической устойчивости личности. Описание методик, инструкции по применению. СПб. : СПбГУ, 2003. 80 с.
9. Курова А.В. Ситуація невизначеності у парадигмі сучасних викликів суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Психологія*. Видавничий дім: «Гельветика», 2021. Вип.4. С. 51–56.
10. Маслоу А. Креативность личности и готовность к ней. *Психология зрелости*. Самара : изд. дом БАХРАХ-М, 2003. С. 669–685.

11. Орбан Л.Є. Життєва перспектива особистості: акмеологічний аспект аналізу. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ, вид. Прикарпатського університету, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 14–25.
12. Сербін-Жердецька І.А. Психологічні особливості життєвого вибору особистості. *Сьома міжнародна науково-практична конференція Розквітання*. Одеса, 2014. С. 102–104.
13. Титаренко Т.М. Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя : методичні рекомендації. К. : Міленіум, 2006. 124 с.
14. Тринчук О.Б. Особливості індивідуально-особистісної, мотиваційної та смисложиттєвої готовності студентів до професійної діяльності. *International Scientific Journal*. 2016. 1(13). С. 97–104.
15. Фесенко Л.Л. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности. Дис. канд. психол. наук. М., 2005. 206 с.
16. Франкл В. Человек в поисках смысла [пер. с англ. и нем.] [общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева]. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
17. Чаїдзе А.О. Зв'язок особистісної зрілості з духовними цінностями особистості та їх вплив на мотивацію створення шлюбу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. Випуск 2. 2013. С. 44–47.
18. Rogers C.R. Client-centred therapy. Boston etc. : Noughton Miffincj, 1995.

Kurova A.V. TECHNOLOGIES OF PRESERVATION OF EMOTIONAL STABILITY IN THE STRUCTURE OF PSYCHOLOGICAL HEALTH

The article is devoted to the study of the technology of maintaining emotional stability in the structure of psychological health of modern students. Sustainability is an extremely important characteristic of the effectiveness of personality, but the existing complexity of its research is related to numerous approaches to the definition and paradigms of application: psychological science considers the stability of personality, behavior and activities (including professional), moral, volitional and nervous. mental resilience. A special place in this list is occupied by emotional stability, which has a long tradition of study in domestic and foreign psychology, due to which the modern approach to understanding emotional stability considers it as a characteristic of personality and as a special mental state that provides adequate behavior. One of the priority tasks of psychology is a systematic approach to the study of emotional stability, finding its place in the holistic structures of personality. Modern study of emotional stability requires an innovative solution, which is the application of a technological approach, through which emotional stability can be considered as a system and logic of a number of personal, psychophysiological tools and methodological tools to achieve and maintain appropriate mental health.

The main intrapsychic components of emotional stability as technological means of mental health support are identified, which include: ontogenetic reflection with indicators of tension and self-control, affective sphere of personality (optimism, emotional modality, active / passive attitude to a particular life situation, cheerfulness, cheerfulness vitality, looseness / tension, calm / anxiety, stability / instability of emotional tone, satisfaction / dissatisfaction with life, positive / negative self-perception). Age and gender differences in subgroups of student youth were revealed.

Key words: mental resilience, emotional resilience, psychological health, student youth.

Москаленко О.В.

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Блохіна І.О.

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено результати аналізу та узагальнення наукових досліджень із питань психологічного здоров'я особистості. Проаналізовано основні наукові підходи та теорії у вивченні феномену психологічного здоров'я особистості. Розглянуто стан проблеми психологічного здоров'я в сучасних умовах життєдіяльності особистості та суспільства. Встановлено, що сучасні підходи до розуміння психологічного здоров'я характеризуються термінологічною розбіжністю. Але значна кількість науковців, вивчаючи проблему психологічного здоров'я особистості, інтерпретують його через взаємозв'язок таких аспектів як оточуюче природне і соціальне середовище; потреби індивіда і суспільства; рефлексивні, емоційні, інтелектуальні та поведінкові прояви, а також пов'язують з різними психологічними явищами. Визначено та проаналізовано критерії психологічного здоров'я. У результаті теоретичного аналізу наукових робіт встановлено, що існує значна кількість різних переліків критеріїв психологічного здоров'я, та попри їх різнобічність, зазначені класифікації мають певну подібність. Більшість авторів серед найважливіших виділяють наступні критерії психологічного здоров'я особистості: інтерес до самого себе та суспільний інтерес, самоконтроль та висока фрустраційна стійкість, прийняття невизначеності та гнучкість «науково» мислення та орієнтація на творчі плани, прийняття самого себе, здатність до ризику, тривалий гедонізм, нонтопізм та відповідальність за свої емоційні порушення. Встановлено, що в умовах сьогодення найважливішими критеріями психологічного здоров'я особистості є прийняття невизначеності та фрустраційна толерантність. Так, прийняття невизначеності в науковій літературі інтерпретується як багаторівневий та багатовимірний особистісний конструкт, що містить когнітивний, афективний та конативний компоненти. Інтерпретуючи поняття фрустраційної толерантності, науковці суголосні в розумінні того, що це здатність особистості долати труднощі, здатність до адекватної оцінки фрустраційної ситуації та передбачення виходу з неї.

Ключові слова: психологічне здоров'я, психічне здоров'я, критерії психологічного здоров'я, прийняття невизначеності, фрустраційна толерантність.

Постановка проблеми. Питання забезпечення та збереження психологічного здоров'я особистості в сучасних умовах набуває все більшої актуальності. Останнім часом значно посилились загрози психологічному благополуччю особистості, зріс негативний вплив різноманітних чинників: нестабільність соціально-економічного розвитку суспільства, поглиблення кризової ситуації в країні, воєнна агресія проти України, пандемія COVID-19, необхідність оволодіння новими соціальними ролями, які викликають низку протиріч, загострення почуття страху, невизначеності, невпевненості та розгубленості. Динамічність і суперечливість сучасного світу обумовлюють

значний вплив на людину, втручаються в її особистісний простір і негативно позначаються на її психологічному здоров'ї. Проблема вивчення та дослідження психологічного здоров'я, чинників, які на нього впливають, є доволі актуальною і привертає увагу науковців різних галузей: медицини, психології, педагогіки, економіки, екології, юриспруденції тощо. Така міжгалузєва увага до психологічного здоров'я є доволі актуальною та важливою, оскільки лише завдяки комплексному підходу уможливується пошук шляхів її розв'язання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологічне здоров'я стає предметом вивчення

в царині психології наприкінці ХХ століття. Вченим вдалось не лише розділити поняття «психічне здоров'я» та «психологічне здоров'я», а й позначити те феноменологічне поле, в якому поняття «здоров'я» представлено в сукупності його психологічних аспектів. Проблема психологічного здоров'я особистості розкривалась через взаємозв'язок з різними психологічними явищами та вивчалися різні його аспекти, а саме: О. Алексеев визначив зв'язок між настроєм та здоров'ям; І.Дубровіна досліджувала критерії психологічного здоров'я учасників освітнього процесу; О. Хухлаєва – особливості психічного здоров'я студентів; Л. Дьоміна, І. Ральникова аналізували роль захисних механізмів особистості та їх значення для психічного здоров'я; І. Толкунова Г. Нікіфоров, І. Коцан, Г. Ложкін, М. Мушкевич, О. Наскова систематизували знання та створили основи навчальної дисципліни психологія здоров'я людини; В.Панкратов дослідив особливості саморегуляції психічного здоров'я; Н. Ярема з'ясувала критерії оцінювання та фактори формування психологічного здоров'я; Л. Коробка розкрила проблему психологічного здоров'я в контексті здорового способу життя тощо.

Значний внесок в розробку проблеми психологічного здоров'я зробили зарубіжні вчені – Р. Ассаджіолі, А.Адлер, А. Елліс, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, З. Фрейд, Е. Фром, К. Хорні, К. Юнг, С.Московичі, К.Ерзміш, Е. Еріксон, та ін.

Водночас, незважаючи на тривалу історію вивчення проблеми психологічного здоров'я, в науці й досі немає єдиного розуміння цього поняття, як і немає єдиних критеріїв та способів його оцінки.

Метою статті є теоретичний аналіз поняття «психологічне здоров'я» та дослідження критеріїв психологічного здоров'я особистості.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури дає змогу зробити висновок, що проблему психологічного здоров'я розробляли представники різних наукових психологічних шкіл, проте історична ініціатива у постановці проблеми належить вченим гуманістичного напрямку – Г. Олпорту, А. Маслоу, К. Роджерсу. На думку науковців основою психологічного здоров'я є прагнення людини стати і залишатись самою собою, незважаючи на усі труднощі життя [13]. Визначаючи структуру психічного здоров'я, автори зазначали, що основними її компонентами є позитивне ставлення до себе, самоактуалізація особистості, оптимальний розвиток, особиста автономія, пси-

хічна інтеграція, реалістичне сприймання оточуючих, уміння адекватно впливати на інших тощо.

В індивідуальній психології А. Адлера представлено інший погляд на проблему психологічного здоров'я. Згідно його теорії, критерії психологічного здоров'я напряму пов'язані з тим, наскільки успішно людина здатна вирішувати основні життєві задачі: працювати, дружити, любити [1].

На думку В. Франкла психічне здоров'я можливе лише в тому випадку, коли існує певне напруження між людиною та змістом, що знаходиться зовні, який людині необхідно досягнути, здійснити [10]. Згідно з екзистенційно-психологічною концепцією автора, людина в будь-якому стані, в будь-якій ситуації прагне до змісту, обґрунтованості та змістовності свого життя.

Внутрішню складність та неоднозначність феномену психологічного здоров'я описано в концепції Е. Еріксона. Вчений співвідносить характеристики вітальної особистості з віком, презентуючи їх в якості декількох форм ідентичності, що вже пройшли свій основний шлях розвитку, форм, яким це ще належить та форм, що знаходяться в стадії становлення [2].

К. Хорні вперше звернула увагу на соціальний аспект проблематики психологічного здоров'я, вказавши при цьому на те, що його критерії змінюються в залежності від того до якої культури належить особистість. При цьому кожна культура впевнено вірить в те, що притаманні їй почуття та прагнення є єдиними правильними і нормальними проявами та способами вираження людської природи.

Підтвердження ідеї соціальної обумовленості психологічного здоров'я знаходимо в підході Е. Фромма. На його думку, психологічне здоров'я індивіда напряму пов'язане зі станом соціуму. Здоровою чи ні є особистість, в першу чергу залежить не від неї, а від структури певного суспільства. Нездоров'я суспільства стримує розвиток особистості [4].

На нашу думку природу психологічного здоров'я людини, його компоненти варто розглядати як системне явище, розуміння сутності якого, можливе через вивчення існуючих концепцій та поглядів науковців. Так, О. Шувалов розглядає психологічне здоров'я як еквівалент «здоров'я духовного», визначає його як нормальний розвиток суб'єктивної реальності, а серед провідних критеріїв психологічного здоров'я називає спрямованість розвитку та характер актуалізації людського в людині [13]. Важливо

відмітити, що науковець акцентує увагу на понятті норми, а не відхиленні чи паталогії. Основою психологічного здоров'я, на думку О. Завгородньої, є здатність до інтеграції протиріч між зовнішньою та внутрішньою реальністю, яка можлива лише за умови сформованості вміння до свідомої саморегуляції, розвиненої раціонально-вольової сфери, що створює основу для соціальної адаптації, без пригнічення емоційної сфери [5]. Також в науковій літературі поняття «психологічне здоров'я» описано як динамічний стан внутрішнього благополуччя особистості, що складає її сутність та дозволяє актуалізувати індивідуальні, вікові та психологічні можливості на будь-якому етапі розвитку [8].

Значна кількість науковців, вивчаючи психологічне здоров'я, інтерпретують його через стан балансу та рівноваги між:

- оточуючим природним і суспільним середовищем;
- потребами індивіда та суспільства;
- рефлексивними, емоційними, інтелектуальними, поведінковими аспектами;
- особистістю та середовищем, адекватною регуляцією поведінки і діяльністю людини [6].

Узагальнюючи розглянуті підходи, ми вважаємо, що психологічне здоров'я варто розуміти як динамічний стан внутрішнього балансу різних аспектів життя особистості, що дає можливість здійснювати оптимальний для неї вибір поведінки, окремих вчинків та дій під час взаємодії з оточуючими об'єктивними умовами та можливістю реалізувати власний потенціал.

Стан психологічного здоров'я, на думку вчених, варто вивчати через конкретні критерії. Так, М. Ягода виділяє шість критеріїв психологічного здоров'я, а саме: позитивна установка по відношенню до власної особистості; духовне зростання і самоактуалізація; інтегрована особистість; автономія, самодостатність; адекватність сприйняття реальності; компетентність у подоланні вимог оточуючого світу [9].

А. Елліс, досліджуючи проблему психологічного здоров'я, наводить більш розгалужену систему критеріїв, таких як: інтерес до самого себе та суспільний інтерес, самоврядування (самоконтроль) та висока фрустраційна стійкість, прийняття невизначеності та гнучкість, що виражається в пластичності думки, відкритість до змін, «наукове» мислення та орієнтація на творчі плани, прийняття самого себе, здатність до ризику, тривалій гедонізм, нон утопізм та відповідальність за свої емоційні порушення [14].

Узагальнюючи результати теоретичного аналізу наукової літератури, можемо стверджувати, що серед критеріїв психологічного здоров'я, основними є наступні:

– серед властивостей особистості: оптимізм, зосередженість, урівноваженість, етичність, адекватний рівень вимог (домагань), почуття обов'язку, впевненість у собі, невразливість до образ (уміння позбавлятися образ), працелюбство, незалежність, природність, відповідальність, почуття гумору, доброзичливість, терпимість, самоповага, самоконтроль;

– серед психічних станів: стійкість, зрілість почуттів, володіння негативними емоціями, вільний природний прояв почуттів та емоцій, здатність радіти, збереження звичного оптимального самопочуття;

– серед психічних процесів: адекватне сприйняття самого себе; здатність до логічної обробки інформації; критичність мислення; креативність; знання себе; дисципліна розуму [9].

Розглядаючи проблему підтримки психологічного здоров'я особистості, крізь призму подій сьогодення актуальними, на нашу думку, є наступні критерії: прийняття невизначеності та фрустраційна толерантність.

Умови війни, в яких перебуває сьогодні українське суспільство, спровокували стан надзвичайної розгубленості. Невизначеність життя, невідомість майбутнього, відсутність або руйнація планів та перспектив призвели до зростаючого емоційного напруження, підвищеної тривожності, появи страхів, нав'язливих негативних думок та постійних переживань, що значною мірою впливають на стан психологічної рівноваги особистості, її психологічне здоров'я.

Обґрунтувати значимість зазначеного критерію, а саме, прийняття невизначеності, варто через характеристики проявів двох протилежних особистісних конструктів: толерантність та інтолерантність до невизначеності. Толерантність до невизначеності є багаторівневим та багатовимірним особистісним конструктом, що відображає когнітивний аспект, який характеризує тенденцію сприймання ситуації, афективний аспект – емоційну реакцію на невизначеність та конативний – демонструє індивідуальні поведінкові особливості саморегуляції в складних умовах, що пов'язані з невизначеністю смислових підвалів власного буття [3].

Так, інтолерантна до невизначеності особистість проявляє схильність до: жорсткої категоризації і винесення чітко протилежних суджень, праг-

нення приймати поспішні та невиважені рішення, уникнення непрозорих, нечітких, незрозумілих ситуацій та емоційна реакція на них, сприйняття невизначеності як загрози і відторгнення усього нового. Як наслідок, в умовах невизначеності, інтолерантна особистість зазнає значної дестабілізації психологічного здоров'я.

Тому усвідомлення кардинальної зміни ситуації та неможливості вплинути на певні події життя є надзвичайно важливим кроком, що допоможе підтримувати психологічне здоров'я кожної людини.

Прийняти невизначеність та зорієнтуватися в наявній життєвій ситуації допоможе толерантність до невизначеності, яка також розглядається як здатність людини знаходити сенс життя в складних умовах. Толерантна до невизначеності особистість демонструє такі можливості як:

- здатність приймати рішення, розв'язувати проблеми в ситуаціях, коли складно передбачити всі можливі наслідки та в умовах значного дефіциту фактів щодо наявної ситуації;

- здатність опиратись відсутності логіки у інформації що надходить;

- здатність сприймати нові, незнайомі та ризиковані ситуації як стимулюючі;

- здатність організувати себе і застосовувати дієву соціально-психологічну установку, яка передбачає активізацію афективного, когнітивного та поведінкового компонентів в складній ситуації;

- здатність відчувати та продукувати позитивні емоції в неоднозначних ситуаціях шляхом сприймання їх не як загрози, а як певного виклику;

- готовність пристосуватись до невизначеної ситуації і використовувати ті можливості, які є в наявності [7].

Таким чином, прийняття невизначеності та розвинена толерантність до невизначеності допомагає особистості уникати зневіри, не опускаючи руки, активізувати та мобілізувати усі наявні індивідуальні ресурси для самопомоги та самопідтримки психологічного здоров'я.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує, також, такий критерій психологічного здоров'я як фрустраційна толерантність особистості. Здатність особистості протистояти несприятливим надважким викликам сучасного світу, адаптуватись до навколишнього середовища в умовах війни актуалізує зазначену якість особистості як ніколи.

Проблема фрустраційної толерантності в сучасній науці активно вивчається та розробляється. Інтерпретуючи це поняття, науковці суго-

лосні в розумінні того, що це здатність особистості долати труднощі, здатність до адекватної оцінки фрустраційної ситуації і передбачення виходу з неї, межа допустимого рівня психічного напруження, перевищення якого викликає деструктивні зміни у психіці і поведінці людини. На наше переконання заслуговує уваги визначення, запропоноване Н.Чиженко, яка розглядає цей феномен як психічну якість особистості, що дозволяє адекватно переносити фрустраційні ситуації, демонструючи при цьому конструктивну поведінку на шляху подолання фрустраційних бар'єрів. На думку дослідниці усвідомлення негативних фрустраційних впливів, налаштування на вирішення актуальних життєвих завдань, прояв оптимізму дозволяє зберігати психічну рівновагу. Від рівня сформованості фрустраційної толерантності залежить зниження чутливості до впливу несприятливих факторів, що дозволяє підтримувати психологічне здоров'я особистості. Розглядаючи фрустраційну толерантність як психічну стійкість дослідниця наголошує, що це «здатність індивіда протистояти зовнішнім проявам, що виводять людину зі стану нервово-психічної нерівноваги, і самостійно повертатися в стан психічної рівноваги» [11].

На думку А.Гусева фрустраційна толерантність діє в когнітивній, емоційній і поведінковій сферах та дозволяє особистості витримувати кризові прояви, які пов'язані з невизначеністю власного буття [3]. На основі аналізу вивчених джерел можна визначити, що фрустраційна толерантність є інтегративною характеристикою особистості, головними компонентами якої є: стійкість, витривалість у ставленні до фрустраторів, мотивація на подолання перешкод, життєвий оптимізм, когнітивне оцінювання на основі рефлексії та процесах критичного мислення, що передбачають здатність прогнозування успішного подолання фрустраторів.

Висновки. Отже, підсумовуючи, зауважимо, що здоров'я – це найбільша цінність людини, яка характеризує не лише її стан, але й стратегію життя. Розглядаючи психологічне здоров'я як динамічний стан внутрішнього балансу різних аспектів життя особистості розуміємо, що природні і соціальні чинники визначають ставлення особистості до себе, сприяють особистісному розвитку, забезпечують ефективність і успішність її життя і діяльності.

Психологічне здоров'я реалізується в соціальному, емоційному та духовному благополуччі і виступає провідною потенційною передумовою забезпечення життєвих потреб особистості,

досягнення власних цілей, адекватної та оптимальної взаємодії з людьми та соціальним оточенням.

Стан психологічного здоров'я варто вивчати через конкретні критерії. З огляду на потенційну складність досліджуваного феномена проблема критеріїв психологічного здоров'я потребує ретельного вивчення та аналізу. Незважаючи на те, що науковці

виокремлюють критерії психологічного здоров'я, питання оцінки його стану досі не розв'язане. Жоден із критеріїв не може бути однозначно інтерпретованим, оскільки психологічне здоров'я – це інтегративна система, яку необхідно розглядати не лише як цілісний феномен, а й з урахуванням суб'єктивної об'єктивності ситуації та середовища.

Список літератури:

1. Адлер А. Наука жить: пер. с англ. Киев: Port-Royal, 1997. 288 с.
2. Активность, ценностная направленность и психологическое здоровье студенчества / под ред. А.А. Волочкова. Пермь : Перм. гос. гуманитар.-пед. ун-т. 2015. 200 с.
3. Гусев А.І. До проблеми формування та розвитку толерантності до невизначеності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Сер. № 12. Психологічні науки. К., 2007. № 17(41). Ч. 1. С. 101–113.
4. Дубровина И.В. Практическая психология в лабиринтах современного образования: моногр. М. : Моск. психол.-соц. ун-т, 2014. 464 с.
5. Завгородня О.В. Курганська Л.О. Психологічне здоров'я людини: теоретичні аспекти та прикладні аспекти: монографія К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. С. 43–50.
6. Коцан І.Я., Ложкін, Г.В., Мушкевич М.І. Психологія здоров'я людини. Луцьк : Вежа, 2011. 430 с
7. Павленко Г.В. Толерантність до невизначеності як ресурс психологічного благополуччя студентів. *Актуальні проблеми психології*, 2019. Т. 7, вип. 47. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i47/20.pdf>
8. Пахальян В.Э. Развитие и психологическое здоровье. СПб. : Питер, 2006. 240 с.
9. Толкунова І.В., Гринь О.Р., Смоляр І.І, Голець О.В. Психологія здоров'я людини / за ред. І.В. Толкунової. Київ, 2018. 156 с.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. М. : Прогресс, 1990. 372 с.
11. Чиженко Н. Фрустраційна толерантність особистості як афективний компонент оптимізму. *Психологія і особистість*, 2006. № 2(10). Ч. 2. С. 146–155.
12. Шевченко А.М. Теоретичні аспекти дослідження психологічного здоров'я особистості. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2018. № 1(12).
13. Шувалов А.В. Психологическое здоровье человека. *Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология*, 2009. № 4(15). С. 87–101.
14. Ярема Н.Ю. Психологічне здоров'я особистості. *Юридична психологія*, 2015. № 2. С. 106–113.

Moskalenko O.V., Blokhina I.O. TO THE PROBLEM OF STUDYING THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF PERSONALITY

The article presents the results of the analysis and generalization of scientific research on the psychological health of the individual. The main scientific approaches and theories in the study of the phenomenon of psychological health of the individual are analyzed. The state of the problem of psychological health in the modern conditions of life of the individual and society is considered. Modern approaches to understanding psychological health have been found to be characterized by terminological differences. But a significant number of scholars, studying the problem of psychological health of the individual, interpret it through the relationship of such aspects as the natural and social environment; the needs of the individual and society; reflexive, emotional, intellectual and behavioral manifestations, as well as associated with various psychological phenomena. Criteria of psychological health have been identified and analyzed. As a result of theoretical analysis of scientific papers, it was found that there are a large number of different lists of criteria for psychological health, and despite their diversity, these classifications have some similarities. Most authors highlight the following criteria of psychological health: self-interest and public interest, self-control and high frustration, acceptance of uncertainty and flexibility “scientific” thinking and focus on creative plans, self-acceptance, risk-taking, long-term hedonism, nonutopism and responsibility for their emotional disorders. It is established that in today's conditions the most important criteria for the psychological health of the individual are the acceptance of uncertainty and frustrating tolerance. Thus, the acceptance of uncertainty in the scientific literature is interpreted as a multilevel and multidimensional personality construct that contains cognitive, affective and conative components. Interpreting the concept of frustrating tolerance, scientists agree that it is the ability of the individual to overcome difficulties, the ability to adequately assess the frustrating situation and predict a way out of it.

Key words: *psychological health, mental health, criteria of psychological health, acceptance of uncertainty, frustrating tolerance.*

Нагорна Н.С.

Національний університет «Чернігівська політехніка»

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТІЙНОГО КОНТУРУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті аналізуються особливості дослідження сутності поняття «соціальне підприємництво». Спираючись на результати вітчизняних та зарубіжних наукових пошуків, автор вказує, що специфіка такого пошуку визначається: дослідженням родових понять (підприємництво, бізнес), науковими школами з соціального підприємництва (соціальних інновацій, отриманого доходу, EMES), розвитком феномену під впливом держави, кооперативів та недержавних організацій (американська, європейська та англійська моделі), національними уявленнями про змістовне наповнення, внеском практиків-соціальних підприємців. В контексті соціально-психологічних досліджень, автором робиться акцент на співвіднесення соціального підприємництва як феномену з суб'єктом підприємництва, його особистісними характеристиками та ролями, вказується на важливість розвитку не лише необхідних економіко-психологічних характеристик, а також розвинутого почуття обов'язку, міцну громадянську позицію, моральність. Також характеризуються сфери та напрямки застосування соціального підприємництва, як в Україні, так і закордоном. Робиться узагальнення щодо переважного звернення науковців у наявних дослідженнях до позицій системного підходу, концепції сталого розвитку суспільства, міжсекторального підходу до вивчення соціального підприємництва, що вказує на високий рівень досліджень за економічним та управлінським вектором, у порівнянні з освітнім, соціальним, соціально-психологічним. Соціальне підприємництво визначається як соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів. Окреслюються потенційні можливості наукових розвідок щодо розвитку феномену соціального підприємництва крізь призму таких наукових підходів: системний / екосистемний, міждисциплінарний, стейкхолдерський, партисипативний.

Ключові слова: соціальне підприємництво, соціальний підприємець, системний підхід, екосистемний підхід, стейкхолдерський підхід, партисипативний підхід.

Постановка проблеми. Дослідженням сутності та змістовного наповнення поняття «соціальне підприємництво» (СП) займаються вже не одне десятиліття, як науковці, так і практики, громадські діячі, журналісти та політики. Завдяки розповсюдженню концепту соціального підприємництва по різним куточкам світу, нині ми маємо можливість аналізувати не лише досягнення регіональних наукових шкіл (американська, європейська), а й систематизувати досвід реальних практик у Європі, Азії, Америці, Африці. Проте наявні напрацювання характеризуються векторністю поглядів науковців щодо суті та ознак досліджуваного феномену, національними особливостями та постійним порівнянням соціального підприємництва з класичним бізнесом. Відтак, на нашу думку, доцільним видається аналіз наявних дефініцій поняття «соціальне підприємництво», його ознак та специфіки.

Аналіз останніх публікацій. Тривалий час розглядом питань соціального підприємництва

займались лише західноєвропейські та американські дослідники такі як: Морт, Варавердена, Карнегі (2002); Сандал (2004) та інші. Аналіз публікацій показує, що при розгляді соціального підприємництва цими науковцями акцент робиться на порівняння з родовими поняттями. Наразі вектор досліджень соціального підприємництва в іноземних джерелах спрямовано до питань особистості соціального підприємця (Г. Діз, А. Передо та М. Маклін) та команди, з якою він працює (П. Лайт), а також яку користь має розвиток соціального підприємництва для громади та суспільства (Ф. Спреклі).

На вітчизняному просторі проблема соціального підприємництва досліджується не так давно. Однак, наявні напрацювання дозволили поширити ідею соціального підприємництва (В. Смаль, В.Кокуть), заручитися підтримкою громадського та бізнес секторів (В. Назарук.) та започаткувати курс шкільного соціального підприємництва як факультативу в закладах середньої освіти (А. Корнецький).

Проте, напрацювань у сфері соціально-психологічної науки на вітчизняних теренах вкрай мало. Наявні дослідження психологічного портрету соціального підприємця (О. Чуйко, В. Шкуро), особливостей формування підприємницького способу мислення (О. Бойко), розвитку підприємницької активності персоналу організацій (Л. Карамушка, О. Креденцер). Отже, наразі відсутні комплексні напрацювання, що являтимуть соціально-психологічний базис для розробки системи механізмів розвитку соціального підприємництва в сучасному українському суспільстві.

Відтак, **метою статті** є висвітлення результатів дослідження понятійного контуру соціального підприємництва у вітчизняній та зарубіжній літературі.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на наявний багаж напрацювань щодо змістовного наповнення поняття «соціальне підприємництво», то наше дослідження буде побудоване за такою логікою: аналіз дефініцій іноземними та вітчизняними авторами, опис наукових уявлень щодо його рис та функцій, характеристика можливих векторів наукових підходів щодо розвитку соціального підприємництва як феномену та суспільної практики.

Аналіз сутності поняття «соціальне підприємництво» часто науковці [Бергер; німці; Морт; Варавардена і Карнегі та ін] розпочинають з дослідження та порівняльної характеристики родових дефініцій «підприємництво», «підприємець». Подібні занурення дозволяють враховувати ідеї науковців та мислителів попередніх періодів про природу і особливості підприємництва як феномену: Шумпетера [22; 24], Кантіліона [15; 20; 21], Друкера [15].

На думку команди вітчизняних науковців [10, с. 12] теоретичним підґрунтям для наукових пошуків щодо сутності соціального підприємництва є концепція Дж. Емерсона «комбінованої цінності» у діяльності організацій, що уможлиблюється завдяки «взаємодоповнюючому ефекту економічної та соціальної складових». Аналіз ключових положень означеної концепції дозволив авторам віднайти підходи до розуміння феномену соціального підприємництва (широкий, комбінований, інноваційний та проблемно-орієнтований). Відтак, зважаючи на наявність різних підходів до трактування суті соціального підприємництва, а також на загальну для всіх векторів пріоритетність реалізації соціальної місії, автори формують власне визначення СП як систематичної, в тому числі інноваційної господарської

діяльності, яка передбачає вирішення соціальної проблеми [10, с. 15].

До висновку про інноваційність господарської діяльності, як суті соціального підприємництва, приходять також у своєму дисертаційному дослідженні О. Кацьора [5]. Автор описує мету діяльності СП у вигляді отримання прибутку, що спрямовується на вирішення/пом'якшення соціальної проблеми і досягнення позитивних змін у суспільстві. Означене трактування, на нашу думку, зачіпає питання інновацій та питання змін.

Аспект змін у суспільстві, суспільному поступі є базисом діяльності практиків соціального підприємництва. Однією з найвідоміших є фундація Ашока (Ashoka) [13], що об'єднує починання та сприяє розвитку соціального підприємництва у більше ніж 90 країнах світу. Своє розуміння поняття соціальне підприємництво вони пояснюють крізь особистість агента змін. Відтак, актуальність ефекту тих соціальних змін, на які націлене СП, не зникла, а навпаки постійно укорінюється, посилюється саме практичним досвідом. А соціальні зміни уможлиблюються завдяки тим нововведенням, до яких спонукають лідери соціального підприємництва в конкретних громадах.

Якраз напрямом «соціальних інновацій» є одним з трьох, що сформовані наразі у світі для окреслення наукових шкіл з соціального підприємництва [11, с. 20]. За цим напрямком соціальне підприємництво має обов'язково привносити нові ідеї, рішення та дії у соціальний поступ, в т.ч. шляхом здійснення соціальних перетворень. Окремі науковці, які розділяють даний підхід, роблять акцент у дослідженнях на новаторській діяльності такого соціального підприємця, відкидаючи можливість подібності ідей або франшизінг моделі діяльності [24]. Проте А. Передо та М. Маклін [23] більше зважають на соціальну значущість соціального підприємництва, новації у забезпеченні соціальних потреб, за якої отримання прибутку відводиться на другий план.

Розробники другого напрямку, отриманого доходу, більше зосереджуються на самодостатності бізнесу, отриманні прибутку через підприємницьку діяльність, що потім буде використаний на досягнення соціальної місії.

Третій напрямок розробляють представники Європейської дослідницької мережі (EMES). Автори у своїх працях [18] щодо діяльності соціальних підприємств Європи, більше зважають на належність соціального підприємництва до громадського сектору, а тому акцент робиться на залученість засновників та інших

стейхолдерів до реалізації чітких соціальних цілей в інтересах громади.

Досвід соціального підприємництва, як в Україні, так і закордоном, вказує, що на практиці відбувається синтез тих чи інших характеристик, описаних у напрямках вище. Саме тому, науковці [10; 11] часто визначають соціальне підприємництво як гібридну похідну бізнесу та громадського сектору. Так, вітчизняна дослідниця В. Кифяк [6], визначаючи суть соціального підприємництва, вказує на комплексність даної категорії, що зумовлено революційністю бізнесу, де господарська діяльність зазнала значних змін, що у свою чергу, вплинуло на функціонування, як прибуткових, так і не прибуткових організацій.

Якраз аспект залучення до соціального підприємництва прибуткових та неприбуткових організацій добре проаналізований з точки зору регіональних особливостей розвитку підприємництва у різних частинах світу. Саме тому, науковці [9; 10; 11] виокремлюють: американський, європейський, а подекуди, і англійський підходи до розуміння СП.

Ретроспективний аналіз суспільних явищ і процесів, що відбувались у США, свідчить про значний розвиток громадського руху в різних організаційних його проявах. Саме діяльність різних об'єднань громадян, які реалізовували окремі соціальні ініціативи, акції та проекти, із запровадженням реформи фінансування надання соціальних послуг, була вимушена шукати нові джерела та способи до виживання. Відтак, неприбуткові організації починають заробляти кошти на реалізацію своїх соціальних місій та операційну діяльність, що і стало поштовхом до соціального підприємництва.

Досвід європейських країн вказує на розвиток соціального підприємництва через діяльність кооперативних організацій, що так чи інакше намагались підтримати нужденні групи населення. Пошук стабільного доходу на ряду із виконанням соціальних зобов'язань вилився у соціальне підприємництво.

Щодо історичних витоків соціального підприємництва на теренах Великобританії, що тут воно також походить від корпоративних організацій. Однак, через низку реформувальних змін увібрало риси комерційного підприємства, що створює суспільне багатство [за 12].

По при існування різного історичного підґрунтя, а також національні особливості реалізації, соціальне підприємництво покликане привносити соціальні зміни у життя людей, котрі залучаються до процесу його розвитку.

Специфікою національного сприйняття і трактування пояснюють результати свого дослідження Н. Кегерман, Я. Кратцер, К. Осбелт [15]. За допомогою методу Делфі (дистанційне оцінювання думки експертів) на основі аналізу дефініцій поняття СП, що наведені у науковій літературі, у кілька етапів були визначені десять найважливіших, на думку респондентів, та десять найменш вагомих атрибутивних ознак соціального підприємництва. Не зупиняючись на досягнутому, автори, за допомогою факторного аналізу, визначають п'ять вагових факторів, що мають спільний для всіх п'яти соціальний контекст. Фактор А «суспільно-візіонерський» містить такі атрибутивні ознаки, як: суспільні зміни, суспільні цінності, взаємодія, права людини, візії, нові структури та майбутні можливості. Фактор В «економічний» складають такі атрибутивні ознаки: екологічні зміни та покращення. Назва третього фактору С «суспільно-підприємницький» і він включає соціальний вплив, зміни та покращення, бізнес моделі та стартапами. Фактор Д дослідники назвали як «економічний», що містить підприємства, ресурси, економічну сталість, продукт, послуга та засоби виробництва. До фактору Е під назвою «інноваційно-підприємницький» увійшли такі ознаки: інноваційні методи, креативність / творчість, систематичні зміни, залучення стейхолдерів та засобів. Кореляційний аналіз даних факторів дав можливість встановити зв'язки між ними. Відтак, по при відносно рівні показники кореляції між чотирма, «екологічний», за результатами дослідження [15], має найнижчі зв'язки з іншими. На думку науковців, подібний результат пояснюється розмежуванням соціального підприємництва та екологічних проблем, що характерне для німецького суспільства.

Взагалі, аналіз сутності соціального підприємництва через його ознаки, окремі характеристики, це розповсюджена практика серед науковців [9; 17; 3 та ін.]. Так, досліджуючи соціальне підприємництво як навчальну дисципліну, науку та практичну діяльність, Г.Діз [17] виділив ключові його ознаки: ухвалення місії, що має соціальну (а не лише приватну) цінність; визнання і неупинний пошук нових можливостей для служіння цієї місії; участь у неперервному процесі інновацій, адаптації та навчання; сміливі дії, які не обмежуються ресурсами, наявними на цей момент; демонстрація підвищеного почуття відповідальності перед цільовою аудиторією та готовність звітувати про досягнуті результати [10].

У доповнення до перерахованих ознак соціального підприємництва, з економічної точки зору, В. Кифяк [6] виділяє ще такі: відповідність ідеям сталого розвитку; розвиток концепту підприємництва за системним підходом; взаємопов'язаність із соціальною відповідальністю бізнесу; стимулювання формування інноваційних підходів у технічній, організаційній і комерційних сферах діяльності; синергетичний ефект діяльності – створення позитивної репутації та отримання додаткових як економічних, так і інших вигод; покращення механізмів ведення підприємницької діяльності в усіх сферах: плануванні, фінансуванні, маркетингу та виробництві продукції.

На основі аналізу практики соціального підприємництва в Україні, Горішна [3] виділяє такі його ознаки: рентабельність бізнесу, чітко визначені соціальні цілі, реінвестиції прибутків у розширення діяльності та/ або їх спрямування на досягнення соціальних цілей, демократичне управління, конкурентоспроможність на відкритому ринку, колективна форма власності.

Отже, наведені думки науковців щодо ознак соціального підприємництва також є різновекторними та характеризують здебільшого або економічну, або соціальну сторону одного явища.

Цікавим для психологічної науки, на нашу думку, є ракурс дослідження ознак соціального підприємництва через характеристику інтенцій особистості-соціального підприємця. Результати дослідження проведеного А. Передо та М. Маклін [23] вказують, що соціальне підприємство здійснюється там, де особа: націлена на створення соціальної цінності; продемонструвала здатність розпізнати та скористатися можливостями для створення такої цінності; застосувала інновації у створенні соціальної цінності; готова прийняти ступінь ризику вище середнього в створенні соціальної цінності; та є надзвичайно винахідливою в умовах відносного дефіциту активів у здійсненні своєї соціальної діяльності.

Вітчизняна дослідниця А. Бергер [1] також на основі аналізу дефініцій понять «соціальне підприємство» та «соціальний підприємець» виводить характеристики-ролі, що є притаманними особистості, яка займається соціальним підприємством. Серед таких характеристик: наполегливий керівник місії; емоційно заряджений творець соціальної цінності; високо відповідальний, відданий та соціально насторожений агент; лідер думки; менеджер і керівник; новатор, учасник ініціативи, що попереджає про можливість; прозорливий агент змін.

Отже, соціальне підприємництво, як феномен, може впливати на особистість, котра увірвала ряд не лише важливих економіко-психологічних характеристик, а також має розвинуте почуття обов'язку, міцну громадянську позицію, моральність.

Достатньо важливим, на нашу думку, є окреслення сфер та напрямів, у яких реалізується соціальне підприємництво. Так, у доповіді Європейської комісії, присвяченій секторам соціальної економіки [19] виділено такі напрями, що характерні для соціального підприємництва в країнах Європи: *робоча інтеграція* через навчання та інтеграція людей з інвалідністю та безробітних; *надання соціальних послуг* пов'язаних із здоров'ям, добробутом і медична допомогою, професійним навчанням, освітою, медичними послугами, послугами з догляду за дітьми, послугами для людей похилого віку або допомогою малозабезпеченим людям; *місцевий розвиток територій*, що знаходяться в неблагополучних районах – соціальні підприємства у віддалених сільських районах, схеми розвитку/реабілітації мікрорайонів у міських районах, допомога в розвитку та співпраця з третіми країнами; *інше*, включаючи переробку сільськогосподарської продукції, захист навколишнього середовища, спорт, мистецтво, культуру та історичне збереження, науку, дослідження та інновації, захист прав споживачів та любителів спорту [6].

На основі аналізу зарубіжного досвіду соціального підприємництва, С. Гончарова, І. Буряк та А. Гончаров [2] виокремили такі сфери діяльності СП: соціальні послуги (догляд за людьми, дошкільна освіта дітей, створення спортивних організацій для молоді, побутові послуги, надання послуг малозабезпеченим сім'ям); ініціативи в області соціально-професійної реінтеграції (спрямовані на перенавчання та/або здобуття нової робочої спеціальності, створення робочих місць для людей з інвалідністю); реабілітація людей, які потрапили у складні життєві ситуації; місцевий розвиток (агротуризм, вирішення екологічних проблем на місцевому рівні); сільськогосподарський розвиток; фінансові послуги (надання послуг у мікрокредитуванні); юридичні послуги (надання послуг у консультуванні та юридичному супроводі соціально незахищеної верстви населення); медичні послуги (надання якісних медичних послуг із використанням інноваційного підходу для соціально незахищених та асоціальних верств населення).

Отже, означені сфери та напрямки реалізації соціального підприємництва вказують на широ-

кий вектор застосування досліджуваного феномену у практиці соціального впливу. Потенціал соціального підприємництва, на нашу думку, є недостатньо розкритим та потребує подальших напрацювань.

Здійснений нами аналіз дефініцій поняття «соціальне підприємництво», його ознак та напрямів реалізації дає підґрунтя для наступних узагальнень: 1. Соціальне підприємництво є багатаспектним, міждисциплінарним феноменом, що потребує детального дослідження, зважаючи на вітчизняний досвід; 2. По при звернення науковців до системного підходу, а також концепції сталого розвитку суспільства, у вивченні соціального підприємництва, вважаємо, що економічний та управлінський вектори є дослідженими краще, у порівнянні з освітнім, соціальним, соціально-психологічним; 3. Науковці доволі часто спираються на міжсекторальний підхід (бізнес, держава, третій сектор), що, на нашу думку, обмежує охоплення особливостей взаємодії і взаємовпливу означених та інших сфер економіки; 4. відтак, під соціальним підприємництвом ми розуміємо – соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів. 5. Розвиток даного феномену, на нашу думку, вбачається крізь призму таких наукових підходів: системний / екосистемний, міждисциплінарний, стейкхолдерський, партисипативний.

З позицій системного підходу, соціальне підприємництво є частиною суспільства як над системи, та взаємодіє з іншими її частинами або партнерами (бізнес, держава, громада, освіта). У той же час соціальне підприємництво є також складною системою зі своїми підсистемами: команда, соціальна місія, партнери, бізнес-модель та інше.

Щодо екосистемного підходу, то практики соціального підприємництва в Україні до екосистеми СП відносять: підприємців, бізнес-асоціації та корпорації, донорів, фонди, соціальних інвесторів, інкубатори, акселератори, ЗВО, організації, що надають посередницькі та дослідницькі послуги, органи влади, медіа та громаду. Однак, на нашу думку, важливим є не просто зачислення до цієї когорти тих чи інших партнерів, актуальним, в аспекті розвитку соціального підприємництва, є дослідження та подальша розбудова ефективної взаємодії між ними. Тому з позицій екосистемного підходу актуальним є аналіз характеру взаємовідносин між партнерами, а

також у команді соціального підприємства (згуртованість, довіра, соціально-психологічний клімат та інше).

Оскільки питання розвитку соціального підприємництва в Україні зачіпає різні сторони суспільного життя та залежить від розбудови конструктивних партнерських відносин між сферами освіти, бізнесу, держави та громади, то, на наш погляд, доречним є аналіз особливостей соціального підприємництва крізь призму міждисциплінарного підходу.

З позицій стейкхолдерського підходу, на нашу думку, цікаво буде розглянути ролі, особливості наявного та необхідного функціоналу інструментів впливу ключових інституцій (держава, громада, освіта, бізнес).

І нарешті партисипативний підхід, на наш погляд, видається найбільш влучним з позицій психологічної науки, оскільки науковий пошук може бути спрямований на дослідження спільної участі ключових стейкхолдерів розвитку соціального підприємництва (освіти, держави, бізнесу, громади), а також на особливості залучення та соціально-психологічного ефекту від реалізації соціального підприємництва щодо різних категорій клієнтів соціальної роботи.

Висновки. Проведений нами теоретичний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дає підстави для наступних узагальнень:

Наявність значного масиву наукових доробок з тематики соціального підприємництва свідчить про одночасну актуальність даного феномену, його важливість у сучасному суспільному поступі, а також про складність, комплексність його дослідження з позицій лише однієї науки, сфери.

З огляду на результати нашої наукової розвідки, під соціальним підприємництвом розуміємо соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів.

Розвиток феномену соціального підприємництва, на нашу думку, вбачається крізь призму таких наукових підходів: системний / екосистемний, міждисциплінарний, стейкхолдерський, партисипативний.

Отримані результати, безумовно, не можуть претендувати на остаточні висновки. Поставлена проблема вимагає ґрунтовного вивчення, теоретико-праксеологічного аналізу щодо ролі соціального підприємництва у суспільному процесі на сучасному етапі, тенденцій його розвитку.

Список літератури:

1. Бергер, А.Д. Розвиток соціального підприємництва: теоретико-практичні підходи. Науковий погляд: економіка та управління. 2020. № 3(69). С. 47–51. DOI: 10.32836/2521-666X/2020-69-8
2. Гончарова С.Ю., Буряк І.В., Гончаров А.Б. Соціальне підприємництво: сутність, ознаки та місце у діяльності сучасних домогосподарств. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Випуск 27. Частина 2. С. 125–130.
3. Горішна Н.М. Феномен соціального підприємництва: сутність і критерії. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2016. Випуск 2(39). С. 58–61.
4. Доброва Н.В. Соціальне підприємництво. Економічні інновації. Одеса. 2015. Вип. 59. С. 112–117. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecinn_2015_59_15
5. Кацьора О.В. Формування соціального підприємництва в контексті соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області): дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04. Ужгород, 2021. 202 с.
6. Кифяк В.І., Малиш Л.Б. Соціальне підприємництво: проблеми та перспективи. Бізнес Інформ. 2020. № 5. С. 275–280.
7. Ковалевська А.В., Нечипоренко Я.Є. Підприємництво на базі громади як особливий вид соціального підприємництва. Науковий журнал «Молодий вчений». 2019. № 7(71). С. 134–141.
8. Пилипенко Н.М., Карпець О.В. Теоретичні аспекти соціального підприємництва в сучасних умовах. Ефективна економіка. 2021. № 3. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/3_2021/89.pdf
9. Смаль В., Кокоть В.Що слід знати про соціальне підприємництво : посібник. URL: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Social_Entrepreneurship_-_Guide-WEB-1.pdf
10. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін : посібник / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.С., Туманова А.А. К : ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. 188 с. URL: http://eef.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Book_sotsialne-pidpryyemnytstvo_pidruchnyk.pdf
11. Соціальне підприємництво: посібник для викладачів курсу / за наук. ред. А.О. Корнецького. К. : Фамільна друкарня Huss, 2019. 160 с.
12. Фріп Спреклі Посібник з планування соціального підприємництва. Local Livelihoods, 2011. 68 с. URL: http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/posibnik_z_planuvannya_socialnogo_pidpriemstva.pdf
13. Ashoka Foundation. URL: <https://www.ashoka.org/en-us>
14. Austin J., Stevenson H., Wei-Skillern J. Social and commercial entrepreneurship: same, different, or both? 2012, R. Adm., São Paulo, v. 47, n. 3, p. 370–384. DOI: 10.5700/rausp1055, URL: <https://www.scielo.br/j/rausp/a/HM3r8D3Tfwm7WJZYFkNt5vz/?format=pdf&lang=en>
15. Cagarman K., Kratzer J., Osbelt K. Social Entrepreneurship: Dissection of a Phenomenon through a German Lens. Sustainability 2020, 12, 7764; doi:10.3390/su12187764, URL: https://www.researchgate.net/publication/345288479_Social_Entrepreneurship_Dissection_of_a_Phenomenon_through_a_German_Lens
16. Certo S.T., Miller T. Social entrepreneurship: Key issues and concepts Business Horizons (2008) 51, pp. 267–271 Doi:10.1016/j.bushor.2008.02.009, URL: https://www.academia.edu/5102265/Social_entrepreneurship_Key_issues_and_concepts
17. Dees J.G. The meaning of social entrepreneurship. Center for the Advancement of Social Entrepreneurship, Duke University's Fuqua School of Business, 2001 (revised vers.). URL:https://centers.fuqua.duke.edu/case/wp-content/uploads/sites/7/2015/03/Article_Deess_MeaningofSocialEntrepreneurship_2001.pdf
18. Defourny J., Nyssens M. The EMES approach of social enterprise in a comparative perspective. EMES Working Papers Series. 2012. № 12/03. 44 p.
19. European Commission. Sectors of the Social economy in the EU: Social enterprises. URL: https://ec.europa.eu/growth/sectors/proximity-and-social-economy/social-economy-eu/social-enterprises_en
20. Hebert, R.F.; Link, A.N. The Entrepreneur as Innovator. J. Technol. Transf. 2006, 31, 589–597. URL: <http://hdl.handle.net/10.1007/s10961-006-9060-5>
21. Long, W. The Meaning of Entrepreneurship. Am. J. Small Bus. 1983, 8, 47–59.
22. Mort G., Weerawardena J., Carnegie K. Social entrepreneurship: Towards conceptualisation. International journal of nonprofit and voluntary sector marketing. 8.1 (2003): pp. 76–88. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/nvsm.202>
23. Peredo A.M., Mclean M. Social Entrepreneurship: a critical review of the concept. 2006. Journal of World Business 41(1):56-65- URL:https://www.researchgate.net/publication/223369993_Social_Entrepreneurship_A_Critical_Review_of_the_Concept DOI:10.1016/j.jwb.2005.10.007
24. Sandal Jan-U. International Study Course in Social Entrepreneurship. URL: <https://janusandal.no/en/om/fil-dr-jan-u-sandal-institute>
25. WORLD YOUTH REPORT: Youth Social Entrepreneurship and the 2030 Agenda – URL: <https://www.un.org/development/desa/youth/wp-content/uploads/sites/21/2020/07/2020-World-Youth-Report-FULL-FINAL.pdf>

Nahorna N.S. RESEARCH OF THE CONCEPTUAL CONTOUR OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN DOMESTIC AND FOREIGN LITERATURE

The article analyses the features of the study of the essence of the “social entrepreneurship” concept. Based on the results of domestic and foreign research, the author points out that the specifics of such research is determined by: research of generic concepts (entrepreneurship, business), scientific schools of social entrepreneurship (social innovation, income, EMES), the development of the phenomenon under the influence of state, cooperatives and non-governmental organizations (American, European and English models), national ideas about the content, the contribution of social entrepreneurs. In the context of socio-psychological research, the author emphasizes the correlation of social entrepreneurship as a phenomenon with the subject of entrepreneurship, its personal characteristics and roles, points out the importance of developing not only the necessary economic and psychological characteristics, but also a strong sense of duty, strong civic position, morality. Areas and directions of application of social entrepreneurship, both in Ukraine and abroad, are also characterized. A generalization is made about the focus of scholars in existing research to the positions of a systematic approach, the concept of sustainable development of society, intersectoral approach to the study of social entrepreneurship, indicating a high level of research on economic and managerial vector, compared to educational, social, socio-psychological. Social entrepreneurship is defined as a social phenomenon that, using business approaches, promotes social changes at the community level by involving key partners. Potential opportunities for scientific research for the development of the phenomenon of social entrepreneurship through the prism of the following scientific approaches are outlined: systemic / ecosystem, interdisciplinary, stakeholder, participatory.

Key words: *social entrepreneurship, social entrepreneur, systemic approach, ecosystem approach, stakeholder approach, participatory approach.*

Пріб Г.А.

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

Раєвська Я.М.

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

Бебеза Л.Є.

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

Бойові дії завжди стають причиною чималої кількості ушкоджень, травм і людських втрат. Отриманий досвід бойових дій, бойовий стрес неодмінно впливають на емоційно-психологічний стан особистості, що можуть супроводжувати його протягом тривалого часу та впливати на перебіг її адаптації до цивільного життя.

Адаптація особистості в умовах бойових дій визначена як складний процес пристосування, що включає у себе велику кількість аспектів та стосується ряду сфер життєдіяльності особи. Визначено три складові адаптації особистості в умовах бойових дій: психологічна, правова, професійна. Виокремлено дві групи чинників, що впливають на успішність адаптації.

Доведено, що окрім умов зовнішнього середовища та фізичних процесів, на успішність адаптації особистості в умовах бойових дій впливають психологічні властивості та характеристики особистості.

Виділено два типи факторів адаптації особистості в умовах бойових дій: перший тип – це фактори, що сприяють успішній адаптації особистості в умовах бойових дій, які здійснюють позитивний вплив, допомагають особі адаптуватися до нових умов середовища, до прийнятих в ньому норм і правил поведінки, пристосуватися до нової соціальної ролі, переосмислити своє місце в суспільстві. Такі фактори стимулюють особу до повноцінного включення у соціальну діяльність, допомагають у відновленні після травматичного досвіду. До першого типу віднесено позитивний емоційний стан, адаптованість, спілкування, позитивна переоцінка досвіду, посттравматичне зростання, життєстійкість. До другого типу віднесено фактори, що перешкоджають успішній адаптації особистості в умовах бойових дій, які здійснюють деструктивний вплив, підтримують руйнівну поведінку, негативну оцінку життєвої ситуації, не сприяють або перешкоджають відновленню та ускладнюють процес адаптації. Другий тип включає дистрес, песимістичний погляд на пережитий досвід, симптоми посттравматичного стану.

Ключові слова: особистість, бойові дії, адаптація, посттравматичне зростання, життєстійкість, посттравматичний стан.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність теми адаптації особистості в умовах бойових дій зумовлена подіями останніх років на Сході України та умовами сьогодення. Воєнні дії завжди стають причиною чималої кількості ушкоджень, травм і людських втрат. Отриманий досвід бойових дій, стрес в умовах війни неодмінно впливають на емоційно-психологічний стан особистості, що можуть супроводжувати її протягом тривалого часу та впливати на перебіг її адаптації до цивільного життя. Серед багатьох економічних, політичних, соціальних

наслідків, які будь-яка війна несе для суспільства, виникають також і психологічні наслідки. Діапазон впливу факторів війни на людину надзвичайно широкий. Деякі фактори, зокрема, досвід бойових дій, жахи війни, втрати рідних та близьких можуть призводити до важких емоційно-психологічних та психічних станів, що негативно впливає на адаптацію. Інші фактори навпаки, можуть позитивним чином впливати на процес пристосування особистості до нових умов існування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання різноманітних аспектів адаптації особистості в умовах бойових дій хвилюють психологів,

соціологів, політологів та представників інших галузей. Проблема соціально-психологічної адаптації з точки зору соціалізації особистості, соціальної адаптації вивчалася такими вченими, як Г. Андрєєва, О. Зотова, Т. Кабаченко, Б. Паригіна, А. Петровський, М. Ярошевський. Т. Кабаченко, В. Кислий у процесі соціально-психологічної адаптації виділяють стадії та притаманні їй фактори, Ю. Бохонкова, Н. Завацька – показники щодо її успішності.

Темі психічного здоров'я та емоційно-психологічного стану учасників бойових дій після повернення додому приділили свою наукові пошуки такі зарубіжні учені як С. Вільямс, Дж. Вілсон, Л. Калхун, Д. Кишбог, Р. Лауфер, Р. Скурфілд, В. Холл. Серед вітчизняних учених, які здійснили внесок у розробку загально-теоретичних аспектів відмітимо наукові пошуки Т. Добровольської, В. Климчука, В. Маслюка, Н. Матейчука, В. Стасюка, С. Сєдіна, І. Соловійової, В. Турбан, Т. Титаренко, С. Харченка, О. Хміляр.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні особливостей соціально-психологічної адаптації особистості в умовах бойових дій, оскільки побудова державою системи забезпечення адаптації особистості в умовах бойових дій потребує суттєвого вдосконалення та пришвидшення темпів її практичного впровадження.

Виклад основного матеріалу. Поняття «адаптація» визначаємо як формування найбільш адекватних стереотипів поведінки в умовах змінюваного мікросоціального середовища [1, с. 60]. Адаптація особистості в умовах бойових дій до цивільного життя є складним процесом пристосування, що включає у себе велику кількість аспектів та стосується ряду сфер життєдіяльності особи. Складності адаптації перш за все пов'язані із необхідністю пристосовуватися до нових умов, адже психічний стан людини перебудовується під потреби бойової обстановки та потім виявляється непридатним до перебування та життєдіяльності у мирній обстановці (стандартних цінностей, до оцінки мирними громадянами пережитих ветераном військових подій та інше) [7, с. 107].

Законодавством України визначено три складові адаптації особистості в умовах бойових дій:

1) психологічна – оволодіння системою цінностей (нормами, установками, зразками поведінки), культурою, які існують у цивільному середовищі, з метою виконання наявних у ньому вимог до особистості;

2) правова – освоєння правових норм, які регламентують соціальний і правовий статус особи, звільненої з військової служби, та членів її сім'ї, визначають їх права, обов'язки і можливості, а також оволодіння інформацією про державні органи, установи і організації, які можуть допомогти в освоєнні таких норм і реалізації своїх прав і можливостей;

3) професійна – залежно від професії спеціалізоване удосконалення наявних професійних знань, умінь і навичок або оволодіння новими та подальше успішне працевлаштування [11].

Отриманий досвід бойових дій призводить до особистісних змін особистості, деякі із них є незворотними. Зміни в особистості неодмінно накладають відбиток на сприймання нової реальності, тобто, нових соціальних умов, в яких людина адаптується. Такі зміни, які зумовлені досвідом бойових дій, називають «воснізована психіка», і характеризується такими новоутвореннями:

– яскраво виражене бажання бути зрозумілим – мати в контакт з оточенням такий зворотній зв'язок, що виправдовує морально їх участь у жорсткому насильстві соціальною користю;

– бути соціально визнаними – це допоможе подолати комплекс провини, виправдати власні агресивні та жорстокі вчинки перед самим собою, своєю совістю, зробити спогади про них менш травмуючими;

– потреба отримати у суспільстві визнання – високу оцінку своїх особистих зусиль, дій, так, щоб факт позитивної оцінки став відомий широкому колу людей, товаришам по службі, членам сім'ї;

– прагнення бути прийнятим в систему соціальних зв'язків і відносин мирного життя з більш високим, ніж раніше, соціальним статусом;

– приголомшення від реальностей мирного життя;

– важко звикнути з думкою, що в той час, коли вони ризикували життям, в країні, в армії нічого не змінилося, суспільство взагалі не помітило їх відсутності [7, с. 107].

У дослідженні О. Кокуна виділено дві групи чинників, що впливають на успішність адаптації: суб'єктивні фактори (професійна кваліфікація та досвід людини, її особистісні особливості, потреби, загальні та професійні інтереси, мотиви, світогляд, переконання й установки, життєвий досвід, особливості психічних функцій, нейродинамічних якостей, емоційні та вольові компоненти, задоволеність роботою, психофізіологічні можливості та психофізіологічний стан, працездатність тощо); об'єктивні (умови діяльності

людини, вид, характер та величина навантаження, психологічний клімат, соціально-побутові умови тощо) [5, с. 32]. Ми підтримуємо позицію дослідника Ю. Бриндікова про те, що окрім умов зовнішнього середовища, соціального оточення і фізіологічних процесів, успішна адаптація залежить й від самої особистості в умовах бойових дій: від її особистісних структур, властивостей і характеристик [2, с. 74].

Травматичні події та обставини кардинально змінюють звичний спосіб життя людей, їх побут, стосунки, мрії, цінності, пріоритети, що потребує постійної адаптації до кризових умов. Наявність кризи, з одного боку, може негативно відобразитись на умовах життя, а з іншого – спонукати до пошуку нових можливостей, втілення нереалізованого потенціалу та прихованих людських ресурсів, вироблення ефективних психологічних стратегій адаптації. Виділяємо два типи факторів адаптації особистості в умовах бойових дій, зокрема:

перший тип: фактори, що сприяють успішній адаптації особистості. Ці фактори здійснюють позитивний вплив, допомагають особі адаптуватися до нових умов середовища, до прийнятих в ньому норм і правил поведінки, пристосуватися до нової соціальної ролі, переосмислити своє місце в суспільстві. Такі фактори стимулюють особу до повноцінного включення у соціальну діяльність, допомагають у відновленні після травматичного досвіду;

другий тип: фактори, що перешкоджають успішній адаптації особистості. Такі фактори здійснюють скоріше деструктивний вплив, підтримують руйнівну поведінку особи, негативну оцінку життєвої ситуації, не сприяють або перешкоджають відновленню та вцілому ускладнюють процес адаптації особи.

У багатьох вітчизняних дослідженнях наводяться різноманітні фактори першого і другого типу. Наведемо деякі із них.

Дослідниця І. Галецька в контексті вивчення особливостей соціальної адаптації визначає критерії успішної соціальної адаптації, зокрема: суб'єктивне самооцінювання ступеня адаптації; позитивний емоційний стан; наявність можливостей для подальшого розвитку; позитивне ретроспективне оцінювання через певний час [4, с. 92]. Таким чином, акцент тримається на позитивному оцінюванні ситуації та оптимістичному погляді.

Дослідниця Р. Федоренко виокремлює три основні постулати успішної психологічної адап-

тації: спілкування, прийняття бійця таким, яким він є, і допомога фахівців [13, с. 273].

Окремим фактором, що впливає на перебіг адаптації особистості в умовах бойових дій є наявність або відсутність такої риси як адаптованість. Адаптованість можна визначити не лише в об'єктивно діагностованій ситуації рівноваги, суб'єктивному відчутті задоволеності соціальною ситуацією, а й передбачає відсутність негативних емоційно-поведінково-особистісних наслідків у майбутньому та особистісний розвиток [4, с. 92]. На думку О. Колісніченко, брак адаптаційного потенціалу особистості веде до дезінтеграції психічної діяльності, а також сприяє формуванню неефективних форм адаптаційних реакцій [6, с. 31]. Позитивним чином на адаптацію особистості в умовах бойових дій до умов цивільного життя впливає підхід позитивного погляду, оскільки позитивна переоцінка є способом інтерпретації пережитого, концентруючись перш за все на світлій стороні подій [14, с. 798].

Переломним моментом у переживанні травматичного досвіду, який отримує особистість в умовах бойових дій, є посттравматичне зростання [15]. Воно характеризує перш за все позитивні зміни у особистості, яка має досвід травматичних подій, була учасником будь-яких складних, трагічних подій; внаслідок осмислення травматичних подій, особистість має змогу переосмислити себе, власну ієрархію цінностей а також переосмислити стосунки із оточуючими – фокусуючись на їх корисності, сприйнятливості.

У роботі О. Мельник досліджувалися добре адаптовані учасники в умовах бойових дій, в яких визначили риси, які цьому сприяли: виражена резилентність (здатність до подолання стресів), життєстійкість, адаптивні копінг-стратегії і помірне психологічне благополуччя. Друга частина учасників в умовах бойових дій, яким була характерна квазіадаптація, виражали помірну резилентність і життєстійкість, відносно адаптивні копінг-стратегії, високий рівень психологічного благополуччя. Третю групу становили учасники із дезадаптацією – вони демонстрували низький рівень таких показників, як психологічне благополуччя, резилентність, посттравматичне зростання, а також помірну або невиражену життєстійкість [8, с. 15].

Якщо розглядати процес адаптації ззовні, то він виглядає як намагання особистості вписати власний життєвий світ у нову систему соціальних координат. Проте, насправді, все відбувається навпаки. Адаптованою можна вважати особис-

тість, яка прийняла нову соціальну реальність в особистісну систему уявлень про те, що відбувається довкола. Таким чином адаптація особистості в умовах бойових дій передбачає насамперед наслідування нею нових ознак навколишнього та створення на цій основі оновленої суб'єктивної картини світу.

Вчені О. Буряк та М. Гіневський виокремлюють чинники, що ускладнюють адаптацію: необхідність кардинальної зміни життя та діяльності особистості в умовах бойових дій (у тому числі, побутових звичок, житлових умов); необхідність освоєння нової спеціальності, та труднощі, що будуть виникати на цьому шляху. В умовах таких кардинальних змін, особистість не тільки повинна оволодівати новими знаннями, уміннями і навичками, але й розвивати особисті якості, які необхідні для нової діяльності [3, с. 161].

Т. Титаренко відмічає, що в особистості в умовах бойових дій простежуються зміни на багатьох рівнях життєдіяльності:

1) на індивідуально-психологічному рівні знижується креативність, збалансованість, адаптивність;

2) на ціннісно-смысловому рівні тимчасово втрачено здатність до пошуку сенсів, осмислення власного досвіду, загалом стає важче отримувати задоволення від повсякденного життя;

3) на соціально-психологічному рівні зменшується схильність до співробітництва, а також здатності до співпереживання;

4) знижується рівень довіри до світу, особливо, до мирного життя, куди учасник бойових дій повернувся після військової служби [12, с. 71].

Також дослідниця відмічає свої спостереження: серед тих, хто отримав воєнну травму, приблизно третина переживає стан розщепленості, порушення цілісності власного «Я» та деструктивні зміни Я-ідентичності; через такі зміни суттєво знижується або зовсім зникає бажання самореалізації; водночас із цим, погіршуються здатність до саморегуляції та корекція власних негативних станів [12, с. 71].

Окремо слід відзначити складні емоційно-психологічні та психічні стани. Потужним фактором, що негативно впливає на адаптацію особистості в умовах бойових дій є хронічні посттравматичні стани, посттравматичні стресові розлади, на які, на жаль, страждає великий відсоток населення. Серед клінічних симптомів, які можуть проявлятися в особистості в умовах бойових дій, визначаємо:

– невмотивована пильність (уважне слідкування за всім, що відбувається, постійне від-

чуття загрози, вибухові реакції, інколи робляться стрімкі рухи);

– притупленість емоцій (повна або часткова втрата емоційних проявів, важко дається встановленні близьких та дружніх стосунків з оточуючими, недоступність емоцій радості, кохання, творчого підйому, грайливості);

– агресивність (прагнення вирішувати проблеми застосовуючи грубу силу, переважно, фізичну, емоційну, вербальну);

– порушення пам'яті та концентрації уваги (труднощі із згадуванням і зосередженням);

– депресія (стан, що супроводжується відчаєм, почуттям безглуздості життя, нервовим виснаженням, апатією);

– загальна тривожність (в тілі – ломота в спині, спазми шлунку, головні болі, у психіці – постійне хвилювання, параноїдальні явища, в емоціях – постійне почуття жаху, невпевненості, комплекс провини);

– зловживання наркотичними, лікарськими речовинами та іншими токсичними препаратами;

– непрохані спогади.

Таким чином, клінічні симптоми посттравматичного стресового розладу свідчать про складний емоційно-психологічний стан особистості. Ці симптоми впливають на сприйняття дійсності, оцінку її безпеки, сприймання соціальних контактів та інших аспектів нормальної життєдіяльності. Ці симптоми можуть суттєво погіршити адаптацію особистості в умовах бойових дій, і навіть привести до дезадаптації. В разі такого складного стану особистості, необхідною є професійна допомога.

Висновки. Таким чином, теоретичний аналіз досліджень соціально-психологічної адаптації особистості в умовах бойових дій дозволяє визначити її як складний багатомірний процес взаємодії, в результаті якого формується нова позитивна соціальна ідентичність, що адекватна соціальним змінам, які, зокрема, відбуваються внаслідок воєнного конфлікту; як процес позитивного розвитку особи, підвищення її потенціалу при включенні її в систему міжособистісних відносин та знаходження умов для реалізації потреб у самоповазі й самореалізації. На адаптацію можуть позитивно чи негативно впливати різноманітні фактори. Перелік факторів, що спричиняють позитивний або негативний вплив, є різноманітним і стосується усіх сфер життєдіяльності особистості. Фактори першого типу можуть суттєво вплинути на успішність адаптації, полегшити період пристосування до нових правил, укріпити

в особистості здорову впевненість та життєстійкість, а також допомагати тримати у фокусі позитивні зміни. Фактори другого типу можуть суттєво ускладнити адаптивний період особистості в умовах бойових дій, посилити негативний погляд на оцінку життєвих ситуацій.

Список літератури:

1. Безпалько О. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
2. Бриндіков Ю. Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб: дис. ... доктор пед. наук: 13.00.05. Хмельницький, 2018. 559 с.
3. Буряк О. О., Гіневський М. І. Соціальна адаптація армії України до нових умов існування. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, 2014. Вип. 4. С. 160–166.
4. Галецька І. Психологічні чинники соціальної адаптації. *Соціогуманітарні проблеми людини*, 2005. № 1. С. 91–100.
5. Кохун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. К. : Міленіум, 2004. 265 с.
6. Колесніченко О. С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців : монографія. Х. : ФОП Бровін О.В., 2018. 488 с.
7. Корольчук, О. Л. Посттравматичний стресовий розлад як новий виклик сучасній Україні. *Інвестиції: практика та досвід*, 2016. № 17. С. 104–111.
8. Мельник О. В. Вікові особливості адаптації учасників бойових дій: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. Київ, 2019. 20 с.
9. Музичко Л. Т. Подолання посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, ПП «Медобори – 2006», 2017. Вип. 10. С. 289–299.
10. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 № 3551-ХІІ. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. № 45. ст. 425. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення 17.12.2021).
11. Про схвалення Концепції Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2017 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 р. № 1068-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-2013-р#n9> (дата звернення: 20.12.2021).
12. Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.
13. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
14. Helgeson V. S. Reynolds K. A., Tomich P. L. A Meta-Analytic Review of Benefit Finding and Growth. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2006. Vol. 74(5). pp. 797–816.
15. Linley P., Joseph S. Positive change following trauma and adversity. *Journal of Traumatic Stress*, 2004. Vol. 17. P. 1121.
16. Morin R. The Difficult Transition from Military to Civilian Life. Pew Research Center. Retrieved from. URL: <http://www.pewsocialtrends.org/2011/12/08/the-difficult-transition-from-military-to-civilian-life/> (дата звернення: 20.11.2021).

Prib G.A., Raievska Ya.M., Beheza L.Ie. SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY ADAPTATION IN THE CONDITIONS OF COMBAT

Combat is always the cause of many injuries, traumas and casualties. The experience of combat operations, combat stress inevitably affect the emotional and psychological state of the individual, which may accompany him for a long time and affect the course of its adaptation to civilian life.

Adaptation of the individual in combat conditions is defined as a complex process of adaptation, which includes a large number of aspects and relates to a number of areas of life. Three components of adaptation of the person in the conditions of military operations are defined: psychological, legal, professional. Two groups of factors influencing the success of adaptation have been identified.

It is proved that in addition to environmental conditions and physical processes, the success of personality adaptation in combat is influenced by psychological properties and personality characteristics.

There are two types of factors of adaptation of the individual in combat: the first type – are factors that contribute to the successful adaptation of the individual in combat, which have a positive impact, help the

person adapt to new environmental conditions, norms and rules of conduct. to a new social role, to rethink their place in society. Such factors stimulate a person to fully engage in social activities, help in recovery from traumatic experiences. The first type includes a positive emotional state, adaptability, communication, positive reassessment of experience, post-traumatic growth, vitality. The second type includes factors that prevent the successful adaptation of the individual in combat, which have a destructive effect, support destructive behavior; negative assessment of life, do not promote or hinder recovery and complicate the adaptation process. The second type includes distress, pessimistic view of the experience, symptoms of post-traumatic stress disorder.

Key words: *personality, combat, adaptation, post-traumatic growth, vitality, post-traumatic state.*

Проць О.І.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЧИННИКИ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЖІНОК У ДЕКРЕТНІЙ ВІДПУСТЦІ ІЗ РІЗНИМ СТАВЛЕННЯМ ДО ВЛАСНОГО МАТЕРИНСТВА

Стаття присвячена опису дослідження особливостей й чинників суб'єктивного благополуччя жінок в ранній період їхнього материнства. Враховано, при цьому, ставлення жінок до власного материнства.

Сучасне суспільство нині не вважає ключовою роллю жінки материнство. Перед жінкою стоїть ряд виборів: професійного, кар'єрного зростання, особистісного самовдосконалення. Нерідко, жінці доводиться відстоювати своє право на материнство, що, неодмінно, впливатиме на її власну материнську ідентичність. Але лише та жінка, у якої ефективно розвинута властива материнська ідентичність може бути успішною й щасливою матір'ю.

Переживання щастя (яке мало б нести материнство для жінки), відчуття власного благополуччя неодмінно позначиться на ефективності жінки як матері та відобразиться на малюкові. Відповідно, дослідження психологічного благополуччя у жінок, які перебувають у декретній відпустці і мають різні уявлення про себе як про матір, є актуальним.

Мета описаного у статті дослідження - визначити особливості суб'єктивного благополуччя матерів які перебувають у декретній відпустці (на ранньому етапі їх материнства) та мають різне уявлення про своє материнство.

Емпіричне дослідження полягало в опитуванні 59 жінок віком 22–38 років. Для аналізу даних використовувалися відповідні математико-статистичні методи: факторний та кластерний види аналізів даних.

Виявлено, що чим бажанішою є вагітність для жінки, тим швидше й ефективніше вона ідентифікується з материнською роллю. Якщо шлях до материнства у жінки був надто довгий і важкий, материнська ідентифікація утруднюється через минулі психотравми, що зумовлені викиднями, неможливістю завагітніти тривалий період чи ускладненою вагітністю. Доведено, що чим більше дітей у жінки, тим більш повно розкривається її материнська сфера і сильнішою є її материнська ідентифікація.

З'ясовано, що жінка, яка ключовою самоідентифікацією в період декретної відпустки вбачає саме материнську сферу, усвідомлює і приймає той факт, що роль матері передбачає певну самопожертву. В період декрету жінка може особистісно зростати. Власне материнство передбачає особистісне зростання для жінки, попри утруднені можливості роботи/кар'єри та обмежені соціальні контакти.

Доведено, що негативний вплив на загальне психологічне благополуччя жінки, яка перебуває в декретній відпустці, чинить відсутність допомоги у побуті з боку шлюбного партнера.

Ключові слова: материнство, ставлення до материнства, суб'єктивне благополуччя, відпустка по догляду за дитиною, декретна відпустка.

Постановка проблеми. В системі цінностей сучасного суспільства материнство втрачає свої ключові позиції. Жінка має ряд альтернатив для власного зростання: особистісного, професійного, кар'єрного. Здійснюючи вибір між сім'єю/материнством та професійним розвитком, жінки, в умовах сьогодення, часто надають перевагу професії. Кількість дітей в сучасних сім'ях зменшується, а вік жінки, у якому вона вирішила стати матір'ю, навпаки, збільшується. Часто, аби прийняти власне материнство необхідно протистояти ряду викликам сучасного світу. Але лише та

жінка, якій властива материнська ідентичність може бути успішною й щасливою матір'ю.

Рівень психологічного благополуччя жінок, які нещодавно стали матерями, імовірно також може змінюватися. Переживання щастя, що мало б нести материнство для жінки, відчуття власного благополуччя неодмінно позначиться на ефективності жінки як матері та відобразиться на малюкові. Відповідно, дослідження психологічного благополуччя у жінок, які перебувають у декретній відпустці і мають різні уявлення про себе як про матір, нині є актуальним.

Аналіз основних досліджень та публікацій.

В кілька останніх десятиліть у психологічній науці набуло популярності поняття «психологічного благополуччя», яке є одним з базових у термінології психологів-позитивістів. До аналізу й дослідження поняття феномену «психологічного благополуччя», «суб'єктивного благополуччя» долучилися: Ріфф, Н. Бредберн, М. Селігман, М. Аргайл, Д. Канеман, Е. Дінер, А. Кларк, Н. Шварц, Р. Раян, Е. Дісі, С. Любомирські, А. Вотерман, Е. Носенко, Т. Данильченко, Е. Кологривова, Л. Сердюк, П. Фесенко та ряд інших.

Поняття «психологічне благополуччя» складне, неоднозначне й багатогранне. Складність його чіткого окреслення й структурування пов'язана з тим, що кожна особистість має власні, притаманні лише їй виміри того, що для неї вважається благополучним, а що – ні. Враховуючи суб'єктивність поняття «психологічне благополуччя», практично неможливо виокремити його чітку структуру.

Чинників того, що може викликати у людини відчуття щастя, суб'єктивного благополуччя є безліч. Єдиної класифікації чинників психологічного (суб'єктивного благополуччя) до нині у науці не існує.

Усі чинники психологічного благополуччя традиційно відносять до двох груп: об'єктивні (здоров'я людини та її фізичне самопочуття, матеріальний добробут, статус, успішність) та суб'єктивні (самоствлення, ставлення до оточуючої дійсності, оцінка свого місця у світі) [7].

Одними дослідниками (Е. Дінер, К. Ріфф) суб'єктивне благополуччя розглядають як структурний елемент більш ширшого поняття - психологічного благополуччя [8]. Водночас, іншими ж [9], навпаки, психологічне благополуччя тлумачиться як елементом суб'єктивного благополуччя, яке, відповідно, вважають більш ширшим поняттям. Проте існують і праці у яких ототожнюється поняття психологічного та суб'єктивного благополуччя і розглядаються ці поняття як синоніми [6].

Психологічне благополуччя, як реалізацію власного потенціалу, розглядає К.Ріфф. Дослідниця запропонувала психологічне благополуччя вимірювати за шістьма базовими параметрами: взаємини з оточуючими, незалежність (автономія), можливість контролю над середовищем, цілеспрямованість, можливість та реалізація особистісного зростання, самоприйняття [7]. Даний підхід до вивчення психологічного благополуччя і використовуємо у емпіричному дослідженні.

На дослідженні материнської сфери жінки свою увагу зосереджували такі науковці: Дж. Боулбі,

М. Ейнсворт, С. Мещерякової, Дж. Мід, В. Брутман, М. Керрі, Г. Шевчук, М.Б. Гасюк, О.Ю. Ішук, М. Малкович, Н. Самоукіна, І. Добряков та інші.

Материнство – багатогранний феномен, що охоплює низку передумов: генетичних, медико-біологічних, соціальних, культурних, психологічних та поведінкових [2].

З народженням дитини, жінка з перших днів занурена у світ обов'язків, які для неї абсолютно нові (у випадку народження першої дитини). Сприйматися жінкою це може по-різному: жінка може зіткнутися з неочікуваними для неї труднощами, якщо уявлення про материнство у неї були надто ідеалізовані. Складні пологи і погане самопочуття після них можуть утруднити виконання функцій матері щодо новонародженого, а це, не виключено, утруднить формування емоційного зв'язку між матір'ю та новонародженим.

Надто велика кількість родичів, які намагаються допомогти породіллі, заважають їй усамітнитись з немовлям і сформуванню необхідний психоемоційний зв'язок із ним. Неминучі поради родичів (які іноді суперечать одні одним) часто не допомагають жінці, а, навпаки, призводять до невпевненості у собі молодій матері. Не слід ігнорувати й гормональних перебудов в організмі жінки після пологів та впливу хімічних препаратів, що могли використовуватися в період пологів та у ранньому післяпологовому періоді, що може бути одним з чинників післяпологової депресії, яка зумовлена фізіологічними підставами, проте часто не отримує розуміння й підтримки в родичів. Особливості здоров'я немовляти та його розвитку, що можуть викликати різноманітні переживання в матері також відображаються на її прийнятті-неприйнятті дитини й на материнській сфері загалом. Усі ці й інші аспекти мають вплив на переживання жінки й залишають відбиток на її переживанні щастя від факту материнства, на її психологічному благополуччі.

До вивчення феномену материнства існує ряд підходів, теорій, концепцій. Стаючи матір'ю, жінка набуває нового статусу в системі соціальних зв'язків та отримує новий статус (батьківський). Відтак, приймає на себе нову соціальну роль: акцептує цю роль і реалізовує відповідні поведінкові аспекти даної ролі [3].

Г. Шевчук трактує материнську ідентичність як цілісне прийняття, усвідомлення і переживання жінкою себе як матері та своєї самореалізації в материнстві [7].

У готовності до материнства жінки Н. Яремчук вважає необхідно враховувати такі блоки:

ціннісно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, комунікативний, емпатійний, афективно-регулятивний [5].

Сприятливими чинниками у формуванні материнської ідентичності М. Перун вважає наявність офіційного сімейного стану, загальну задоволеність шлюбом, бажаність вагітності для партнера, його позитивна реакція на вагітність дружини, позитивна оцінка жінкою своїх взаємин з власною матір'ю в дитячому та підлітковому віці. Негативний вплив на материнську ідентичність чинить негативне ставлення до сімейної ролі, а також, як не дивно, проживання з родичами [1].

Постановка завдання. Мета дослідження – визначити особливості суб'єктивного благополуччя матерів які перебувають у декретній відпустці та мають різне уявлення про своє материнство.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для досягнення мети було проведено емпіричне дослідження, у ході якого використано такий психологічний інструментарій: 1. Методика психологічного благополуччя К. Ріфф. Показники методики: 1) позитивні відносини з іншими (турбота про благополуччя інших, задоволеність від теплих, довірливих взаємин з іншими людьми); 2) автономія (незалежність, внутрішній контроль); 3) контроль над середовищем (здатність успішно й ефективно використовувати зовнішні ресурси); 4) цілеспрямованість (високий рівень рефлексивності, осмисленість); 5) особистісний ріст (розвиток власних талантів, особистісне зростання, ефективне використання особистісних характеристик); 6) самоприйняття (визнання самого себе, позитивне ставлення до власних психологічних особливостей та характеристик).

2. Методика PARI Шефера-Белла (Parental attitude research instrument) – для визначення ставлення матері до різних сторін сімейного життя.

3. Методика PARI Шефера-Белла (Parental attitude research instrument) – для визначення ставлення матері до різних сторін сімейного життя Методика М.Куна та Т. Макпартленда «Хто Я?» (модифікована М. Перун). Досліджуваним жінкам спершу було запропоновано дати десять відповіді на питання «Хто Я?» у довільному порядку, після чого їм пропонувалося проранжувати ці відповіді відповідно до їх пріоритетності на даний момент, поставивши їх, відповідно на місця від 1 до 10. Окрім ранжування, досліджуваних просили оцінити (від 0 до 10) наскільки дана ідентичність у них виражена (на їх погляд) на даний момент часу.

4. Авторська анкета. Розроблена анкета включила 28 запитань, що стосувалися сфери побуту

жінки, бажаності дитини, кількості дітей у сім'ї, особливостей її (дитини) здоров'я та розвитку, залученості інших членів сім'ї до догляду за малюком, соціальна активність жінки до декретної відпустки, можливість виділити час на себе в період декретної відпустки. Окремим блоком анкети були питання демографічного характеру: вік жінки, сімейний стан, матеріальний добробут, освіта. Передбачуваним варіантам відповідей на питання анкети присвоювалися відповідні бали, що дало змогу опрацювати їх статистичними методами аналізу даних.

Група досліджуваних – жінки віком 22-38 років, що перебувають у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею 3-х річного віку. Кількість досліджуваних – 59 особи. На момент дослідження дітям, з якими досліджувані жінки перебувають у декретній відпустці було від 1 до 3 років. Не долучалися до дослідження жінки, дітям яких було менше 1 року, що дало змогу зробити групу досліджуваних більш однорідною. Адже у жінок, які щойно народили відбувається різка зміна гормональних процесів, що неодмінно позначається на їх емоційних реакція та може провокувати депресивні стани. Це вплинуло б на об'єктивність результатів дослідження. Такі жінки лише звикають до нової материнської ролі, засвоюють нові функції, психологічно адаптуються до змін власного тіла. Жінки ж, які мають дітей старших одного року такий період адаптації уже пройшли.

Із усіх досліджуваних жінок 36 – у декреті з першою (на момент дослідження єдиною) дитиною, 21 жінка – з другою, 2 жінки – вперше у декреті, але виховують двійню. Серед досліджуваних жінок 11 перебувають в громадянському шлюбі, 44 – в офіційно зареєстрованому шлюбі, 4 – одинокі матері.

Результати дослідження засвідчують, що 81% опитаних жінок насамперед ідентифікують себе як матір (у них домінуючою самоідентифікацією виступає «Я-матір» за методикою М. Куна та Т. Макпартленда). У 13% досліджуваних домінуючою виступала жіноча ідентичність («Я-жінка»). Після індивідуальної бесіди із жінками зроблено висновок, що першорядна ідентифікація Я-жінка не заперечує, а включає у їх розумінні складову ідентичності «Я-мама». Інші 4% на першу позицію винесли ідентичність Я-дружина. Лише 2% - опитаних жінок на першу позицію у рейтингу винесли Я-ділова жінка/працівниця (незважаючи на те, що усі досліджувані на момент опитування перебувають у декретній відпустці).

Кореляційний аналіз отриманих емпіричних даних засвідчив, що у зв'язку перебуває материнська самоідентичність жінки та її бажаність вагітності: ($r=0,52$ при $p \leq 0,05$) із показниками «Я-матір» та показником «бажаність вагітності», що визначався за допомогою розробленої анкети. Чим більш бажаною була вагітність для жінки, тим швидше вона ототожнить себе з материнською роллю й успішніше виконуватиме її. Водночас обернений кореляційний зв'язок виявлено між показником «Я-матір» та «тривалість спроб у плануванні вагітності» ($r=0,-31$ при $p \leq 0,05$). Тобто, чим довшим, тривалішим і складнішим був шлях жінки до планування й народження дитини, тим менш виражена є її ідентичність як матері, незважаючи на очевидну бажаність вагітності. Пояснити це можна тим, що невдачі й розчарування на шляху до омріяного материнства жінки що, очевидно, було психотравмуючим для неї, навіть з народженням омріяної дитини ще продовжують нести травматичний ефект для особистості жінки.

Ключове трактування власного Я як материнського перебуває у зв'язку із кількістю народжених жінкою дітей ($r = 0,43$ при $p < 0,05$). Закономірно, чим більше дітей у жінки, тим більш повно розкрита сфера її материнства і домінуючою ідентичністю виступає саме «Я-матір». Хоча дослідження охопило і жінок які мали двох і більше дітей, і тих, хто став матір'ю вперше – тенденція описаного зв'язку простежується у загальній групі досліджуваних.

Материнська роль жінки, якій вона часто віддає пріоритетні позиції, в порівнянні з іншими ролями власної особистості пов'язана із обмеженістю інтересів лише турботою про сім'ю ($r = 0,34$ при $p \leq 0,05$).

Факторний аналіз отриманих у ході дослідження емпіричних даних продемонстрував такі результати: побудований графік кам'яного осипу виокремив 4 основні фактори. Вони описують 63,5% дисперсії.

Перший фактор (31,7% дисперсії масиву даних). Йому присвоєно назву «Орієнтація на материнство». Об'єднав такі показники: «Я-матір» (як основну складову ідентичність жінки) (0,92), «Я-жінка» (0,83), «бажаність вагітності» (0,84), «відчуття самопожертви в ролі матері» (0,72), «позитивні відносини з іншими людьми» (0,68), «контроль над середовищем» (0,64), «особистісний ріст» (0,63).

Другий фактор, (названо «Невдоволеність собою й сімейною ситуацією в період декретної відпустки») описує 15,4% усієї дисперсії масиву

даних об'єднав такі показники: «Я-дружина» (0,93), «сімейні конфлікти» (-0,76), «відсутність автономії» (-0,75), «позитивні відносини з іншими» (-0,84), «включеність чоловіка в допомогу дружині» (-0,72), «самоприйняття» (-0,61), а також низький рівень загального суб'єктивного благополуччя: «психологічне благополуччя» (-0,82).

До третього фактору, що охопив 10,2% дисперсії масиву (йому присвоєно назву «Нереалізована соціальна активність в період декрету») належить: розуміння себе як «Я-працівник» (0,82), «Я-сестра» (0,64), «Я-наставниця» (0,71), «психологічного благополуччя» (-0,73), «контроль над середовищем» (-0,82).

Четвертий фактор описує 6,2% дисперсії («Невизначеність у материнській сфері») включив такі показники: «Я-людина» (0,62), «цілеспрямованість» (-0,78), «матеріальний стан» (-0,74).

Для більш детального дослідження психологічного благополуччя у жінок, як перебувають у декретній відпустці було використано кластерний аналіз. За показником загального психологічного благополуччя (шкала методики К. Ріфф) було здійснено кластерний аналіз із використанням методу k-середніх. Виокремлено дві основні групи, відповідного до різного рівня їх психологічного благополуччя. Побудоване дерево кластеризації демонструє два основні кластери. До першого з них увійшло 34 особи, до другого – 25 досліджуваних осіб. Наступним етапом дослідження стало порівняння отриманих груп шляхом застосування порівняльного аналізу за t-критерієм Стьюдента. Отримані результати свідчать, що жінки, які в декретній відпустці демонструють високий рівень психологічного благополуччя на відміну від тих, рівень психологічного благополуччя яких є суттєво нижчим частіше ідентифікують себе як матір ($t = 3,02$ при $p = 0,031$ за рангом «Я-матір», який проставляли практично усі молоді матері). Такі жінки більше прагнули вагітності ($t = 4,001$ при $p = 0,05$). Жінки, які почувуються щасливим в період материнства отримують достатньо допомоги у побуті з боку чоловіка ($t = 3,12$ при $p = 0,003$). Жінки, які мають суттєво вищий рівень задоволеності своїм життям у ранньому періоді свого материнства мають позитивні взаємини з іншими ($t = 3,32$ при $p = 0,03$), на відміну від молодих матерів, загальний рівень психологічного благополуччя яких є суттєво нижчим. У них спостерігається суттєво вищий рівень цілеспрямованості ($t = 2,07$ при $p = 0,004$) та відсутність (низький рівень) обмеженості інтересів лише турботою про сім'ю ($t = 2,41$ при $p = 0,0$).

Висновки. Проведене дослідження показало, що чим бажанішою є вагітність для жінки, тим швидше й ефективніше вона ідентифікується з материнською роллю. Вагітність є сензитивним періодом для розвитку материнської сфери жінки. Якщо шлях до материнства у жінки був надто довгий і важкий, материнська ідентифікація утруднюється внаслідок психотравм, що зумовлені викиднями чи неможливістю завагітніти тривалий час або ж ускладненою вагітністю. Дослідження показало, що чим більше дітей у жінки, тим більш повно розкривається її материнська сфера і сильнішою є її материнська ідентифікація.

Жінка, яка ключовою самоідентифікацією в період декретної відпустки вбачає саме материнську сферу, цілком усвідомлює і приймає той факт, що роль матері передбачає певну самопожертву. В період декрету жінка може особистісно зростати (очевидно, саме материнство передбачає особистісне зростання для жінки), незважаючи на утруднені можливості роботи/кар'єри та обмежені соціальні контакти.

Негативний вплив на загальне психологічне благополуччя жінки, яка перебуває в декретній відпустці чинить відсутність допомоги у побуті з боку батька дитини.

Список літератури:

1. Перун М.Б. Подружньо-сімейні чинники материнської ідентичності жінки у перші місяці після пологів / Український науковий журнал «Освіта Регіону». Київ, 2015. С. 126-133.
2. Перун М.Б. Стадії розвитку материнства: психосоціальний аспект / Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія філософські науки. Вип. 12. 2009. С. 225-234.
3. Проскурняк О. Чинники та етапи становлення материнства // Практична психологія та соціальна робота. №3. 2007. С. 13-16
4. Шевчук Г.С. Материнська ідентичність у структурі Я-концепції жінки // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України. Вип. 9. Київ, 2010. С. 765-777.
5. Яремчук Н.В. Психологічні особливості готовності молодої жінки до майбутнього материнства / Н.В. Яремчук // Вісник післядипломної освіти: зб.наук.праць. – Київ: Геопринт, 2008. Вип. 7. С. 234-239.
6. Heun R., Handuleh J., Buitrago J., Marsh M. High variability of the current mental health practices around the globe: Twenty days in the lives of psychiatrists and other mental health care professionals from all over the world. *Global Psychiatry*. 2020. Vol 3. Issue 2. DOI: 10.2478/gp-2020-0019.
7. Ryff C. D. Psychological well-being. J. E. Birren. *Encyclopedia of gerontology: age, aging, and the aged*. San Diego: Academic Press. 1996. [Електронний ресурс] : <http://midus.wisc.edu/findings/pdfs/830.pdf>
8. Ryff C. The structure of psychological wellbeing revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719-727.
9. Salehinejad A. Personality and Mental Health. *Essential Notes in Psychiatry*. 2012. DOI: 10.13140/RG.2.1.1058.0003.

Prots O.I. FACTORS OF SUBJECTIVE WELL-BEING OF WOMEN ON MATERNITY LEAVE DEPENDING ON DIFFERENT ATTITUDES TOWARDS THEIR OWN MOTHERHOOD

The article is devoted to the description of the study of the characteristics and factors of subjective well-being of women in the early period of their motherhood, taking into account their attitude to their own motherhood.

Today, modern society does not consider motherhood as a key role for a woman. A woman faces a number of choices: professional, career growth, personal development. Often, a woman has to defend her right to motherhood, which will inevitably affect her own maternal identity. But only a woman with an effectively developed maternal identity can be a successful and happy mother.

Experiencing happiness (which motherhood is supposed to bring for a woman), a sense of well-being will inevitably affect a woman's effectiveness as a mother and affect the baby. Therefore, it is relevant to study psychological well-being of women who are on maternity leave and have different ideas about themselves as mothers.

The purpose of the study described in the article is to determine the characteristics of the subjective well-being of mothers who are on maternity leave (in the early stages of their motherhood) and have different ideas about their motherhood.

The empirical research was done based on a survey of 59 women aged 22-38 years. Appropriate mathematical and statistical methods were used for data analysis: factor and cluster types of data analysis.

It has been found that the more desirable is a pregnancy for a woman, the faster and more effectively she identifies herself with the maternal role. If a woman's path to motherhood has been too long and difficult, the maternal identification is hampered by past traumas caused by miscarriages, inability to conceive

for a long time, or complicated pregnancies. It has been proven that the more children a woman has, the more her maternal sphere is revealed and the stronger her maternal identification is.

It has been found that a woman who considers the maternal sphere as the key self-identification during maternity leave, is aware of and accepts the fact that the role of a mother implies certain self-sacrifice. On a maternity leave, a woman can grow personally. Own motherhood involves personal growth for a woman, despite difficulties in work/career opportunities and limited social contacts.

It has been proven that the negative impact on the general psychological well-being of a woman on maternity leave is caused by the lack of domestic help from the spouse.

Key words: *motherhood, attitude to motherhood, subjective well-being, childcare leave, maternity leave.*

Субашикевич І.Р.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Шпагіна А.Д.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСТРОЇВ УКРАЇНЦІВ У ПЕРІОД ВІЙНИ

У статті висвітлено результати дослідження, спрямованого на аналіз психологічного стану українців в період війни. Необхідність даного аналізу зумовлена підвищенням стресового стану серед населення України у зв'язку з військовою агресією з боку сусідньої держави. Тяжкі та трагічні обставини, в яких знаходяться громадяни, зокрема під час повітряної тривоги, під час обстрілів, в складних умовах евакуації, втрачаючи рідних та близьких, негативно впливають на важливі аспекти життєдіяльності людини, погіршуючи її психологічний, фізичний та емоційний стани. Саме тому доцільним було вивчення впливу зазначених подій на такі чотири сфери: мотиваційно-вольову (настрій, сподівання та мотивація людей в даній ситуації), емоційну (загальний емоційний та психологічний стан респондентів, емоції та реакції які виникають останнім часом та впливають на стан людини.), соціальну (зміни в суспільній поведінці громадян: підтримка соціальних зв'язків, готовність адаптуватися до нових умов життя та соціуму) та медіасприйняття (рівень довіри громадян України до джерел масової інформації, які висвітлюють військові події, зображення сцен насильства, руйнувань, тощо) особистості.

Відповідно до поставленої мети, було проведено опитування: «Визначення психологічного стану та настроїв українців в період війни». Дане опитування дає можливість окреслити, які питання більше всього турбують людей, як вони бачать вихід з даної кризової ситуації, що вони готові робити для її покращення та які сподівання покладають на дії уряду та місцевих адміністрацій тощо. В ході проведення опитування були виявлені основні сфери життєдіяльності людини, які впливають на її загальний психологічний стан.

Ключові слова: агресія, війна, емоційний стан, медіасприйняття, підтримка, соціально-психологічний стан, тривожність.

Постановка проблеми. Виборювання незалежності України – головна мета наших громадян. Це завжди викликає супротив, військову та економічну експансію з боку агресивних держав. Відбувається спроба тотального порушення сталого світового порядку, міжнародних правових норм в контексті державних кордонів, прав людини. Ці міжнародні злочини одна з найгостріших проблем сучасного світового суспільства.

Насильницькі та військові дії завжди впливають на психологічний стан людини. Особлива травматичність наслідків зазначених подій була викликана саме несподіваністю такої агресії. Через це відбулися зміни в життєдіяльності людини. Кардинально змінилася соціальна сфера: люди втратили свої домівки, роботу, майно, стабільність існування. Саме тому великого навантаження зазнала психоемоційна сфера кожного українця. Тривожність, переживання за життя та здоров'я близьких і рідних, невизначеність май-

бутнього викликали погіршення психологічного стану багатьох людей.

Окрім того в медіа-просторі спостерігається надмірна кількість інформації, як правдивої так і фейкової, зображення сцен насильства, руйнувань. Це значно впливає на рівень довіри громадян до джерел масової інформації та на медіасприйняття загалом [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У наукових дослідженнях в галузі соціальної психології вивчаються аспекти психологічного стану та здоров'я людини під впливом різних факторів стресу та кризових ситуацій, зокрема І. Галицька проводить аналіз психологічного здоров'я як проблему національної безпеки [1], І. Гаркуша звертає увагу на особливості емоційної сфери особистості після переживання екстремальної ситуації [2]. Окрім того питання наслідків негативного емоційного стану особистості, які впливають на сприйняття інформації, медіа-

контентів представлені в роботах І. Субашкевич, А. Кабанцева та ін. [4].

Для того, аби дослідити негативні фактори впливу на соціально-психологічний стан українців в період військових дій, потрібно проаналізувати систему особистісного сприйняття сфер життєдіяльності людини.

Незважаючи на актуальність зазначеної проблеми, а саме психоемоційного стану людини під час кризових, стресових та екстремальних ситуацій, велика кількість важливих питань залишається невивченою. До них можна віднести дослідження психологічного здоров'я особистості саме в контексті війни, аналіз напрямків соціально-психологічної роботи в умовах війни, вивчення специфіки медіасприйняття та роль медіапсихології в період військових дій. Тому актуальним є дослідження соціально-психологічного стану українців в період війни.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Починаючи з 2014 року після анексії та окупації частини території України українське суспільство стикнулося не лише з проблемами соціального, а й психологічного характеру. Військовослужбовці, які знаходилися в зоні АТО та ООС ще в перші роки військового конфлікту потребували психологічної допомоги, їх рідні. Проте, значна частина нашого суспільства, переживаючи ті події, продовжувала працювати, вчитися, допомагати нашим бійцям, знаходячись в звичних для себе умовах. Але з початком повномасштабного вторгнення російських військ та масованих військових атак на міста та населені пункти нашої країни, це питання постало дуже гостро і болюче. Тому що кардинально змінилося життя всього населення України. Глибина і потужність отриманої психологічної травми зачепила усіх українців. Таким чином психоемоційний стан та настрої всього населення значно погіршився.

Формулювання цілей статті. Відтак метою статті є визначення психоемоційного стану та

настоїв громадян України в період війни.

Опитування «Визначення психологічного стану українців в період війни» дозволяє виявити моральний стан громадян в складній ситуації, а саме під час військових дій на території нашої країни. Дослідження охоплює чотири сфери життєдіяльності людини: мотиваційно-вольової, емоційної, соціальної та медіасприйняття.

Виклад основного матеріалу. Згідно з результатами опитування мотиваційно-вольової сфери, відповідаючи на питання – «Що можна зробити для перемоги України?» респонденти обрали наступні варіанти відповіді: більша частина опитаних – 93,2 % вважають, що кожен на своєму місці, виконуючи певну роботу допоможе країні перемогти; 56,8 % опитуваних вважають необхідним надавати матеріальну допомогу для потреб армії, біженців тощо; 40,9 % респондентів вважають за потрібне підтримувати захисників та водночас довіряти офіційним джерелам масової інформації; 36,4 % прагнуть фізично та фінансово допомагати внутрішньо переміщеним особам (рис. 1).

Отже, результати відповідей на дане питання показали, що більшість респондентів мотивовані до перемоги України та схильні до того, аби використовувати власні ресурси та самостійно підтримувати процес виконання цієї мети.

Визначення особистої функції кожного громадянина в період війни розподіляється таким чином: 52,3 % опитуваних визначають своєю функцією підтримувати трудову та економічну сферу країни; 25 % опитуваних бачать свою функцію в практичній допомозі в якості волонтера. 11,4 % респондентів вважають розвиток культурної та наукової діяльності важливим в цьому питанні; 9,1 % готові допомагати в якості тероборонця та військовослужбовця (рис. 2).

Таким чином, можна сказати, що громадяни України приймають вольові рішення щодо покращення умов життя та вважають необхідним підтримувати трудову та економічну сферу країни.

Рис. 1. Можливі варіанти допомоги Україні з боку кожного респондента (у %)

Рис. 2. Особиста функція кожного громадянина в період війни (у %)

Також спостерігається бажання практичної та волонтерської допомоги.

Питання «Яким би Ви хотіли бачити майбутнє України?» передбачало можливість декілька варіантів відповідей, отож: 79,5 % вірять в перемогу та відбудування України; 70,5 % респондентів вважають, що Україна ще більше згуртується під час визвольної боротьби; 54,5 % сподіваються на повернення усіх анексованих територій; 45,5 % налаштоване на стрімке зростання економіки України після перемоги; 38,6 % підтримує вступ України в НАТО; 2,3 % схиляються до мирної угоди з країною агресора (рис. 3).

Результати відповідей на дане питання говорять про високий рівень сподівань українців щодо переможної позиції та відновлення інфраструктури міст країни. Окрім того, значна кількість респондентів сподівається на зростання рівня патріотичності та згуртованості населення.

Переходимо до аналізу блоку питань медіасприйняття особистості. Питання з цієї сфери мали на меті дослідити рівень довіри громадян України до певних джерел масової інформації, які висвітлюють військові події, отож: більша частина респондентів – 38,6 % довіряє тільки офіційним сайтам державних органів України; 18,2 % надають перевагу офіційним телеграм каналам державних органів України і сторінкам відомих політичних військових експертів; 13,6 % поділя-

ють думку викладену на офіційних соцмережах державних органів України.

Менша частина респондентів довіряє суспільним каналам радіо та телебачення та іншим джерелам інформації (рис. 4).

Аналізуючи результати до даного питання, можна зазначити, що велика кількість опитаних виявляють значний рівень довіри до джерел масової інформації, зокрема до офіційних сайтів державних органів України.

При визначенні інформаційної діяльності як важливої підтримки у військовий час: 40,9 % опитуваних схиляються до того, аби отримувати інформацію з декількох офіційних джерел, щоб остаточно впевнитись в подіях; 38,6 % респондентів вважають інформаційну діяльність важливим чинником у військовий час; 15,9 % теж погоджуються з цим, але з урахуванням висвітлення інформації в світовому медіа-просторі (рис. 5).

Отже, можна зазначити, що висвітлення інформації щодо військових подій має важливе значення для підтримки населення країни у цей непростий час. Більшість респондентів довіряють декільком джерелам масової інформації, щоб мати остаточно та реальну думку стосовно перебігу військових подій.

При відповіді на питання «Чи вважаєте Ви, що висвітлення інформації державною мовою має важливе значення?» переважна більшість опиту-

Рис. 3. Майбутнє України очима респондентів (у %)

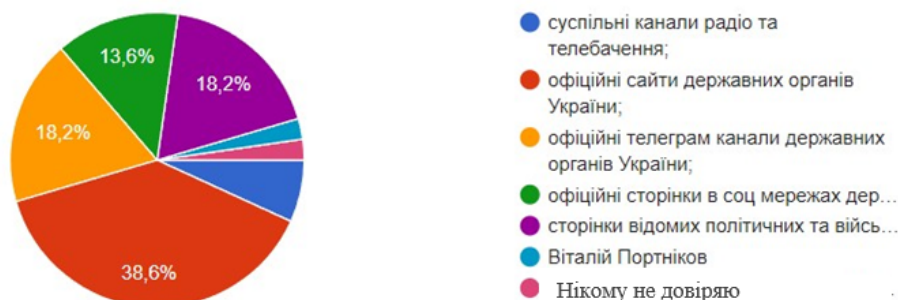

Рис. 4. Рівень довіри громадян джерелам масової інформації (у %)

Рис. 5. Інформація як важлива підтримка у військовий час (у %)

ваних – 84,1 % вважають, що має важливе значення. Значно менша частина – 9,1 % опитуваних визначає, що це немає значення.

Аналізуючи відповіді в блоці питань емоційної сфери, в якій досліджувався загальний емоційний та психологічний стан респондентів, а саме: емоції та реакції які виникають останнім часом та впливають на стан людини, була запропонована низка таких питань: «Коли я читаю про злочини російської армії в окупованих містах, я»: 50% опитуваних читаючи про злочини російської армії відчують гнів; 36,4 % знаходяться в стані духовного та морального спустошення.

Решта респондентів відчують страх, ненависть, перебувають в пригніченому стані, відчують огиду та ніколи цього не забудуть, благають Бога, щоб це скоріше закінчилося (рис. 6).

Таким чином, можна визначити настрої громадян України відносно військових злочинів росій-

ських окупантів. Реакцією більшості опитаних на такі страшні новини – гнів, духовне та моральне спустошення.

На питання «Під час сигналу тривоги я зазвичай» 47,7 % респондентів під час сигналу тривоги намагаються зберігати спокій і не нервувати, 40,9 % знаходяться в спокійному стані, продовжують займатися повсякденними справами. Менша кількість – 11,4 % перебувають в тривожному стані.

Можна зазначити, що більшість громадян України здатні контролювати свій стан під час стресових та неочікуваних ситуацій, це говорить про значний рівень розвитку саморегуляції свого емоційного стану та нервової системи. Проте, є частка респондентів, які, все ж таки, перебувають у тривожному стані та потребують додаткової підтримки.

Питання «Що допомагає Вам позбавитись негативного емоційного стану?» передбачало

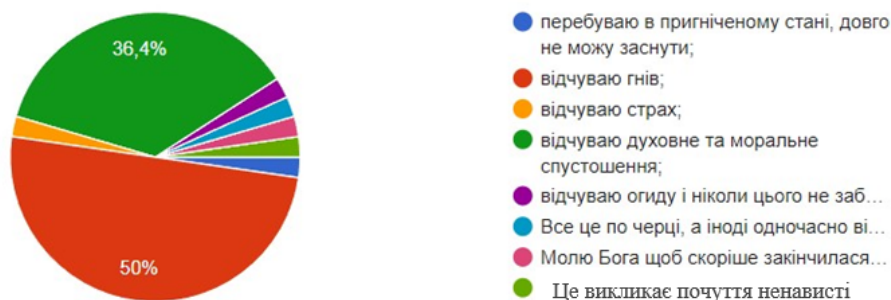

Рис. 6. Реакція громадян на злочини російської армії (у %)

декілька варіантів відповідей: 70,5 % відчувають піднесення від успіхів ЗСУ; 65,9 % респондентів позбавляються негативного емоційного стану за допомогою роботи, навчання тощо; 38,6 % отримують підтримку від рідних та друзів; 29,5 % респондентам допомагає підтримка світу; 22,7 % бачать можливість допомоги в ролі волонтера; 2,3 % потребують психологічної підтримки спеціалістів (рис. 7).

Отже, результати відповідей на дане питання говорять про те, що значна більшість опитаних виявляють здатність самостійно долати негативний психоемоційний стан, не загострюючи його. Способами вирішення цієї проблеми є: новини про успіхи ЗСУ, заняття побутовими справами, навчанням та роботою, підтримка рідних та друзів.

Розглянемо результати блоку питань, які спрямовані на визначення змін в соціальній сфері: підтримку соціальних зв'язків, готовність змінити та адаптуватися до нових умов життя та соціуму. Отож, «Чи вплинули військові дії на Ваші соціальні зв'язки?»: 36,4 % опитуваних вважають, що військові дії вплинули на їх соціальні зв'язки; 29 % вважають, що втратили деякі соціальні зв'язки через розбіжності у політичних поглядах; 15,9 % збільшили кількість однодумців в соцмережах; 11,9 % не мають можливості спілкуватися з деякими знайомими через військові дії чи їх виїзд за кордон (рис. 8).

Таким чином, військові події в Україні, все ж таки, вплинули на соціальну сферу громадян, зокрема на підтримку та формування соціальних зв'язків. Спостерігається втрата комунікації з деякими знайомими через різні політичні погляди, або ж через їхній/власний виїзд за кордон. Проте 36,4 % від загальної кількості респондентів стверджують, що військові події не вплинули на їхні соціальні зв'язки.

Неоднозначними були відповіді на питання «Як Ви відноситися до бажання громадян виїхати за межі України в більш безпечні країни Європи?»: 45,5 % вважають варіант виїзду за межі країни тимчасово придатним; 43,2 % позитивно відносяться до бажання людей виїхати, розуміючи ситуацію, в яких вони опинилися; 11,4 % схиляються до варіанту розміщення людей на безпечних територіях нашої країни (рис. 9).

Більша частина респондентів висловлює позитивне ставлення до внутрішньо переміщених осіб. Громадяни із розумінням ставляться до проблем та потреб таких людей.

На питання «Чи готові Ви особисто виїхати за межі країни, враховуючи теперішню ситуацію?», були отримані такі відповіді: 63,6 % вважають своїм обов'язком залишатися в країні та надавати можливу допомогу; 13,6 % готові виїхати тимчасово, проте продовжувати свою професійну діяльність дистанційно в Україні; 11,4 % готові виїхати

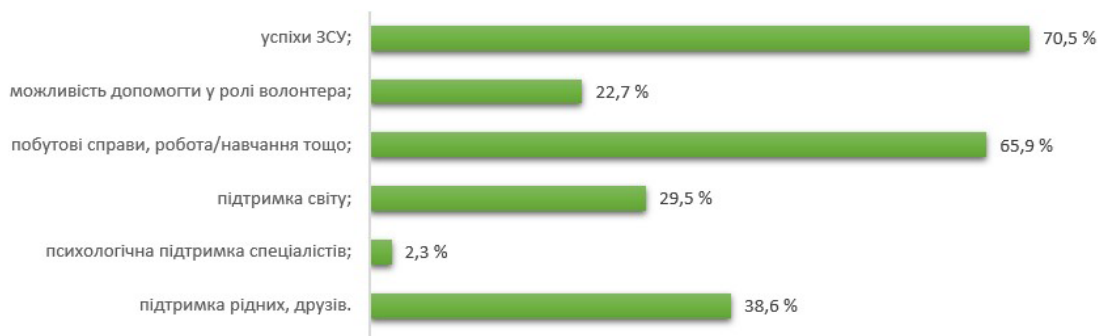

Рис. 7. Способи покращення емоційного стану (у %)

Рис. 8. Способи покращення емоційного стану (у %)

тимчасово але продовжувати онлайн-навчання в українських ЗВО. Незначна кількість готова виїхати за межі країни для постійного проживання та волонтерства за кордоном (рис. 10).

Аналізуючи відповіді на дане питання, варто зазначити, що значна більшість респондентів налаштована патріотично, залишається в країні та виявляє готовність і бажання надавати можливу допомогу потребуючим. Менша кількість готова до виїзду за кордон, проте має на меті продовжувати навчання/роботу в Україні в дистанційному форматі.

У підсумковому питанні «На Вашу думку, що може покращити психологічний стан людей, що пережили військові події та складні ситуації?»: 43,2 % вважають, що перемога України може покращити психологічний стан людей; 29,5 %

визначають, що для покращення психологічного стану людей потрібно залучити психологів та інших спеціалістів; 18,2 % бачать покращення та стабілізацію в містах нашої країни вирішенням проблеми негативного психологічного стану людей.

Менша кількість сподівається на підтримку рідних та друзів (рис. 11).

Таким чином, більшість респондентів мотивована на перемогу, впевнена у своєму майбутньому як громадяни України та вважають, що перемога здатна покращити психоемоційний стан людей, що пережили військові події та складні ситуації.

Висновки. Українці, у своїй переважній більшості, налаштовані на перемогу. Усвідомлюють свою відповідальність та вмотивовані на підтримку економіки України, патріотично нала-

Рис. 9. Ставлення громадян до виїзду за кордон ВПО (у %)

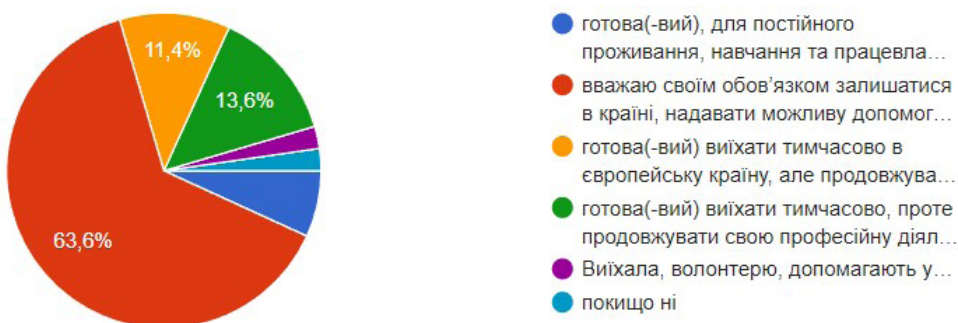

Рис. 10. Особистісне ставлення громадян щодо виїзду за кордон (у %)

Рис. 11. Способи покращення психологічного стану людей (у %)

штовані і виявляють бажання приймати участь в якості волонтерів, військовослужбовців та тероборонців. Населення України і надалі продовжує згуртовуватись, є палке бажання повернути анексовані території та розбудувати країну. Більшість респондентів в такі складні для нашої країни

часи, намагаються зберегти спокій, продовжують займатися при можливості повсякденними справами, знаходять в волонтерити, підтримувати тимчасово переміщених осіб. Вважають за необхідне залишатися в країні та всіляко підтримувати ЗСУ.

Список літератури:

1. Галецька І. І. Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2012. Вип. 2(1). С. 49–58.
2. Гаркуша І. В. Особливості емоційної сфери особистості після переживання екстремальної ситуації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 5(1). С. 33–39.
3. Кабанцева А. В. Паніка як психологічний фактор інформаційної небезпеки особистості. *Психологія і особистість : наук. журнал / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2020. Вип. 2(18). С. 9–22.
4. Субашкевич І. Р. Медіаконтент як один із чинників формування національної ідентичності. *Матеріали звітної наукової конференції факультету педагогічної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка*. Львів, 2018. С. 150–154.

Subashkevych I.R., Shpahina A.D. RESERCH OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL MOODS OF UKRAINIANS DURING THE WAR

The article highlights the results of a study aimed at analyzing the psychological state of Ukrainians during the war. The need for this analysis is due to the increasing stress among the population of Ukraine in connection with the insidious military aggression by the neighboring state. The difficult and tragic circumstances in which citizens are, in particular during air strikes, shelling, difficult evacuation conditions, losing relatives and friends, negatively affect important aspects of human life, worsening his psychological, physical and emotional state. That is why it was advisable to study the impact of these events on the following four areas: motivational-volitional (mood, expectations and motivation of people in this situation), emotional (general emotional and psychological state of respondents, emotions and reactions that arise recently and affect the human condition.), social (changes in social behavior: maintaining social ties, willingness to adapt to new living conditions and society) and media perception (level of trust of Ukrainian citizens in certain media sources covering military events, images of scenes of violence, destruction) personality .

In accordance with the set goal, we developed a survey: "Determining the psychological state of Ukrainians during the war." This survey provides an opportunity to outline which issues concern people the most, how they see a way out of this crisis situation, what they are ready to do to improve it and what hopes they place on the actions of the government and local administrations. The survey identified the main areas of human life that affect his general psychological state.

Key words: war, aggression, media perception, socio-psychological state, emotional state, anxiety, support.

Ткачишина О.Р.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ФОРМУВАННЯ КОНСТРУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті розглядається проблема формування конструктивної поведінки особистості в умовах невизначеності, критичних ситуаціях та складних життєвих обставинах. Динамічність та мінливість сучасного світу досить часто робить його у свідомості особистості важкопрогнозованим та непередбачуваним, що призводить до виникнення умов невизначеності в яких людина має діяти конструктивно та приймати оптимальні рішення. Проблема формування конструктивної поведінки особистості на сучасному етапі розвитку суспільства є актуальною і буде залишатись такою, оскільки змінюється світ в якому ми живемо, змінюється людське суспільство, і врешті решт, змінюється особистість. Особистісні зміни значною мірою зумовлені процесом соціально-психологічної адаптації особистості до суспільних трансформацій та перетворень, що є особливо важливим в умовах кризових ситуацій, складних життєвих обставинах (війни, бойові дії, стихійні лиха тощо). А для того щоб адаптуватися до суспільних змін особистість має вибирати конструктивні копінг-стратегії. Життя сучасної особистості характеризується насиченістю, неоднорідністю та мінливістю, що породжує певні психологічні труднощі в житті. Сучасний соціум розвиває почуття надійності, захищеності та впевненості у завтрашньому дні, натомість виникають почуття невизначеності, важкопрогнозованості та непередбачуваності життєвих обставин. В статті розкрита психологічна характеристика критичних ситуацій, визначено основний зміст кризи в цілому. Визначено поняття копіngu та копінг-стратегій, що відіграють важливу роль у формуванні конструктивної поведінки особистості, в тому числі, і в умовах невизначеності. Значна увага приділяється розгляду особистісних ресурсів та адаптаційному потенціалу особистості, що є основою формування конструктивних копінг-стратегій. Виділено основні аспекти формування конструктивної поведінки особистості в умовах невизначеності та складних життєвих обставинах.

Ключові слова: криза, критична ситуація, копінг, копінг-стратегії, особистісні ресурси, адаптаційний потенціал особистості.

Постановка проблеми. Сучасний світ є досить динамічним важкопрогнозованим та непередбачуваним. Історичний розвиток змінює людське суспільство, змінюється і особистість, яка не може існувати відокремлено від нього і для того щоб вижити особистість змушена адаптуватися до цих змін.

Війна в Україні стала несподіванкою та викликом для багатьох громадян, що призвело до порушення їх нормального життя, забезпечення базових життєвих потреб, у тому числі, і потреби у безпеці, породило необхідність адаптації до нових обставин життя в ситуації невизначеності, постійної тривоги та стресу. Таким чином, соціальна дійсність, як політична, так і економічна, війни та інші соціально-економічні потрясіння досить часто стають для особистості потужним стресогенним чинником, а довготривалий стрес зазвичай виступає провокатором життєвої кризи, що в сою чергу актуалізує проблеми кризових

ситуацій, реагування на них, їх переживання та подолання.

Проблема формування конструктивної поведінки особистості у світі, що постійно змінюється залишається актуальною у науці і суспільній практиці, проте особливої актуальності вона набуває в умовах невизначеності, кризовій ситуації, важких життєвих обставинах, коли особистість змушена пристосовуватись до зміненої реальності, нової соціальної дійсності тощо.

В умовах сучасного розвитку суспільства збільшується кількість негативних впливів на людину, які вона не завжди спроможна опанувати, конструктивно на них відреагувати або адаптуватися до них. Особливо це є важливим в умовах війни, коли життя людини фактично починає ділитися на «до» і «після», коли руйнуються життєві плани та перспективи особистості, а соціально-психологічна реальність вимагає діяти і приймати рішення «тут» і «зараз». Нерідко в такій ситуації людина

не може думати і мислити об'єктивно, конструктивно, адже у стресових умовах, критичних обставинах раціональна сфера особистості ніби затьмарюється, поступаючись емоційній. Такий вплив безпосередньо позначається на психічному стані особистості. Тому, формування конструктивних копінг-стратегій особистості для подолання життєвих труднощів в умовах невизначеності, складних життєвих обставин є досить важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях проблеми кризових ситуацій, або складних життєвих обставин в умовах невизначеності мають досить різностороннє трактування. Наприклад, у межах напряму «психологія життєвого шляху» (Б. Ананьєв, С. Рубінштейн) «кризова ситуація життя» розглядається як «подія життєвого шляху», що є для особистості поворотним етапом, на якому приймаються важливі рішення щодо подальшого життя. В інших теоріях споріднені поняття позначаються, як: «важка життєва ситуація» (Л. Анциферова), «ситуація соціальної нестабільності» (К. Василевська), «криза» (Е. Еріксон, Д. Маттесон), «психотравмуюча ситуація» (Т. Кириленко), «критична ситуація» (Ф. Василюк, Е. Крупник), «критичний період» (Т. Шибутані), «критичний стан буття» (І. Маноха), «значуща ситуація» (В. Мясіщев), «стресогенна ситуація» (Л. Пельцман), «життєва криза» (Т. Титаренко) та ін.

У контексті вивчення проблеми формування конструктивної поведінки особистості в умовах невизначеності, кризових станів і складних життєвих обставин варто звернути увагу на дефініції, які зустрічаються в науковій психологічній літературі такі, як: адаптаційний потенціал особистості (Н. Коновалова, Л. Коробка, С. Добряк, Н. Завацька та ін.), «coping behaviour» (Л. Мерфі, Р. Лазарус, А. Маслоу, Д. Амірхан, С. Фолкман, А. Білінг, Х. Вебер, Р. Мартон, Е. Хайм, Є. Варбан, Т. Титаренко та ін.), феномен посттравматичного зростання особистості (С. Джозеф, Л. Калхоун, Р. Тедескі, М. Крістофер, В. Осьодло та ін.), копінг-поведінка як особистісний ресурс (Н. Єрмакова, С. Корсун, Т. Ткачук та ін.), самопроекування особистості у кризових життєвих обставинах (Н. Чепелева) тощо.

Слід підкреслити, що процеси подолання людиною важких життєвих ситуацій цікавили багатьох дослідників, серед яких В. Бодров, Л. Васерман, Н. Водоп'янова, Р. Грановська, О. Кобзева, Т. Крюкова, Р. Лазарус, О. Лібіна, А. Маслоу, Т. Морозова, І. Нікольська, Ш. Тейлор та ін. Проте, незважаючи

на певну розробленість даної проблематики, психологічні особливості формування конструктивної поведінки особистості в умовах невизначеності вивчені недостатньо.

Постановка завдання. Основні завдання статті передбачають психологічний аналіз понять «криза», «критична ситуація», розгляд адаптаційних ресурсів і адаптаційного потенціалу особистості, а також розкриття сутності та основних аспектів копіngu, копінг-стратегій як основи формування конструктивної поведінки в умовах невизначеності, кризових ситуацій та складних життєвих обставинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна в Україні, нестабільність економічних, політичних і соціальних умов, характерних для сучасного українського суспільства, призводять до проблем в орієнтації людини в навколишній соціальній дійсності, до неможливості прогнозування нею власного майбутнього, негативно впливає на функціонування, адаптацію та вироблення ефективних стратегій подолання ситуацій, пов'язаних із невизначеністю та стресом. «Війна є руйнівною для військових і цивільних, особливо для тих, хто безпосередньо знаходиться у бойових умовах. Люди дегуманізують інших і дегуманізуються самі під впливом досвіду війни» [9, с. 534], як пише Роберт Лойер, досліджуючи вплив війн останніх десятиліть ХХ століття на якість життя особистості.

Саме під час війни та бойових дій досить часто виникають критичні ситуації в житті людини, які можуть призводити до переживання особистісних криз. **Критична ситуація** – це така ситуація, у якій суб'єкт не може реалізувати основні потреби свого життя і яка ставить його перед необхідністю зміни способу буття. А **криза** – це реакція особистості на критичну ситуацію, що виражається в нездатності особистості розв'язати цю ситуацію в короткий час і звичний спосіб [5].

Деякі автори (Н. Федуніна і О. Бурмістрова) зазначають, що викликані війною інтенсивний страх, безпорадність, відчай, біль фізичний та душевний не проходять безслідно [6]. Зазначені особливості безумовно впливають на можливість вироблення та формування конструктивної поведінки особистості в умовах невизначеності та тривалого стресу, тобто на вибір відповідних копінг-стратегій поведінки для подолання актуальних життєвих труднощів та проблем.

І теоретики, і практики вважають, що в ситуації кризи при спробі оволодіння стресовим станом людина переживає певний вид фізичного та психологічного перевантаження. Емоційне

напруження і стрес можуть призводити як до опанування новою ситуацією (так звані копінг-стратегії), так і до зриву та погіршення виконання життєвих функцій. Хоча деякі ситуації можуть бути стресовими для всіх людей, вони виявляються кризами для тих, хто є особливо чутливим в силу індивідуально-особистісних особливостей. Необхідною умовою виникнення кризи є значні емоційні навантаження, блокування найважливіших потреб індивіда та його специфічна особистісна реакція на це [4].

Найнеприємніші кризові переживання особистості пов'язані з неможливістю бачити, прогнозувати власне майбутнє, що нерідко зумовлено невизначеністю і складністю життєвої ситуації в якій опинилась людина. Саме умови невизначеності життєвих обставин та непередбачуваності розвитку подальших подій значною мірою зумовлюють негативні емоційні переживання особистості. Бачення хоча б якоїсь перспективи розв'язання чи то критичної ситуації життя, чи то складної життєвої події дозволяє особистості певною мірою опанувати свій емоційний стан і почати мислити раціонально шукаючи ефективні копінг-стратегії для подолання труднощів.

У скрутних життєвих обставинах майбутнє завжди звучується, перспектива втрачається, і тривога з приводу завтрашнього дня, небажаних несподіванок, можливих неприємних сюрпризів починає негативно впливати на самопочуття, працездатність, стосунки з оточуючими, смак до життя як такий [3, с. 43].

Трактування конструктивної поведінки особистості у сучасній науковій психологічній літературі перегукується з іншим синонімічним поняттям, таким, як «ефективні копінг-стратегії». Розглянемо їх детальніше. Слід зазначити, що у психологічній літературі використовується низка термінів (копінг, копінгові дії, копінг-стратегії, копінгові стилі, копінг-поведінка), за допомогою яких визначають індивідуальну адаптаційну реакцію людини до складної життєвої ситуації.

«Копінг» – порівняно молоде поняття в психології, яке уособлює цілий напрям нових досліджень у науці – як зарубіжних, так і вітчизняних. У сучасній вітчизняній психологічній літературі термін *копінг* трактується як адаптивна «переборювальна» поведінка або «психологічне подолання» (І. Афоніна, Б. Божук, Є. Варбан, С. Корсун, Д. Носенко, А. Подорожня, Н. Родіна, Т. Ткачук та ін.).

Першим, хто використав термін «coping», був Л. Мерфі у 1962 році, проте термін набув широ-

кого вжитку і закріпився в сучасній психології завдяки А. Маслоу в 1987 році. Фундатор гуманістичної психології досліджував способи подолання дітьми вимог, висунутих кризами розвитку. До них він відносив активні зусилля особистості, спрямовані на оволодіння важкою ситуацією або проблемою. Термін «coping» при цьому розумівся ним як прагнення індивіда вирішити певну проблему [3, с. 279].

Аналіз сучасних наукових підходів свідчить, що психічне і фізичне самопочуття залежить від вибору індивідом копінг-стратегії як активної поведінки подолання психотравмуючої ситуації. У цілому до базових *копінг-стратегій* науковці та практики відносять стратегії «вирішення проблем», «пошук соціальної підтримки» й «уникання»:

1. *Стратегія вирішення проблем* – це активна поведінкова стратегія, яка характеризується прагненням використовувати особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми.

2. *Стратегія пошуку соціальної підтримки* – це активна поведінкова стратегія, яка характеризується зверненням людини по допомогу і підтримку до оточуючого її середовища: сім'ї, друзів тощо.

3. *Стратегія уникання* – це поведінкова стратегія, яка характеризується прагненням уникати контакту з оточуючим світом та витісняє необхідність розв'язання проблеми (відхід у хворобу, активізація вживання алкоголю та наркотиків, суїцид). Стратегія уникання – одна з провідних поведінкових стратегій, яка сприяє формуванню дезадаптивної, псевдодолаючої поведінки. Використання цієї стратегії обумовлене недостатнім рівнем особистісних копінг-ресурсів і навичок активного розв'язання життєвих проблем [8].

Далі розглянемо детально поняття адаптаційного потенціалу особистості, особистісних адаптаційних ресурсів, оскільки від них залежить вибір відповідної копінг-стратегії для активного подолання життєвих труднощів та психотравмуючих ситуацій, тобто формування конструктивної поведінки в цілому.

Р. Лазарус наголошував на важливості активації адаптивних можливостей людини, тобто адаптаційних ресурсів особистості. Так, він визначає копінг, як: «... прагнення до вирішення проблем, яке використовує індивід, якщо вимоги мають величезне значення для його гарного самопочуття (як у ситуації, пов'язаній із великою небезпекою, так і в ситуації, спрямованій на великий успіх), оскільки ці вимоги активують адаптивні можливості» [2, с. 9].

Особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій, як і особистісні ресурси взагалі, можна вважати багатомірним феноменом, що визначається певними особистісними якостями людини, які сприяють досягненню значущих життєвих цілей у важких, психотравмуючих, кризових, непередбачуваних та неконтрольованих життєвих обставинах, актуалізуючись за необхідності задля вирішення тих чи інших завдань.

Слід наголосити на тому, що особистісні ресурси впливають як на успішність процесу соціально-психологічної адаптації особистості, зокрема, і в кризових ситуаціях та складних обставинах життя, так і на формування конструктивної поведінки особистості, що є результатом такої адаптації. Варто зазначити, що особистісні ресурси значною мірою визначаються здатністю до побудови інтегрованої поведінки. Чим вища здатність до інтеграції поведінки, тим більш успішне додання стресогенних ситуацій. Адаптаційні здібності людини залежать від психологічних особливостей особистості. Саме ці особливості визначають можливості адекватного регулювання фізіологічних станів. Чим розвиненіші адаптаційні ресурси, тим вища ймовірність того, що організм людини збереже нормальну працездатність і високу ефективність діяльності під час впливу психогенних факторів зовнішнього середовища, в тому числі, і в умовах невизначеності та непередбачуваності [5].

Е. Фром виділив три психологічні ресурси, що допомагають людині в подоланні важких життєвих ситуацій:

1. Надія – психологічна категорія, що сприяє життю і зростанню. Це активне очікування і готовність зустрітися з тим, що може з'явитися.
2. Раціональна віра – переконаність в тому, що існує велика кількість реальних можливостей і потрібно вчасно виявити ці можливості. Віра – раціональна інтерпретація теперішнього часу.
3. Душевна сила – мужність. Душевна сила – здатність чинити опір, піддати небезпеці надію і віру, зруйнувати їх, перетворюючи на «голий оптимізм» або в ірраціональну віру [7].

У психологічній літературі до особистісних ресурсів як складових копінг-поведінки, крім копінг-стратегій, відносять *фізичні* (здоров'я, витривалість), *психологічні* (переконання, оптимальний рівень тривожності, адекватна самооцінка, внутрішній локус контролю, оптимізм, відповідальність, життєстійкість, сила «Я», впевненість у собі, позитивне самоставлення, розвиненість ціннісно-сислової структури особистості,

емпатійність, розвинені навички спілкування, прагнення бути разом з іншими) [3, с. 279].

Загальний **адаптаційний потенціал особистості** визначається дослідниками як інтегруюча характеристика психічного здоров'я та розглядається як сукупність внутрішніх чинників, що визначають ефективність адаптаційних змін. Дослідники говорять про адаптаційний потенціал особистості як її здатність впоратися із зовнішніми негативними впливами, пристосуватися до них, використовуючи в своїх інтересах наявні можливості, при цьому, вважають, що слід врахувати не лише реальні прояви адаптаційних здібностей та ресурсів, а й латентні властивості, що проявляються при зміні змісту, сили та спрямованості впливу адаптогенних чинників [1, с. 36].

Таким чином, переживання особистістю кризової події, складної життєвої ситуації в умовах невизначеності поряд із виникненням гострих негативних емоцій відчаю, депресії містить внутрішній потенціал особистісного зростання, який полягає в мобілізації життєвої активності особистості, в розумінні та прийнятті себе, в переосмисленні власного життя, у формуванні нових зв'язків, у включенні глибинних резервів психіки, в остаточному рахунку – в пошуку людиною сенсу життя, якщо вона опинилася в кризовій життєвій ситуації, яку вже неможливо змінити.

Підсумовуючи все вище зазначене можна виділити основні аспекти у контексті проблеми формування конструктивної поведінки особистості (ефективних копінг-стратегій) в умовах невизначеності та складних життєвих обставинах:

1. Зміна життєвої філософії ставлення до життя (зміна «картини» світу) внаслідок зміненої соціально-психологічної реальності (життєвих обставин, актуальних потреб тощо).
2. Зміни у сприйнятті та ставленні до себе (переоцінка власних життєвих цінностей, зміна пріоритетів та когніцій власного «Я» тощо).
3. Зміни у міжособистісних відносинах (перебудова власної поведінки, зміна стратегії взаємовідносин з оточуючими, що викликано життєвою необхідністю та ін.).
4. Духовні та релігійні зміни (переоцінка свого життя, знаходження сенсу свого існування, віра в Бога тощо).
5. Відкритість до нових можливостей у житті, нового досвіду (вміння поглянути на життєві обставини з іншого боку, готовність знаходити позитивні моменти в змінених умовах життя та ін.).

Висновки. Формування конструктивної поведінки особистості в умовах невизначеності, кри-

тичних ситуаціях та складних обставинах життя залежить від багатьох чинників, як зовнішніх, пов'язаних з навколишнім середовищем і не залежних від людини (війна, стихійні лиха, катастрофи тощо), так і внутрішніх, які стосуються особистості (індивідуально-психологічні особливості, психічна саморегуляція і навички само-

контролю, особистісна зрілість, життєвий досвід, адаптаційний потенціал та особистісні адаптаційні ресурси, вибір конструктивних копінг-стратегій тощо). Подальші перспективи досліджень вбачаємо у поглибленому вивченні адаптаційного потенціалу особистості як основи формування конструктивних копінг-стратегій.

Список літератури:

1. Коробка Л. М. Адаптаційний потенціал як чинник успішної адаптації особи до кризових умов. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства*: Мат-ли III Всеукр. науково-практ. круглого столу (6 березня 2018 р.). Ірпінь : Університет державної фіскальної служби України, 2018. С. 36–40.
2. Лазарус Р. С. Психология эмоций: учеб. пособие для студентов вузов, обуч. по спец. псих. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 328 с.
3. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монографія / За ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с.
4. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / В. Г. Ромек, В. А. Конторович, Е. И. Крукович. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 258 с.
5. Ткачишина О. Р. Особливості соціально-психологічної адаптації особистості в умовах кризових ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 32(71). №3. С. 93–98.
6. Федуніна Н. Ю., Бурмистрова Е. В. Психическая травма. История вопроса. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2014. № 1. Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=3496>
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; вступ. ст. П. С. Гуревич. М. : Республика, 1994. 447 с.
8. Черезова І. О. Психологія життєвих криз особистості : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2016. 193 с.
9. Lauer R. H. Social problems and the quality of life. 7-th edition. Boston : Mc Graw-Hill, 1998. 698 p.

Tkachyshyna O.R. FORMATION OF CONSTRUCTIVE BEHAVIOR OF PERSONALITY IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

The article considers the problem of forming constructive behavior of the individual in conditions of uncertainty, critical situations and difficult life circumstances. The dynamism and variability of the modern world often makes it difficult to predict and unpredictable in the minds of individuals, which leads to uncertainty in which a person must act constructively and make optimal decisions. The problem of forming constructive behavior of the individual at the present stage of development of society is relevant and will remain so, because the world we live in is changing, human society is changing, and finally, the personality is changing. Personal changes are largely due to the process of socio-psychological adaptation of the individual to social transformations and transformations, which is especially important in crisis situations, difficult life circumstances (wars, hostilities, natural disasters, etc.). And in order to adapt to social change, a person must choose constructive coping strategies. The life of a modern person is characterized by richness, heterogeneity and variability, which creates certain psychological difficulties in life. Modern society blurs the feelings of reliability, security and confidence in the future, but there are feelings of uncertainty, unpredictability and unpredictability of life circumstances. The article reveals the psychological characteristics of critical situations, identifies the main content of the crisis as a whole. The concepts of coping and coping strategies that play an important role in shaping the constructive behavior of the individual, including in conditions of uncertainty, are defined. Considerable attention is paid to the consideration of personal resources and the adaptive potential of the individual, which is the basis for the formation of constructive coping strategies. The main aspects of the formation of constructive behavior of the individual in conditions of uncertainty and difficult life circumstances are highlighted.

Key words: crisis, critical situation, coping, coping strategies, personal resources, adaptive potential of the individual.

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.8:616.89-008.444.9]:303.725.3
DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/21>

Байда С.П.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ФАКТОРИ АГРЕСИВНОСТІ У РАННІЙ ЮНОСТІ – ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті обґрунтовується доцільність вивчення факторів, що впливають на зростання проявів агресивності серед юнацтва, про стрімку зміну форм поведінки осіб цього віку, про міжособистісне спілкування молоді, яке набуває більш конфліктного характеру. Знання факторів, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки в міжособистісних конфліктах, зокрема в період ранньої юності, дозволить розробити комплекс методів, спрямованих на їх профілактику та формування навичок успішного їх вирішення, оскільки ця соціальна-вікова група є не лише найбільш активним та динамічним елементом соціальної структури суспільства, але й являє собою майбутнє будь-якого суспільства. Основним протиріччям юнацького віку є протиріччя між потребами особистості і можливостями їх задоволення. У ранній юності людина відчуває гостру потребу, швидше стати по-справжньому дорослим, він сповнений очікування чогось цікавого, важливого, незвіданого. Молодь прагне знайти своє місце в житті, мріє про великі справи. Агресія в юнацькому віці є вельми насторожуючим фактором, оскільки негативно впливає на взаємини з батьками, друзями, однолітками, навчальну діяльність, індивідуальний розвиток, а також на успішність в їх майбутньої професійної діяльності. Юнацька агресивність, є комплексне особистісне оточення, а причинами агресивної поведінки, можуть бути як психологічні (порушення в мотиваційній, емоційній сферах та ін.), так і соціальні фактори (вплив соціального оточення). Авторка аналізує напрацювання зарубіжних та вітчизняних дослідників стосовно агресивності.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, самооцінка, вплив.

Постановка проблеми. Складність і багатогранність проявів агресивності в людській поведінці зумовили те, що на даному етапі психологічною наукою не вироблено однозначного розуміння цього явища. Етимологія слова «агресія» походить від латинського «aggredior» («aggressus»), що означає «рухатися до когось, чогось»; «наступати» («нападати»). Тож, від початку слово «агресія» поєднує в собі такі різноманітні значення, як «підхід», «зближення», «спроба завоювати», а також «напад», «атака». Багатозначність слова в його етимологічному значенні зумовлює розбіжності щодо пояснення сутності агресії дослідниками.

В психоаналітичній традиції (О. Кернберг, Р. Мей, С. Розенцвейг, А. Стор, З. Фрейд) агресія розглядається широко як прагнення до незалежності, енергійне відстоювання власної думки, загальна родова наполегливість, наступ, рух уперед або проти чогось з метою підтримати виживання [4]. Схожим чином агресія визначається в онтопсихології:

як вірність власній індивідуалізації, зростання (А. Менегетті) [5]. Таке широке розуміння поняття призводить до того, що під нього підпадає надто велика кількість різноманітних, подекуди протилежних за змістом проявів людської активності, і веде до вихолощування терміну, набуття ним метафоричного, фігурального значення. Знання факторів, що зумовлюють агресивність в ранньому юнацькому віці, є важливою умовою корекції, оскільки дозволяє точніше виявити джерело агресивності та шляхи її закріплення. Дослідженню факторів, що впливають на розвиток агресивності, приділяють увагу Л. Берковіц, Р. Берон, О.Б. Бовть, А.Ю. Дроздов, С.В. Жабокрицький, С.Л. Кравчук, Б. Крейхі, О.Ю. Михайлова, Ю.Б. Можгінський, В.С. Первий, Н.М. Платонова, В.І. Полтавець, Д. Річардсон, С.Г. Шебанова [3].

Отже, метою даної статті є дослідити фактори агресивної поведінки юнаків в ситуації міжособистісного конфлікту.

Агресія відноситься до числа глобальних для людства проблем. У зв'язку з цим все більше уваги вчені приділяють теоретичним та експериментальним дослідженням сутності, причин та методів корекції і попередження агресії.

Розглядаючи фактори, що зумовлюють агресивність особистості, дослідники дотримуються різних класифікацій. Е. Стауб виділяє в основі агресивної поведінки молоді індивідуальні, психологічні, соціоетичні та культурні фактори.

О.Ю. Михайлова, Т.Р. Морозова розглядають агресію як результат впливу біологічних (генотип, морфофункціональні утворення, церебротип), формально-динамічних, психологічних і соціально-психологічних факторів [5].

В.І. Полтавець, В.С. Первий та С.В. Жабокрицький розділяють фактори агресивності особистості на екзогенні та ендогенні. Серед ендогенних дослідники виділяють: а) біологічні, фізіологічні та патологічні зрушення в організмі (хромосомні аномалії, соматичні та психічні захворювання, патології лімбічної системи, лобних часток головного мозку, симпатичної нервової системи; б) аверсивні (біль, дискомфорт, фізичні навантаження, емоційне перенапруження; в) особистісні (недостатня впевненість у собі, низька або завищена самооцінка, прагнення до самоствердження, жага панування, тривожність або навпаки низький ступінь усвідомлення тривоги). Серед екзогенних виділяють: а) сімейні (неконструктивні стилі виховання, негативізм по відношенню до дитини, поблажливе ставлення до агресії, насильство між батьками); б) соціальні (атакуюча поведінка іншої людини, провокації, негативні установки, спостереження за агресивними моделями поведінки, в) індивідуальні (емоційна та фізична депривація, вживання алкоголю, наркотичних речовин); г) зовнішні детермінанти агресії, такі, як спека, тіснота, шум, забруднене повітря [7].

Н.В. Алікіна виділяє внутрішні та зовнішні фактори, групуючи їх таким чином: 1) соціально-економічна і політична організація суспільства; 2) моральні норми поведінки соціуму; 3) умови мікросередовища (родинного оточення, кола знайомих, однолітків); 4) характер і система виховання; 5) вікові та індивідуально-психологічні особливості; 6) соматичне неблагополуччя, послаблене здоров'я, психічні захворювання; 7) фізичні умови навколишнього середовища; 8) специфічний вплив алкоголю та наркотиків [6].

О. Ю. Дроздов розподіляє фактори, що зумовлюють агресивність молоді на дві групи: 1) фактори, що залежать від демографічних та особистіс-

них характеристик та 2) фактори, що діють завжди і на всіх. В другій групі дослідник виділяє соціально-психологічні фактори (вплив сім'ї, системи освіти, групи однолітків, підліткової та юнацької субкультури, ЗМІ та комп'ютерних технологій), соціальні фрустратори сучасності (рейтинг цінностей в сучасній Україні, розбіжність між офіційними цінностями та можливістю їх досягнути, соціальний статус родини), а також ситуативні фактори (умисна агресія іншої особи, антипатія до об'єкта агресії, помста, конфлікт, висока температура, предмети, пов'язані з агресією, військові дії, конкуренція, поганий настрій, знаходження у нетверезому стані) [3].

О.Б. Бовть виділяє такі групи факторів: 1) ціннісно-нормативна підсистема особистості (потреби, цінності, інтереси, прагнення, цілі, установки, наміри); 2) інструментальна підсистема (риса характеру, темперамент, функціональні можливості, знання, способи дій та реагування); 3) керівна підсистема (самосвідомість, що включає самооцінку та рівень домагань; воля, самоконтроль, саморегуляція). Окремо дослідник виділяє такі фактори, як фізичні умови навколишнього середовища, вплив мас-медіа та комп'ютерних ігор, характер та система сімейного виховання, умови мікросередовища (спілкування з однолітками та вплив особистості педагога), вікові та індивідуально-психологічні особливості [3].

Незважаючи на те, що фактори агресивності залишаються практично незмінними протягом життя, можна припустити, що дія цих факторів, а також їхня значущість буде відрізнятися на різних етапах онтогенезу, оскільки будь-які зовнішні впливи сприймаються особистістю опосередковано, через призму власного світосприйняття, яке в процесі розвитку зазнає змін. Тому аналіз факторів, що зумовлюють агресивність в ранньому юнацькому віці, слід проводити з урахуванням вікової специфіки ранньої юності. Центральними новоутвореннями юнацького віку є усвідомлення себе як цілісної, багатовимірної особистості, готовність до життєвого самовизначення, прагнення до самовиховання, формування світогляду та моральних переконань [1].

В.В. Зеньковський характеризує юність як час вибору шляху життя і складання планів, величезних задумів, утопій та героїчних рішень [3]. Пошук свого місця в житті – професійного, особистісного, духовного можна вважати провідною діяльністю особистості в ранньому юнацькому віці. Підвищення рівня організації і саморегуляції організму призводить до збільшення емоційної

чутливості, але паралельно зростають і можливості психологічного захисту [7].

Актуальною залишається перебудова взаємин з дорослими, прагнення звільнитися від контролю та опіки батьків, продовжується процес переорієнтації спілкування з дорослих на ровесників. Водночас відмічається потреба юнаків у довірливому спілкуванні з дорослими, у розумінні та підтримці, у можливості наслідувати старших [8].

Серед особистісних факторів найменше віковому впливу підлягають психофізіологічні (патологічні, фізіологічні та біологічні) чинники агресивності. Їх вплив є тривалим в часі та майже незмінним, хоча може посилюватися в кризові вікові періоди [2]. До них дослідники відносять гормональний дисбаланс, ранні органічні ураження (порушення функціональної активності гіпоталамно-гіпофізарно-гонадної системи, дисфункції кори головного мозку, півкульовий дисбаланс), черепно-мозкові травми, порушення механізмів нервової діяльності, деякі психічні та фізичні захворювання (аутизм, епілепсія, шизофренія, дисморфобічний синдром, деперсоналізація, нервова анорексія). Дія цих чинників в ранній юності підсилюється за рахунок набуття ними вторинних, соціально зумовлених ознак, хоча варто зазначити, що їх вплив може не лише посилюватися, а й послаблюватися за рахунок соціальних детермінант [2].

До психофізіологічно обумовлених характеристик, що впливають на прояви агресивності, її види та функції, дослідники відносять особливості темпераменту (А. Басс, О.Б. Бовть, Г.С. Васильєва, М. Гартштейн, Н.Д. Левітов, Р. Нолл, К. Ваннатта) [4]. А. Басс до перемінних темпераменту, що впливають на розвиток агресивності, відносить імпульсивність, інтенсивність реакцій, рівень активності і незалежності (прагнення до самоповаги і захисту від групового тиску). Н.Д. Левітов відмічає зв'язок між агресивністю та підвищеною збуджуваністю нервової системи при слабкій дії активного гальмування [5]. Притаманне ранньому юнацькому віку наростання загального збудження та послаблення всіх видів умовного гальмування [8] сприяє почастішанню афективних агресивних проявів. Внаслідок великої завантаженості і нестачі часу для релаксації накопичується негативна енергія, яка, через загальну емоційну нестійкість, мінливість емоцій та стійку тенденцію до зняття емоційної напруги, нерідко навіть за умови незначного подразника виплескується назовні у вигляді спонтанної агресії. Крім безпосереднього впливу, влас-

тивості темпераменту впливають на агресивність і опосередковано, зумовлюючи соціальний статус в системі міжособистісних стосунків [2].

Експериментальними даними підтверджується положення про конституційну генетичну обумовленість агресивності. В той же час самі вчені-генетики підкреслюють, що генетична конституція може сприяти формуванню агресивного фенотипу, однак визначальну роль у тому, чи буде наявний нахил посилений або нейтралізований, відіграють фактори середовища [3].

В ряді досліджень відмічається зв'язок агресивності з рівнем освіти та інтелекту дітей і юнаків. Інтелектуальні здібності особливо важливі в ході когнітивної обробки інформації, що передують агресивній поведінці. Н.М. Платонова звертає увагу на те, що причиною схильності до агресії нерідко є недостатньо розвинена мовленнєва регуляція, тобто нерозуміння своїх переживань та невміння формулювати їх на словах, схильність програвати афекти в діях, слабкий розвиток рефлексії [3]. Інтелектуальні особливості тісно переплітаються з життєвим досвідом, зокрема когнітивна обробка інформації, пов'язаної з застосуванням агресії протікає швидше у тих осіб, які мають більший соціальний досвід.

Серед особистісних властивостей, що мають відношення до проявів агресивності, дослідники вказують на дратівливість [2], імпульсивність, надмірно високу або, навпаки, низьку сенситивність, емоційну нестійкість, домінантність і жорстокість, авторитаризм, ворожість, атрибуцію ворожості, а також знижений фон настрою, тривожність, сором'язливість, екстернальний локус контролю, низьку адаптивність, схильність до швидкого формування стійких поведінкових стереотипів, ригідність. Агресивно орієнтовані особистості відрізняються нерозвиненістю моральних уявлень, нечутливістю до переживань інших, викривленою уявою про емоційні стани оточуючих, невмінням виражати співчуття іншому, нездатністю уявляти та передбачати негативні переживання можливих жертв [8].

У юнаків та дівчат інтенсивно відбуваються процеси самоідентифікації та переосмислення самооцінки [7]. Х. Ремшміт зазначає, що у великій кількості випадків агресивність молодих осіб зумовлена заниженою самооцінкою та негативною «Я»-концепцією. Низька самооцінка призводить до зниження самоповаги і, як наслідок, – соціальної деградації, агресії. Інший негативний аспект заниженої самооцінки полягає в стимуляції конформістських реакцій. Найгіршим резуль-

татом негативної «Я»-концепції є глибока зміна самосприйняття, яка призводить до приписування собі нездатності до добрих вчинків [3].

Серед сімейних факторів агресивності називають низький матеріальний рівень сім'ї, анти-соціальний образ життя батьків, наявність конфліктних, дисгармонійних стосунків між членами сім'ї, фізичне або сексуальне насилля по відношенню до дитини, неповний склад сім'ї, невірний стиль виховання, неадекватні покарання. Сімейні фактори впливають на закріплення особистісної агресивності через фрустрацію потреби дитини в турботі та прихильності; нехтування інтересами дитини; жорстоке ставлення, культ сили в сім'ї; фіксацію дитини на травматичних обставинах у зв'язку з насиллям або ж втратою одного з батьків через смерть або розлучення; формування відчуття невпевненості через нездатність батьків постояти за себе та за дитину; ускладнення нормального розвитку моральної свідомості за недостатнього впливу батька; блокаду потреби в самореалізації та самостійності; неузгодженість вимог до дитини з боку батьків та відсутність чіткого розуміння норм поведінки; стресову ситуацію, пов'язану зі скупченістю, неможливістю побути на самоті; нудьгу, недостатність стимулів [7].

В ранньому юнацькому віці послаблюється значення батьків як моделей для засвоєння зразків агресивної поведінки. Відбувається поступовий відхід від сім'ї. Якщо батьки не готові до цього і намагаються силоміць контролювати дитину, це може провокувати негативізм та агресію як по відношенню до самих батьків, так і до інших дорослих через механізм проекції [3].

Прагнучи самостійності, юнаки і дівчата одночасно зберігають потребу в життєвому досвіді і допомозі старших; родина залишається тим місцем, де вони почуваються спокійно і впевнено. В той же час діти, що зростали в несприятливій сімейній атмосфері, входять в період ранньої юності вже з великим вантажем нерозв'язаних особистісних проблем, негативізму, ворожості, підозри, агресивності, з так званою «агресивною установкою» [5]. Тривалі психологічні негаразди у житті родини є джерелом постійного стресу та фрустрації для її членів, що саме по собі може бути причиною підвищення рівня особистісної агресивності.

В ряді досліджень рівень агресивності особистості розглядається в залежності від макросередовищних факторів. Низка праць присвячена дослідженню впливу засобів масової інформації, зокрема телебачення, на розвиток агресивності [6]. Б. Крейхі описує такі механізми впливу медіа-

насилля на підвищення рівня агресивності: 1) підсилення збудження, 2) активізація думок та почуттів агресивного характеру, 3) засвоєння нових агресивних сценаріїв 4) послаблення внутрішньої заборони на агресію, 5) зниження чутливості до страждань жертви, 6) формування уявлення про реальність як про ворожу та агресивну. Водночас науковці зауважують: те, яким чином особа сприймає побачене на екрані, значною мірою залежить від її індивідуальних якостей, а також від загальної соціальної ситуації, в якій вона перебуває [3]. У. Шрем, Дж. Лайл та Е. Паркер дійшли висновку, що якщо у підлітка або юнака не відмічається схильності до агресії, якщо в сім'ї він оточений любов'ю та турботою, якщо він добре почувається в групі однолітків, то імітація насилля, побаченого ним у кіно, практично виключена. І навпаки, за свідченням І. Блунтера та П. Хаузера, демонстрація насилля та злочинства позначається особливо болісно у середовищі, де послаблений вплив інститутів сім'ї, школи, церкви, сусідства [4].

В останні роки з'являються роботи, присвячені впливу комп'ютерних та відеоігор на агресивність дітей та юнаків. Теорія соціального наuczіння стверджує, що ігри з елементами ворожості є навіть більш згубними, ніж телебачення, оскільки ігри вимагають ототожнення гравця з персонажем-агресором, потребують активної участі та сприяють наркотичному звиканню [2]. Відповідно до психоаналітичних теорій агресивні комп'ютерні ігри дозволяють відреагувати витіснені агресивні імпульси. Експериментально виявлено, що вплив комп'ютерних ігор на агресивність опосередковується статтю, віком, особистісними властивостями (загальним рівнем агресивності, звичними стратегіями виходу з конфліктної ситуації, стійкістю до фрустрацій, конкурентністю), ігровим досвідом, тривалістю експерименту, методами діагностики, різновидом гри [1].

Серед суспільних факторів, що сприяють розвитку агресивності в ранньому юнацькому віці, В. Пилипенко та О. Волянська називають динамічність соціальних процесів в сучасній Україні, що не дає можливості молодій людині планувати своє життя, встановлювати конкретні строки реалізації тих чи інших цілей. Соціальне самовизначення у багатьох молодих осіб сьогодні супроводжується почуттям неспокою та невпевненості у собі, своєму майбутньому. Ці почуття переростають у замкненість, зниження самооцінки, агресивність [6].

Ю. Щербініна вказує на такі соціальні причини агресії, як пропаганда насильства в ЗМІ, викрив-

лення системи духовних цінностей (прагнення до влади, популярність ідеї «мета виправдовує засоби») і відповідні соціальні установки (уявлення про світ як про жорстокий і сповнений насилля, орієнтація на досягнення високого матеріального становища, ідеал успішної і впевненої в собі особистості як людини, що «може дати відсіч») [6].

Висновки. Теоретичний аналіз дозволив нам виділити такі фактори агресивності в ранньому юнацькому віці:

1) особистісні, які включають в себе психофізіологічні детермінанти агресивності, рівень розвитку інтелекту та життєвий досвід, особливості розвитку самосвідомості, наявність специфічних

рис характеру особистісну спрямованість, особливості духовного розвитку;

2) соціальні, які поділяються на фактори мікросередовища (вплив сім'ї, школи та учителя, групи однолітків) та макросередовища (вплив на розвиток агресивності ЗМІ, телебачення, комп'ютерної та відеоіндустрії, особливості розвитку суспільства та суспільні цінності й ідеали).

На дію зазначених факторів накладається вікова специфіка ранньої юності, яка забезпечує активне вибіркоче сприйняття соціальних факторів та специфічне переломлення особистісних факторів, а також зумовлює різний ступінь їх значущості для закріплення агресивності.

Список літератури:

1. Біндяк А.Д. Девіантна поведінка молоді в українському суспільстві / А.Д. Біндяк : [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Pedagogica/67903.doc.htm
2. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: Навч. посіб. Київ : ВПУ «Київський університет», 2002. 308 с.
3. Мироненко В.І. Смысловая регуляция агрессивной поведенки в молодіжних неформальних групах скінхедів та неонацистів. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 27(30). С. 57–67.
4. Павелків В.Р. Методологічні та теоретичні засади дослідження агресії й агресивної поведінки. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / За ред. С.Д.Максименка Київ : 2004, Т. 4. Вип. 4. С. 215–225.
5. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань : Візаві, 2021. 202 с.
6. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб. Київ : Академ-видав, 2006. 360 с.
7. Шевців З.М. Основи соціально-педагогічної діяльності. навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 248 с.
8. Smith, S. F. On the trail of the elusive successful psychopath : [англ.] / Smith, S. F., Watts, A. L., Lilienfeld, S. O. *The Psychologist*. 2014. Vol. 27, no. 7. P. 506–510.

Baida S.P. FACTORS OF AGGRESSIVENESS IN EARLY YOUTH - THEORETICAL ANALYSIS

The article substantiates the expediency of studying the factors influencing the growth of aggression among young people, the rapid change in behavior of people of this age, the interpersonal communication of young people, which becomes more conflictual. Knowledge of the factors that cause aggressive behavior in interpersonal conflicts, in particular in early adolescence, will develop a set of methods aimed at their prevention and skills to successfully resolve them, as this socio-age group is not only the most active and dynamic element of social structure society, but also represents the future of any society. Eight correlations were calculated to prove the hypothesis and conclusions were drawn. In the third part, a program of psycho-developmental work on the prevention of aggressive behavior in young people was proposed. It is shown that the skills of rational goal-setting and planning play a significant role in the formation of an adequate level of aspirations and self-esteem, and can be a means of constructive use of aggressive energy. The main contradiction of adolescence is the contradiction between the needs of the individual and the ability to meet them. In early adolescence, a person feels an urgent need to quickly become a real adult, he is full of expectations of something interesting, important, unknown. Young people strive to find their place in life, dream of great things. Aggression in adolescence is a very alarming factor, as it negatively affects relationships with parents, friends, peers, educational activities, individual development, as well as success in their future careers. Adolescent aggression is a complex personal environment, and the causes of aggressive behavior can be both psychological (disorders in the motivational, emotional spheres, etc.) and social factors (influence of the social environment). The author analyzes the work of foreign and domestic researchers on aggression.

Key words: aggression, aggressiveness, aggressive behavior, self-esteem, influence.

Білозерська С.І.

Дрогобицьки державний педагогічний університет імені Івана Франка

АКСІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ІМІДЖУ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

У статті порушено проблему формування професійного іміджу в контексті аксіологічного підходу. Уточнено сутність базових понять теоретичного дослідження: імідж, професійний імідж, аксіологія, аксіологічні домінанти. Зазначається, що для навчання фахівців, здатних до утвердження цінностей людського життя, реалізації виховання та навчання на основі принципу гуманізму та педагогічної діяльності в цілому, доцільним є перехід до аксіологізації педагогічної освіти, яка має стати основним фактором у формуванні професійного іміджу майбутнього педагога. Звернута увага на важливості аксіологічного підходу, який дозволяє розглядати освітні цінності з позиції самоцінності людини та здійснювати ціннісні підходи до освіти на основі визнання цінності самої освіти.

У контексті зазначеної проблеми професійний імідж майбутнього вчителя розглядається не просто як ментальний образ професії, стереотип свідомості, а як модель особистості вчителя, цілеспрямовано змодельований стандарт, який створюється для досягнення освітніх цілей, знань, особистої кар'єри та ціннісного самовираження й самовдосконалення.

Проаналізовано аксіологічні домінанти, які виступають основою формування професійного іміджу та вимагають якнайшвидшого осмислення та реалізації. Серед них виділено наступні: розвиток орієнтації на професію педагога, що дозволяє підготувати майбутнього вчителя до трансляції цінностей у життєдіяльність школи; побудова аксіологічного Я-образу, який пов'язаний зі становленням суб'єктивності; інформаційна домінанта, що передбачає створення інтернет-середовища, яке формує нову специфічну культуру; креативна домінанта, що формує ціннісне ставлення студентів до творчих завдань та інтеркультурна комунікація, яка розглядається в контексті ціннісного самовизначення студентів у просторі молодіжної субкультури.

Доведено думку, що саме аксіологічна основа професійного іміджу забезпечує майбутньому вчителю прийняття педагогічних, морально-духовних цінностей, готовність реалізувати їх у діяльності, спонукає його до самовдосконалення та актуалізації творчого потенціалу в педагогічній діяльності.

Ключові слова: аксіологічний підхід, аксіологічні домінанти, імідж, професійний імідж майбутнього педагога, цінності, Я-образ.

Постановка проблеми. Зміни у професійній підготовці майбутніх учителів сьогодні відбуваються відповідно до контексту розвитку освіти в умовах нових глобальних тенденцій.

Сучасні дослідження зосереджені на розгляді досить великої кількості різноманітних технологій, спрямовані на формування, розвиток та підтримку іміджу різноманітних спеціальностей. Підготовка вчителя для українського суспільства, де відбуваються кардинальні лавиноподібні трансформації, що зосереджені в інформаційному полі сучасного світу, для якого характерні ризики втрати моральних орієнтирів, деформація способу життя, зростання агресії, протигорство позитивних і негативних тенденцій людського життя, набуває особливого значення та необхідності наукових досліджень щодо аналізу аксіологіч-

них домінант у формуванні професійного іміджу. Аксіологія під особливим кутом зору розглядає реальність сучасної педагогічної освіти, поєднуючи взаємозв'язки об'єктивного та суб'єктивного, актуального та потенційного, зовнішнього та внутрішнього, закономірного та випадкового, сталого та динамічного у єдиний аксіологічний вимір сучасного світу. Закони діалектики, реалізуючись у педагогічних процесах, відображають еволюцію цінностей суспільства, призводять до розуміння пріоритету загальнолюдських цінностей у всій освітній системі.

Узагальнення існуючих досліджень і публікацій останніх років свідчить про те, що технології створення професійного іміджу суб'єктів освітнього процесу ще недостатньо вивчені, оскільки існує неоднозначність у підходах до

концептуального апарату, умов та факторів, що впливають на ефективне формування іміджу майбутнього вчителя, критеріїв та показників ефективності цього процесу, що вказує на актуальність розробки зазначеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Імідж як ідеальна модель, ідеальна структура, цілеспрямовано сформована суб'єктами суспільної практики в індивідуальній, груповій та суспільній свідомості існує для досягнення політичних, економічних, освітніх, соціальних результатів, знань, особистої та професійної кар'єри, самореалізації, самовизначення. Вказана характеристика високо оцінює значення іміджу вчителя для підвищення ефективності педагогічної взаємодії. Імідж педагога, як соціальне явище, розрахований на соціально-етико-естетичні очікування, потреби суб'єктів педагогічного процесу і, в соціальних обставинах, забезпечує носію певних парадигм-еталонів-моделей іміджу успіх у вирішенні завдань навчання і виховання особистості, а відсутність іміджу веде особистість до невдач.

Якщо давати загальне визначення іміджу педагога, то його можна розглядати як форму професійного життя людини, завдяки якій «для інших» демонструються потужні особистісні та ділові його характеристики. Безперечно, ці риси притаманні не всім педагогічним працівникам, їх необхідно створювати, формуючи позитивний особистісний імідж.

Сьогодні викликають інтерес методичні рекомендації для вчителів щодо побудови педагогічного іміджу, розроблені Т. Калужною. Перш за все, як зазначає дослідниця, створення іміджу є лише доповненням, а не заміною педагогічної діяльності. По-друге, слід займатися створенням педагогічного професійного іміджу задовго до початку навчання[6].

В. Вардеванян визначає імідж педагога як системну цілісну освіту, що включає в себе взаємопов'язані та взаємозумовлені компоненти: внутрішній (знання, вміння, здібності, установки, цінності, самооцінка, Я-концепція), зовнішній (габітарний, невербальний, кінетичний, просторовий та мовний елементи, стиль керівництва та стиль спілкування) процесу [4].

Однак, професійний імідж має і свою специфіку, він переважно орієнтований на сприйняття, поведінку, що визначає професійну успішність, відповідність певним очікуванням (на відміну від індивідуального, орієнтованого як на сприйняття, так і на самосвідомість, підкреслюючи особистісну сутність, індивідуальність). Професійний

імідж майбутнього вчителя вчені розглядають як образ професійної ролі, який конструюється самим педагогом і доповнюється індивідуальним іміджем у процесі взаємодії з учнями, колегами, адміністрацією та суспільством [12].

Тобто, професійний імідж – це персоніфікований образ професії, узагальнений емоційно забарвлений образ типового професіонала, який має символічний характер, надихає, чинить психологічний вплив на інших [3].

Також дослідники [2; 7; 14; 15] зазначають про залежність професійного іміджу від особливостей професійного розвитку, від ступеня усвідомленості, мінливості професійної діяльності, від траєкторії й інтенсивності розвитку характеристик професійної діяльності. Як зазначає Н. Барна, при аналізі професійного іміджу слід враховувати його подвійну природу, оскільки імідж є результатом роботи психіки і ґрунтується на індивідуальному та груповому досвіді [1, с. 24].

Формування професійного іміджу майбутнього вчителя, породжує потребу в постійному самовдосконаленні, професійну спрямованість на оволодіння механізмами педагогічного впливу, що сприятиме формуванню у молоді моральних цінностей, поваги, довіри, бажання творити добро, вірити, любити.

Узагальнення різних точок зору дозволило нам розглядати професійний імідж майбутнього педагога як зовнішній прояв його ціннісних орієнтацій, поглядів на сутність педагогічної діяльності, на сенс та функції педагогічного спілкування, на стосунки з учнями, колегами, адміністрацією. Такий підхід до інтерпретації поняття професійного іміджу майбутнього педагога передбачає необхідність врахування аксіологічного підходу, який заснований на гуманістичних, загальнолюдських цінностях. Аксіологічний підхід передбачає врахування як зовнішніх чинників виховання, зовнішніх обставин та ситуацій життєдіяльності студента, так й внутрішні особливості становлення та розвитку особистості – потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, прагнення, очікування, домагання.

Отже, психолого-педагогічний аспект аксіології освіти в загальному вигляді полягає в тому, щоб широкий спектр об'єктивних цінностей культури сучасного світу зробити предметом усвідомлення, переживання, як особливих потреб студента, зробити так, щоб об'єктивні цінності стали суб'єктивно значущими, життєвими орієнтирами особистості, її ціннісними орієнтаціями, що має значний вплив на формування професійного іміджу.

Ціннісні орієнтації студента визначається тим, що вони є основним каналом засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей на стимули і мотиви практичної поведінки людей. Педагогічна проекція закону задоволення потреб, дозволяє охарактеризувати сутність процесу орієнтації студентів у світі цінностей, як самостійний, адекватний морально-духовним цінностям рух особистості; визначити ціннісну функцію виховання, як необхідність трансформації цінностей у життєдіяльність закладу вищої освіти та актуалізацію особистісних потреб студентів з урахуванням соціальної ситуації їх розвитку [5].

Імідж вчителя, як цінність, на думку вчених, має свої класифікаційні характеристики. Імідж вчителя – це духовне, відносно ціннісно-сміслове, що належить до класу професійних цінностей, пов'язаних із змістом професійної діяльності та можливостями самореалізації особистості майбутнього вчителя. За предметним змістом останнього імідж педагога можна одночасно віднести до цінностей самодостатнього та інструментального типів. Це означає, що в навчально-виховному процесі імідж педагога може виступати і як мета, і як засіб забезпечення творчого та різнобічного характеру діяльності.

Метою даної статті є аналіз основних пріоритетів, аксіологічних домінант у формуванні професійного іміджу майбутнього вчителя.

Виклад основного матеріалу. На формування професійного іміджу вчителя впливають різноманітні фактори. Слід зазначити, що в її основі лежить сама особистість педагога, його моральні якості, характер. Формування професійного іміджу майбутнього вчителя можна уявити як розтягнутий у часі життєвий простір, у якому людина будує, набуває певної «траєкторії свого руху» відповідно до ціннісних орієнтацій: цінностей суспільства і цінностей самопізнання, самооцінки, саморозвитку. Людина робить вибір життєвих цілей, планів, перспектив на основі пізнання інших і себе, постійно оцінюючи, порівнюючи і протиставляючи себе та інших людей, звертаючись до минулого, живучи сьогоднішнім, орієнтуючись на майбутнє. Ціннісні орієнтації особистості, таким чином, забезпечують стрижень, загальну лінію, своєрідну вісь, яка врівноважує дії, поведінку, діяльність, що відхиляються в ту чи іншу сторону від загального ядра, лінії, орієнтації. Цей процес не є миттєвим набуттям якості, він розширений у часі, має свої етапи, які співвідносяться з віковим, особистісним і професійним розвитком людини, формуванням її морально-духовних орієнтацій.

Визначаючи систему координат, в яких представлені та розкриті головні смисли процесів освіти, аксіологія не тільки вказує і передбачає виявлення ефективних конкретних заходів, прийомів, технологій та сценаріїв розвитку, а й орієнтує виявлення пріоритетів, аксіологічних домінант – базисних векторів розвитку педагогічних систем.

Домінанта, на думку А.А. Ухтомського, тимчасово панівний осередок збудження в центральній нервовій системі; головна ідея, основна ознака або найважливіша частина його – те, що пріоритетно для людини в порівнянні з іншими бажаннями – першочергова мета, яка спрямовує всі дії, бажання людини на її реалізацію [16]. Спираючись на розуміння домінанти, як універсального принципу активності всіх живих систем, ми намагалися виявити актуально значущі цінності сучасної педагогічної освіти, які виступають основою для формування професійного іміджу майбутнього педагога.

Аксіологічні домінанти – це базисні ідеї, що розкривають сутність явища. Це такі тенденції розвитку освіти, які вимагають якнайшвидшого осмислення та реалізації. Аксіологічні домінанти – це нагальні питання, що поєднують у собі як об'єктивну необхідність вирішення питання, так і суб'єктивну значущість в контексті сучасних реалій. Це неминучі проблеми, відсутність уваги до яких породжує нові проблеми, ризики, перешкоди. Це найскладніші аспекти діяльності учасників освітнього процесу, що впливають на загальну якість педагогічної освіти. Це питання, які не сходять із порядку денного сьогодні.

Вченими охарактеризовано ціннісні домінанти побудови нової стратегії освіти. Серед них науковці називають наступні:

- основною метою навчання є формування у процесі реальної діяльності когнітивних, емоційних та стратегічних компетенцій;

- студенти – повноправні члени навчальної спільноти;

- кожен студент рухається по власній освітній траєкторії, конструюючи унікальне знання;

- студенти приймають значну частину рішень щодо того, що вивчати, як вивчати та які ресурси для цього використати;

- навчання відбувається в умовах практико-орієнтованої діяльності через взаємодію «студент-викладач» та «студент-студент» [2; 5; 13; 15].

Охарактеризований підхід, заснований на процесі розуміння і освоєння різних цінностей, дозволяє визначити аксіологічні домінанти формування професійного іміджу майбутнього педагога.

Розвиток орієнтації на професію педагога як аксіологічна домінанта. Привабливість професії, усвідомлене бажання абітурієнта, пізніше студента, присвятити себе улюбленій справі сприяють успішному та продуктивному навчанню, більш інтенсивній адаптації та соціалізації. Характер уявлень про майбутню професію та роботу визначає дуже стримане професійне очікування: 40% респондентів вважають, що професія педагога буде цікавою; 28% – що зможуть самовдосконаливатися у обраній сфері діяльності. Водночас спостерігаються негативні тенденції (від першого до випускного курсу «не збираються працювати за спеціальністю»), причому відсоток студентів, які не хочуть працювати у школі, до випускного курсу збільшується.

Освітній процес педагогічного вишу дозволяє підготувати майбутнього вчителя до трансляції цінностей в життєдіяльність школи, до усвідомлення значущості образу вчителя на формування ціннісних орієнтацій школяра. Аксіологізація освіти, на думку Г. Мелекесова, визначає склад та ієрархію цінностей, які не тільки надають спрямованість майбутньої педагогічної діяльності вчителя, а й визначають його взаємодію зі світом і з людьми [9]. Завдяки своїй ціннісній функції, освітній процес виводить студентів у сферу світоглядного осмислення соціальної та педагогічної реальності, своїх відносин зі світом та з учнями.

Проблема формування професійного іміджу майбутнього педагога тісно пов'язана з розвитком аксіологічного становлення образу «Я – педагог». У роботах Т.А. Ольхової поетапне формування образу «Я – майбутній професіонал» студента університету пов'язане зі становленням суб'єктності, причому освітній простір університету розкривається як основа соціалізації студента, який, по-перше, визначає зміст індивідуальної освітньої програми студента; по-друге, сприяє його саморозвитку та самоорганізації; по-третє, стимулює побудову тимчасової життєвої перспективи [11].

Звернення до ціннісного потенціалу університетської освіти визначає методологічні орієнтири становлення суб'єктності студента та особистісні смисли знань, що відображають спрямованість на життєві та професійні цінності, мотивацію досягнень. Психолого-педагогічними умови становлення суб'єктності студента університету, на думку вчених [11;12], виступають: проблемність, проективність, евристичність та рефлексивність, які відображають ціннісні імперативи сучасної університетської освіти.

Основою Я-образу особистості є і її духовність та благородство. Духовність стосується внутрішньої, моральної складової особистості майбутнього педагога. «Духовність вчителя має бути силою проникнення в освіту, спряти зниженню несприятливих соціальних впливів серед молоді та виступати необхідною умовою формування морально-духовного підростаючого покоління» [5, с. 5].

Прояв інтересу до самовдосконалення, що виражається в прагненні отримати чітке уявлення про власну психологію та прагненні удосконалити власні уявлення про цінності, свідчать про досягнення певного рівня самооцінки, що має потенціал для зростання і розвитку. Духовна гордість, прагнення до визнання є стимулом для формування позитивного професійного іміджу.

Як аксіологічну домінанту підготовки сучасного педагога, насамперед, слід позначити інформатизацію та її сильний вплив на сучасний світ студента. Без сучасних атрибутів спілкування, вчення, дозвілля, таких як гаджети, сучасний студент немислимий, він почувається неповноцінним, розгубленим, відстороненим. Освіта не може ігнорувати цей факт, отже, необхідно шукати варіанти використання даного феномену сучасного світу як інструмент стратегії та тактики ціннісної взаємодії педагога та студента.

«Об'єктивні закони розвитку цивілізацій неблаганні, вони потребують змін підготовки нового вчителя для нової школи, адекватно зміні парадигм: «Якщо змінилася музика – повинні змінитись танці...» [8].

Інформаційна домінанта передбачає створення інтернет-середовища, яке формує принципово нову, специфічну морально-духовну культуру, яка характеризується нематеріальністю взаємодії учасників, умовністю параметрів (тобто штучністю об'єктів та можливістю їх легко змінювати), а також ефемерністю – здатністю вільного входу та виходу з віртуальної реальності. Системоутворюючими факторами цієї нової культури є зростаюча потреба в інформації, пов'язана із соціальною та культурною динамікою суспільства, а також зв'язок із зовнішнім світом за допомогою соціальних мереж.

Аксіологічні домінанти характеризуються, перш за все, абсолютною значимістю визначеного феномену для освітнього співтовариства. Важливою домінантою для формування професійного іміджу виступає аксіологічна домінанта *креативності*. Загальновідомим є твердження, що педагог – професія творча. Саме вузівська реальність робить вчителя творчим, який усвідомлює власну

унікальність, прагне до нестандартності, оригінальності у своїй професійній діяльності. Вчені [8;10], вивчаючи аксіологічний аспект розвитку креативності, підкреслюють нерозривний зв'язок креативності із стійкою внутрішньою мотивацією, яка необхідна для отримання креативних результатів та продуктів. Саме ціннісне ставлення студентів до творчих завдань дозволяє подолати неминучий стан фрустрації, тривоги та страху, що виникає при вирішенні завдання та проблеми довести розпочату справу до кінця.

Інтеркультурна комунікація як аксіологічна домінанта розглянута в роботі Л.В. Мосієнко у контексті ціннісного самовизначення студента у просторі університетської молодіжної субкультури. Останнє автор розуміє, з одного боку, як процес «вирощування» особистості студента, орієнтації на саморозвиток і співпрацю, розвиток індивідуальності та колективізму, що відображає сходження студента до особистісних і професійних цінностей, з іншого – як результат, виражений у сформованому системно-особистісному новоутворенні, що зумовлює здатність проектувати життєву перспективу, здійснювати відповідальний вибір цілей та цінностей [10].

Отже, педагогічна освіта нового століття змінює пріоритети та технології входження особистості у професію вчителя, розкриває нові горизонти та домінанти соціалізації, звертаючи основну увагу на розвиток аксіологічного потенціалу особистості. Духовно-моральна орієнтація у формуванні професійного іміджу – це організована і цілеспрямована педагогічна діяльність, яка спрямована на формування вищих ціннісних орієнтирів у підростаючого покоління.

Висновки. Аксіологічний підхід визначає, з одного боку, всю систему духовно-морального розвитку та виховання, весь устрій освіти,

в основі якого – український освітній ідеал як вища педагогічна цінність, сенс усієї сучасної освіти та система базових цінностей. З другого – система цінностей визначає зміст основних напрямів духовно-морального розвитку та формування професійного іміджу. Ціннісні орієнтації, як складові професійного іміджу, є вершиною ієрархії свідомості, виступають найважливішим елементом внутрішньої структури особистості майбутнього вчителя, які концентрують життєвий досвід, представляють систему переживань, дозволяють визначати пріоритети, фіксувати та узагальнювати соціальний, індивідуальний та професійний досвід.

У своїй професійній діяльності вчитель, по-перше, спирається на конкретні вимоги, вирішує конкретні цілі, завдання, які ставить перед ним суспільство та система освіти. По-друге, вчитель повинен чітко розуміти вимоги, очікування учнівської аудиторії та суспільства. По-третє, як представник певної професійної групи, педагогічного колективу, вчитель повинен відповідати вимогам, які до нього висувають його колеги. Отже, вимоги з боку суспільства, професійної групи, колективу, учнівської аудиторії, як зовні, об'єктивно існуючі, пред'являються до його особистісних характеристик і, за відсутності конфліктів і протиріч між ними, разом створюють основу для формування позитивного професійного іміджу.

Таким чином, професійний імідж майбутнього педагога є невід'ємною характеристикою справжнього фахівця, інструментом, що розкриває його індивідуальні властивості, розвиває та виявляє особистісні та професійно значущі якості. Саме аксіологічний підхід відіграє важливу роль в методології пізнання і дозволяє використовувати ціннісно-оцінний принцип формування професійного іміджу майбутнього педагога.

Список літератури:

1. Барна Н.В. Іміджологія : навч. посібник для дистанційного навчання. К. : Університет «Україна», 2007. 217 с.
2. Білозерська С.І. Аксіологічні орієнтири підвищення якості педагогічної освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Психологія»*. № 3. 2021. С. 75–81.
3. Бондаренко В. Специфічність процесу формування професійного іміджу майбутніх фахівців технологічного профілю: аналіз та перспективи наукових досліджень. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2013. № 8 (ч. 1). С. 173–179.
4. Вардеванян В.А. Типізація іміджу за функціональним підходом. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ*. Чернівці : Книги-XXI, 2010. Вип. І(37). Економічні науки. С. 92–96.
5. Гриньова В.М. Аксіологічний підхід до проблеми педагогічної культури майбутнього вчителя. *Шлях освіти*. 2002. № 2. С. 2–6.
6. Калюжна Т.Г. Педагогічна аксіологія в умовах модернізації професійно-педагогічної освіти: монографія. К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. 128 с.

7. Ковальчук Л. Формування іміджу майбутнього вчителя у процесі вивчення педагогічних дисциплін в класичному університеті. *Вісник Львівського університету*. 2007. Вип. 22. С. 65–74.
8. Кирьякова А.В., Мороз В.В. Аксиология креативности. Москва: Дом педагогики, 2014. 225 с.
9. Мелекесов Г.А. Аксиологический потенциал личности будущего педагога: становление и развитие. Москва : Дом педагогики. 2002. 241 с.
10. Мосиенко Л.В. Ценностное самоопределение студентов в пространстве университетской субкультуры. Оренбург : ООО ИПК «Университет», 2012. 347 с.
11. Ольховая Т.А. Становление образа «Я – будущий педагог» студента университета. Москва : ТЦ «Сфера», 2004. 186 с.
12. Попова О. Професійний імідж учителя : виступ з елементами ділової гри та дискусії. Психолог. Шкільний світ. 2011. № 38. С. 3–7.
13. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 508 с.
14. Савчин М. Здатності особистості : монографія. К. : ВЦ «Академія», 2016. 288 с.
15. Ткачова Н. О. Аксиологічні засади педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2007. 44 с.
16. Ухтомский А. Доминанта. Статьи разных лет. Текст. Санкт-Петербург : Питер. 2002. 448 с.

Bilozerska S.I. AXIOLOGICAL PRINCIPLES OF FORMATION OF A PROFESSIONAL IMAGE OF A FUTURE TEACHER

The article raises the issue of professional image formation in the context of axiological aspect. The essence of basic concepts of theoretical research is specified, such as image, professional image, axiological dominants. It is noted that for the training of professionals capable of affirming the values of human life, the implementation of education and training based on the principle of humanism and in terms educational activity in general, it is advisable to axiologize pedagogical education, which should be a major factor in shaping the professional image of future teachers. Attention is drawn to the importance of the axiological approach, which regards educational values from the standpoint of human self-worth and to implement value-based approaches to education based on the recognition of the value of education itself.

In the context of this problem, the professional image of a future teacher is seen not just as a mental image of the profession, a stereotype of consciousness, but as a model of teacher's personality, purposefully modelled standard created to achieve educational goals, knowledge, personal career and value self-expression and self-improvement.

The axiological dominants that are basic for the formation of professional image and require the fastest possible understanding and implementation have been analyzed. Among them are the following: the development of orientation to the teaching profession, which allows to prepare future teachers to translate the values of school life; construction of axiological self-image, which is associated with the formation of subjectivity; information dominant, which involves the creation of an Internet environment that forms a new specific culture; creative dominant, which forms the value attitude of students to creative tasks and intercultural dominant, which is considered in the context of value self-determination of students in the space of youth subculture.

It has been proved that the axiological component of professional image alleviates the acceptance of pedagogical, moral and spiritual values by the future teacher, make them ready to realize these values during their career, encourages them to self-improvement and actualization of creative potential in pedagogical activity.

Key words: *axiological approach, axiological dominants, image, professional image of a future teacher, values, self-image.*

Білюченко Ю.М.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ У ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК ЗРІЛОГО ВІКУ

У статті висвітлені наукові праці вчених щодо специфіки стратегій долаючої поведінки з урахуванням гендерних розбіжностей. Вітчизняні та закордонні праці зображують долаючу поведінку як конструктивну стратегію у подоланні труднощів та стресових факторів, що позитивно відбивається на психологічному здоров'ю та добробуті людини. Мета дослідження – визначити специфіку стратегій долаючої поведінки у чоловіків та жінок зрілого віку. Вибірку становили чоловіки та жінки від 39 до 55 років в кількості 80 осіб. Першу групу склали чоловіки зрілого віку, а до другої групи увійшли жінки зрілого віку. Загальна кількість учасників кожної групи складала 40 осіб. Обидві групи випробуваних є особи, які не мають спільного роду заняття та є представниками різних професій. Для досягнення поставленої мети було використано особистісний опитувальник «SACS» С. Хобфолла в адаптації Н. Водоп'янової. Емпірично встановлено, що чоловіки та жінки виявляють статистично значущі відмінності за стратегіями долаючої поведінки. Визначено, що жінки схильні до пошуку соціальної підтримки в стресових ситуаціях, характеризуються стремління поділитися своїми хвилюваннями з іншими людьми, обговорити з ними ситуацію, знайти в них співчуття й розуміння. Групі жінок властиві імпульсивні дії, що говорить про їх схильність діяти за першим пробудженням, під впливом зовнішніх обставин чи емоцій, без попереднього обдумування своїх вчинків. Також жінки здатні до навмисного чи прихованого спонукання іншої людини до переживання певних станів, прийняття рішень і виконанню дій, необхідних для досягнення ініціатором своїх власних цілей. У групі чоловіків були встановлені високі показники схильності до агресивних дій, направлених на інших людей, які проявляються в тенденції відчувати негативні почуття при невдачах чи конфліктах з іншими людьми, вони можуть звинувачувати оточуючих в будь-чому, відчувати почуття гніву, дратівливості, внутрішнього напруження, розчарування, незадоволеності. У обидвох групах визначена висока конструктивність при подоланні труднощів.

Ключові слова: агресивність, гендер, долаюча поведінка, жінки, зрілий вік, стратегії поведінки, чоловіки.

Постановка проблеми. Економічні, соціальні й політичні перетворення у сучасному українському суспільстві посилюють й без того значну кількість стресових факторів, які несуть небезпеку благополуччю та здоров'ю людини. Продуктивна життєва позиція та успішна професійна діяльність за подібних умов значною мірою залежить від наявності у людини необхідних особистісних ресурсів для врегулювання адекватного ставлення до складних та невизначених ситуацій, що забезпечують стратегії долаючої (опановуючої) поведінки. Значна кількість наукових досліджень зосереджена особливостях подолання, на встановленні когнітивних та поведінкових зусиль, котрі людина використовує з метою протидії потенційним стресорам. Науково обґрунтовано, що стратегії подолання, зазвичай, орієнтовані на емоції особистості, які є менш конструктивними при вирішенні виникаючих проблем. В психологічних дослідженнях йдеться, що

гендерні розбіжності у використанні тих чи інших стратегій подолання мають ряд суттєвих розбіжностей. Науковці говорять, що жінки, зазвичай, використовують стратегії подолання, які спрямовані на зміну їх емоційних реакцій на стресову ситуацію, в той час як чоловіки вдаються до більш радикальних та агресивних методів рішення проблеми, що спонукало нас до проведення власних емпіричних розвідок з даного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ще одним важливим віковим періодом в житті людини вважається перехід від молодості до зрілої дорослості. Науковці вважають, що даний період характеризується зростанням кількості соціальних, психологічних та біологічних проблем. До таких проблем відносяться стреси, пов'язані з роботою, фінансами, сім'єю, здоров'ям тощо. Дані «виклики», на думку дослідників, завдають найбільших страждань людині, яка знаходиться в даному віці, що

вимагає від них здатності опиратися стресам та вміти їх подолати [12]. Т. Бондарева наголошує, що ключовим показником дорослості є психічна та фізіологічна зрілість особистості. Дослідниця запевняє, що зріла особистість здатна вирішувати власні проблеми, соціальні та життєві труднощі, ефективно переживати кризові періоди та різного роду втрати [1, с. 238]. В своїй роботі специфіку зрілості розглядає А. Коцар, котра відносить даний віковий період до одного з найбільш складних, оскільки в ньому відбуваються істотні зміни у фізіології, психології людини та її соціальних стосунках. Авторка запевняє, що зріла людина зазнає найбільших перетворень в своєму житті та вимушена трансформувати свої стратегії поведінки та ставлення до життя в цілому. Звідси, особливо важливим, з точки зору вченої, є вміння особистості використати найбільш ефективні стратегії подолання даних складних ситуацій. В дослідженні А. Коцар сформульовано, що готовність людини до сприйняття вікових змін, значущо корелює зі здатністю обирати ті чи інші стратегії долаючої поведінки. Однак, гіпотеза дослідниці, що високий рівень готовності до вікових змін свідчить про схильність респондентів обирати найбільш конструктивні стратегії копінг-поведінки, не підтвердилась і була спростована [3, с. 15].

В закордонних студіях копінг відносять до когнітивних, емоційних та поведінкових зусиль, котрі направлені на розв'язання (зменшення, подолання або толерантності) до виникаючих проблем у житті. Так, плеяда закордонних дослідників вважають, що стратегії долаючої поведінки істотно впливають на здоров'я людей і мають вирішальне значення для їх психологічного благополуччя [8; 10; 13]. М. Syed й I. Seiffge-Krenke також запевняють, що стратегії подолання є ключовими для добробуту людей і займалися вивченням, які з них є найбільш адаптивними. Цікавим є припущення авторів щодо того, що на адаптивність стратегії впливає контекст в якому вона була [11]. Українські дослідники В. Шебанова та Г. Діденко дотримуються схожої думки, що вивчення адаптивних та долаючих стратегій забезпечить визначити з них найбільш ефективні та продуктивні при розв'язанні складних життєвих обставин [6, с. 370]. Н. Yarıbeygi з колегами вважають, що стрес найбільше чинить шкоди здоров'ю людині. Автори впевнені, що убезпечити себе від негативних подій неможливо, звідси виникає потреба допомогти людині зменшити вплив стресу на особистість. Рішенням даного питання, на думку вчених, є концептуалізація ролі стратегій подолання [14].

На гендерних розбіжностях у дослідженні стратегій подолання наголошує С. Freire зі співавторами. Дослідники говорять, що психологічне благополуччя людини є пріоритетним ресурсом, котрий сприяє використанню людиною найбільш ефективних стратегій в ситуаціях стресу. Згідно з їх дослідженням, у чоловіків і жінок спостерігається з підвищенням рівня психологічного благополуччя, посилюється варіативність у використанні стратегій подолання [9]. С. Жарікова на українській вибірці встановила, що у 45–55 річних жінок з посиленням особистісної зрілості збільшуються здатності до використання активних стратегій подолання, що свідчить про їх високу конструктивність при вирішенні проблем [2, с. 78]. Т. Ткачук та А. Мягих здійснили дослідження на чоловічій вибірці, і дійшли висновку, що стратегії подолання у чоловіків базуються на незалежності та активності їх дій, стійкості й особистісної ефективності. Чоловіки вдаються до інструментальних методів рішення труднощів за допомогою зміни зовнішніх умов, пишуть вчені [5, с. 187].

Мета дослідження – визначити специфіку стратегій долаючої поведінки в чоловіків та жінок зрілого віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку склали чоловіки та жінки від 39–55 років в кількості 80 осіб. Досліджувані були розподілені на 2 групи. Першу групу склали чоловіки зрілого віку, а до другої групи увійшли жінки зрілого віку. Загальна кількість учасників кожної групи складала 40 осіб. Обидві групи випробуваних склали особи, які не мають спільного роду заняття та мають різноманітні професії. Групи досліджуваних розподілялися за гендерною ознакою. Для досягнення поставленої мети було використано особистісний опитувальник «SACS» С. Хобфолла. Даний діагностичний інструмент направлений на вивчення стратегій й моделей долаючої поведінки. Опитувальник містить 54 питання, котрі формують 9 шкал: асертивні дії, вступ у соціальний контакт, пошук соціальної підтримки, обережні дії, імпульсивні дії, уникання, маніпулятивні (непрямі) дії, асоціальні дії, агресивні дії [4, с. 135–140]. Для оцінки значимості відмінностей середніх величин визначали з допомогою t-критерія Стьюдента. Результати вивчення стратегій долаючої поведінки у чоловіків та жінок зрілого віку надано у таблиці 1.

Отже, за просоціальною стратегією «Пошук соціальної підтримки» встановлені вірогідні відмінності між групами чоловіків та жінок зрілого віку ($p \leq 0,001$). Отримані результати свідчать про те, що жінки зрілого віку в більшій мірі праг-

Таблиця 1

Показники стратегій долаючої поведінки в чоловіків та жінок зрілого віку (M±m)

Шкали	Чоловіки	Жінки	t	P
Асертивні дії	22,64±0,86	21,28±0,84	1,13	–
Вступ у соціальний контакт	22,15±0,91	21,69±0,87	0,37	–
Пошук соціальної підтримки	21,37±0,89	26,92±0,83	4,56	0,001-
Обережні дії	19,42±1,01	20,64±0,85	0,92	-
Імпульсивні дії	16,05±0,88	20,76±0,89	3,76	0,001
Уникання	17,13±1,00	19,22±0,87	1,58	–
Маніпулятивні (непрямі) дії	18,40±0,86	23,80±0,85	4,47	0,001
Асоціальні дії	16,58±0,90	15,90±0,88	0,54	–
Агресивні дії	18,80±0,92	15,55±1,01	2,38	0,01

нуть отримати підтримку від навколишніх, вони воліють встановлювати соціальні зв'язки з метою отримання соціального схвалення та відчуття приналежності. Для жінки зрілого віку є важливим справляти добре враження на інших людей, мати позитивну репутацію тощо. Чоловікові зрілого віку суспільна думка є важливою в меншій мірі, оскільки авторитет та статус, як правило, в даному віці вони здобули. Чоловіки зрілого віку соціальну підтримку потребують у випадках, котрі є необхідними для їх особистісного розвитку чи кар'єрного успіху. За прямою стратегією «Імпульсивні дії» встановлені вірогідні відмінності між групами чоловіків та жінок зрілого віку ($p \leq 0,001$). Отже, у жінок зрілого віку імпульсивна дія є більш виразною, ніж у чоловіків. У жінок є тенденція до непередбачуваної поведінки, вони не завжди враховують можливі наслідки власних дій. Оскільки, імпульсивність як риса особистості є доволі складною конструкцією, яку потрібно детально вивчати та враховувати допоміжні фактори. Наприклад, труднощі людини у регуляції емоцій, можуть впливати на розвиток імпульсивних дій. Науково доведено, що імпульсивна поведінка, зазвичай, виникає внаслідок понаднормового стресу та через порушення роботи механізмів саморегуляції. За непрямую стратегією «Маніпулятивні (непрямі) дії» встановлені вірогідні відмінності між групами чоловіків та жінок зрілого віку ($p \leq 0,001$). Таким чином, у групі жінок зрілого віку спостерігаються прояви вдавання до маніпулятивних дій, порівняно з чоловіками. Це говорить, що жінки частіше від чоловіків вдаються до маніпулятивних дій. Подібна поведінка демонструється у процесі комунікації, соціальної взаємодії та професійному середовищі. Подібна тенденція не є показником деструктивної поведінки або не зрілої особистості, це скоріше, є демонстрацією вразливості та очікування отримати позитивний результат. За

асоціальною стратегією «Агресивні дії» встановлені вірогідні відмінності між групами чоловіків та жінок зрілого віку ($p \leq 0,01$). Це констатує, про вищу схильність чоловіків до прояву агресії та вдавання до даної форми поведінки у ситуаціях найбільшої небезпеки або гострої ситуації. Чоловікам властиві подібні прояви захисту, оскільки агресія відіграє для них важливу роль при формуванні власної життєвої позиції та авторитету в очах оточуючих. Прояв агресивної поведінки у жінок має досить інакший характер, однак в меншій вони вдаються до даного виду психологічного захисту, надаючи перевагу іншим стратегіям долаючої поведінки. Не було встановлено статистично значимих розбіжностей між досліджуваними групами за активною стратегією «Асертивні дії», за просоціальною стратегією «Вступ у соціальні контакти», за пасивними стратегіями «Обережні дії» та «Уникання» та асоціальною стратегією «Асоціальні дії». Аналіз змістовних відмінностей у прояві стратегій долаючої поведінки між групами чоловіків та жінок дає можливість виявити якісні тенденції та надати описову характеристику даної вибірки (таблиця 2).

Для наочності ми побудували кругові діаграми, котрі зображують ступінь виразності (уподобання) кожної з 9 моделей поведінки у чоловіків (рис. 1) та жінок (рис. 2).

Отже, згідно якісного аналізу таблиці 2 та рисунків 1,2 чоловікам та жінкам зрілого віку однаковою мірою притаманними є: середній рівень схильності активно і послідовно відстоювати свої інтереси, відкрито заявляти про свої цілі і наміри, поважаючи при цьому інтереси оточуючих; середній рівень схильності до тривалого обдумування і ретельного зваження всіх імовірних варіантів рішень, стремління уникати ризик, у ніщо не вірити, довго готуватися в складних ситуаціях, перед тим чим діяти; на межі середнього та високого рівнів – уникання рішучих дій,

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за ступенем вираженості моделей долаючої поведінки

Рівні	Групи	Чоловіки	Жінки
Високий		Агресивні дії	Пошук соціальної підтримки Імпульсивні дії Уникання Маніпулятивні (непрямі) дії
Середній		Асертивні дії Вступ у соціальні контакти Пошук соціальної підтримки Обережні дії Імпульсивні дії Уникання Маніпулятивні (непрямі) дії Асоціальні дії	Асертивні дії Вступ у соціальні контакти Обережні дії Асоціальні дії Агресивні дії
Низький		—	—

які потребують великого напруження чи відповідальності за наслідки, стремління віддалитися від конфліктної ситуації, відкладати вирішення проблеми, яка виникла, думати про щось інше, відволікатися на інші заняття й види діяльності; середній рівень схильності до асоціальних дій, які характеризуються тенденціями виходити за соціально допустимі рамки й обмеження, егоцентризм, стремління до задоволення власних бажань не враховуючи обставини і інтереси інших людей; на низькому рівні не виявилось жодної стратегії долаючої поведінки.

Згідно концепції С. Хобфолла, моделі долаючої поведінки допомагають або заважають успіху у подоланні стресових ситуацій особистістю, залежно від ступеню конструктивності даних стратегій. В нашому дослідженні була вивчена ще одна незалежна змінна – Індекс конструктивності. Отримані дані за шістьма шкалами методики SACS, «асертивні дії», «вступ у соціальний контакт» та «пошук соціальної підтримки», котрі свідчать про просоціальну та активну стратегії подолання, та результати за шкалами «уникання», «асоціальні дії» та «агресивні дії», які демонструють пасивні стратегії поведінки. Показники на рівні $IK < 0,85$ вказують на низьку конструктивність, $IK = 0,86-1,1$ свідчать про середню конструктивність, $IK > 1,1$ демонструє високу конструктивність» [7, с. 129].

Нами було визначено загальний індекс конструктивності у чоловіків (1.21) та жінок (1.38),

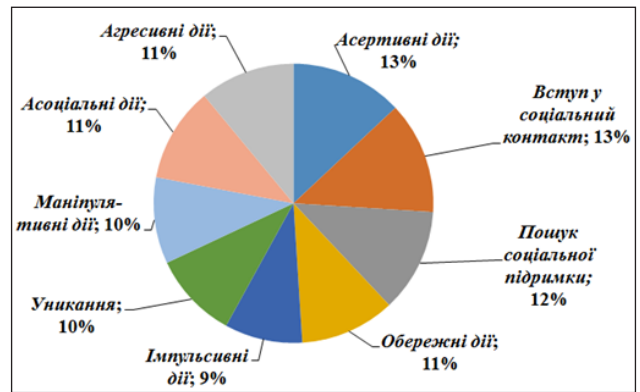

Рис. 1. Ступінь вираження моделей долаючої поведінки у чоловіків зрілого віку

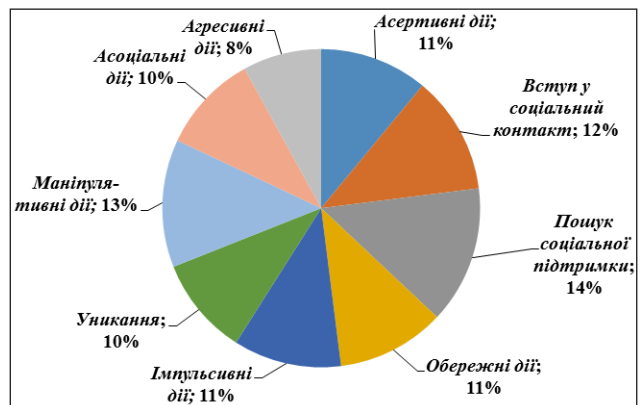

Рис. 1. Ступінь вираження моделей долаючої поведінки у жінок зрілого віку

що дозволяє говорити, про високу конструктивність у обох досліджуваних груп. Тобто, для чоловіків та жінок зрілого віку властиві «здорові» стратегії подолання, при яких вони схильні використовувати власні психологічні ресурси, що позитивно відображається на їх стресостійкості та благополуччі в цілому.

Висновки. Теоретичний аналіз наукових джерел показав, що долаюча поведінка особистості є унікальним різновидом соціальної поведінки, котра впливає на психологічне здоров'я та добробут людини. Долаюча поведінка характеризується активними та цілеспрямованими діями особистості з метою зниження впливу на неї емоційно-негативних навантажень, стресу, травматичних подій тощо. В ході емпіричного дослідження було встановлено статистично значущі розбіжності між групами чоловіків та жінок зрілого віку. Жінки в більшій мірі схильні до пошуку соціальної підтримки в стресових ситуаціях, характеризуються стремлінням поділитися своїми хвилюваннями з іншими людьми, обговорити з ними ситуацію, знайти в них співчуття й розуміння. Групі жінок властиві імпульсивні дії, що говорять про їх схиль-

ність діяти за першим пробудженням, під впливом зовнішніх обставин чи емоцій, без попереднього обдумування своїх вчинків. Також жінки здатні до навмисного чи прихованого спонукання іншої людини до переживання певних станів, прийняття рішень і виконанню дій, необхідних для досягнення ініціатором своїх власних цілей. У групі чоловіків були встановлені високі показники схильності до агресивних дій, направлених на інших людей, які проявляються в тенденції відчувати негативні

почуття при невдачах чи конфліктах з іншими людьми, вони можуть звинувачувати оточуючих в будь-чому, відчувати почуття гніву, дратівливості, внутрішнього напруження, розчарування, незадоволеності. У обидвох досліджуваних групах визначена висока конструктивність при подоланні труднощів. Перспективами подальших наукових розвідок, ми вбачаємо, продовження досліджень в означеному напрямку на інших вікових категоріях з урахуванням гендерних розбіжностей.

Список літератури:

1. Бондарева Т.С. Життєстійкість особистості в контексті способів долаття складних життєвих ситуацій. *Актуальні проблеми психології. Т. III: Консультативна психологія і психотерапія.* 2018. № 14. С. 233–254.
2. Жарікова С.Б. Особистісна зрілість та копінг-стратегії у жінок: віковий ракурс. *Актуальні питання гуманітарних, соціальних та поведінкових наук: теоретичні та прикладні дослідження: матеріали II міжнародної науково-практичної інтернет-конференції.* Київ, 2021. С. 73–80.
3. Коцар А. Стратегії копінг поведінки та психологічна готовність осіб віку пізньої зрілості до прийняття вікових змін. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія.* 2016. № 1150. С. 15–20.
4. Назаров О.О., Оніщенко Н.В., Садковий В.П., Садковий О.В., Склень О.І., Тімченко О.В. Психологічні особливості базових копінг стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: Монографія. Х. : Вид-во УЦЗУ, 2008. 184 с.
5. Ткачук Т.А., Мягких А.А. Гендерні особливості копінг-поведінки чоловіків та жінок. *Humanitarium.* 2019. № 1(42). С. 181–188.
6. Шебанова В.І., Діденко Г.О. Копінг-поведінка у сучасних психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології.* 2017. № 39. С. 368–379.
7. Ярош Н.С. Саногенне мислення як чинник стрес-долаючої поведінки особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2018. 235 с.
8. Bryden C.I., Field A.M., Francis A.J.P. Coping as a mediator between negative life events and eudaimonic well-being in female adolescents. *Journal of Child and Family Studies.* 2015. № 24. P. 3723–3733.
9. Freire C., Ferradás M.M., Valle A., Núñez J.C., Vallejo G. Profiles of Psychological Well-being and Coping Strategies among University Students. *Frontiers in Psychology.* 2016. № 7. P. 1554.
10. Mayordomo T., Meléndez J.C., Viguer P., Sales A. Coping strategies as predictors of well-being in youth adult. *Social Indicators Research.* 2015. № 122. P. 479–489.
11. Syed M., Seiffge-Krenke I. Change in ego development, coping, and symptomatology from adolescence to emerging adulthood. *Journal of Applied Developmental Psychology.* 2015. № 41. P. 110–119.
12. Thomas A.J., Mitchell E.S., Woods N.F. The challenges of midlife women: themes from the Seattle midlife Women's health study. *Womens midlife health.* 2018. № 4(8). P. 1–10.
13. Viñas F., González M., García Y., Malo S., Casas F. Los estilos y estrategias de afrontamiento y su relación con el bienestar personal en una muestra de adolescentes. *Anales de Psicología.* 2015. № 31. P. 226–233.
14. Yaribeygi H., Panahi Y., Sahraei H., Johnston T.P., Sahebkar A. The impact of stress on body function: a review. *EXCLI Journal.* 2017. № 16. P. 1057–1072.

Biliuchenko Yu.M. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF OVERCOMING BEHAVIOR IN OF MEN AND WOMEN OF THE MATURE AGE

The article highlights the scientific work of scientists on the specifics of coping strategies, taking into account gender differences. Domestic and foreign works portray coping behavior as a constructive strategy in overcoming difficulties and stressors, which has a positive impact on mental health and well-being. The purpose of the study is to determine the specifics of coping strategies in men and women of mature age. The sample consisted of men and women aged 39 to 55 in the number of 80 people. The first group consisted of mature men, and the second group included mature women. The total number of participants in each group was 40 people. Both groups of subjects are individuals who do not have a common occupation and are representatives of different professions. To achieve this goal, the personal questionnaire «SACS» by S. Hobfoll in the adaptation of N. Vodopyanova was used. It is empirically established that men and women

show statistically significant differences in coping strategies. It is determined that women tend to seek social support in stressful situations, are characterized by a desire to share their concerns with other people, discuss the situation with them, find compassion and understanding in them. Impulsive actions are characteristic of a group of women, which indicates their tendency to act on the first awakening, under the influence of external circumstances or emotions, without prior consideration of their actions. Also, women are able to intentionally or covertly motivate another person to experience certain conditions, make decisions and perform actions necessary to achieve the initiator's own goals. The group of men was found to be highly prone to aggressive actions directed at other people, which tends to feel negative feelings in failures or conflicts with other people, they can blame others for anything, feel feelings of anger, irritability, inner tension, frustration, dissatisfaction. In both groups, high constructiveness in overcoming difficulties was determined.

Key words: aggression, gender, overcoming behavior; women, mature age, behavioral strategies, men.

УДК 159.937

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/24>**Ваганова Н.А.**

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Гулько Ю.А.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Латиш Н.М.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Шепельова М.В.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ

У статті розглядаються актуальні проблеми дослідження сучасного творчого мислення. Зазначається, що специфіка розвитку творчого мислення у сучасних дітей обумовлена змінами соціального контексту, особливостями когнітивного та особистісного розвитку дітей в умовах існуючого інформаційно-насиченого середовища сучасного світу. Здійснено теоретичний огляд основних теоретико-методологічних та прикладних досліджень мислення. Показано, що розвиток творчого мислення молодших школярів в умовах інформаційної невідомості передбачає готовність до розв'язування ними нових задач, розширення спектру здібностей (пізнавальних, інтелектуальних, спеціальних) та прояви особистісних якостей (емоційність, сміливість, уява, фантазування, інтуїтивність тощо), які проявляються і збагачуються у практиці різних видів конструктивної діяльності. Виявлено, що в учнів молодшого шкільного віку в процесі розв'язування як образотворчих задач, так і задач на конструювання, домінуючою є орієнтація на структурні властивості об'єктів і рідко враховуються при цьому їх функціональні властивості. Описано творчий процес створення літературного образу регулюється певними психологічними стратегіями аналогізування, комбінування та реконструювання. У загальному масштабі стратегії регулюють процес створення головної ідеї твору, а у частковому, епізодичному регулюють створення проміжних образів, що складають цілісний загальний образ головних героїв, їх переживань та подій, що відображені у творі. За результатами емпіричного дослідження прояву перцептивно-мисленнєвих стратегій при сприйманні студентами творів живопису на основі розрахунку факторних навантажень визначено, що найбільше факторне навантаження має перцептивно-мисленнєва стратегія аналогізування. Менш визначальними за нашими розрахунками є стратегії реконструювання та комбінування.

Ключові слова: творче мислення, творча діяльність, художній твір, стратегія, дошкільники, молодші школярі, студенти.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день постає необхідність в поглибленому вивченні проблем неординарного, творчого мислення особистості, адже в умовах науково-технічного прогресу виникає необхідність застосування людиною не шаблонних, звичних дій, а гнучкості мислення, швидкої орієнтації та адаптації до нових умов, творчого підходу до вирішення як невеликих, так і великих, нерідко складних проблем.

Загальна динаміка змін, які характеризують сучасні процеси освіти, праці, повсякденного життя, перенасичуючись інформацією різного

масштабу та форм, потребує нового підходу до організації навчального процесу, підготовки майбутніх професійних працівників, починаючи, як це добре зрозуміло, з дошкільного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий підхід до вирішення проблем розумового розвитку дітей був започаткований ще Г. С. Костюком та його учнями [7, 9, 11, 10, 17]. Тут буде цілком доречно звернутись до однієї з принципово важливих думок українського вченого, в якій він в одній зі своїх центральних праць засвідчив складність проблеми, її фактичну

багатоплановість, розбіжності у становленні вихідних концепцій. Так, Г. С. Костюк наголошував: «Між представниками основних напрямів психології, які склались на початку ХХ століття, виявились великі розбіжності в тлумаченні природи мислення і його специфічних особливостей. Так, одні з них вважали мислення за асоціацію елементарних чуттєвих уявлень (асоціатіоністи), другі твердили, що воно являє собою «чистий» раціональний акт, вільний від чуттєвих елементів і від мови (представники так званої вюрцбурзької школи), треті зводили його до «структури» безпосередньо даного змісту свідомості (гештальтисти), четверті виходили з позиції, що так зване мислення є просто «приховані навички» голосового апарата, реакція на нову ситуацію (біхевіористи) і т.д.» [9, с. 137]. Цю тезу Г. С. Костюка добре ілюструють відомі роботи з проблематики дослідження мислення як у вітчизняній, так само й у зарубіжній психології [1, 18, 20, 26].

І тут ми можемо лише продовжити сказане тим, що останнього часу у цьому довгому проміжку, який складає без малого більше ніж півтора століття, кількість трактовок, концепцій, вихідних парадигм не тільки не зменшилось, а навіть певною мірою розширилась, в тому числі і за рахунок спеціальних новітніх праць з проблематики системного мислення, складного мислення, інтуїтивного, кліпового, конструкторського та творчого мислення [4, 6, 8, 15, 16, 18, 27]. Нижче ми у дещо довільному, але в основному хронологічному плані звернемось до найбільш типових з них.

Серед значної кількості робіт, спеціально присвячених дослідженню мислення, на нашу думку, варто хоча б побіжно зупинитись саме на тих, які значною мірою вплинули й продовжують впливати на розвиток теорії й практики мислення на сучасному етапі. Це будуть, зокрема, такі відомі концепції мислення як на природу інтелекту (Ж. Піаже), мислення як діяльність (О. М. Леонтьєв), про місце розумових дій в мисленні (П. Я. Гальперін), про природу мислення й його структуру (С. Л. Рубінштейн), мислення й прогнозування (А. В. Брушлинський), зв'язок психологічної теорії мислення з інформаційною (О. К. Тихомиров), евристичне мислення (В. Н. Пушкін), візуальне мислення (Р. Арнхейм), емоційне мислення (Г. Майер), інтуїтивне та творче мислення (Ж. Піаже, Я. О. Пономарьов), вікові феномени мислення (Г. С. Костюк, М. М. Подьяков) та ціла низка інших, які з часом представляли численні учні названих авторів та започатковуючих нові автономні напрямки у дослідженні мислення,

як, наприклад, Дж. Брунер, А. Ньюел, Г. Саймон, Р. Джанкінс, Т.В. Кудрявцев, Д. Медоуз, В.Ф. Юлов та ін.

Впродовж наведених авторів концепцій мислення буде цілком доречним посплатись також на деякі з останніх розробок, що зокрема стосуються дослідження системного, творчого, кліпового мислення, оскільки в них знаходять відображення ті тенденції, які в значній мірі характеризують чи не найбільш актуальну сторону проблеми. Тут ми можемо посплатись, скажімо, на оглядове дослідження Д. Медоуз, яка подаючи свій погляд на своєрідну абетку системного мислення звертає увагу на необхідність встановлення взаємозв'язків між структурою об'єкту (конструкцією чого-небудь) та відповідною поведінкою, спрямованою на пізнання чи створення, то це надасть можливість зрозуміти, як працюють системи, чому вони породжують певні результати; цим самим можна буде орієнтуватись на те, яким чином слід змінювати поведінку, щоб досягти кращого результату [12].

Д. Медоуз робить наголос на тому, що сучасний світ дуже швидко змінюється, стає все більш складним, й системне мислення допоможе визначити певні можливості й управляти ними: саме такий тип мислення дозволяє встановлювати справжні причини проблем й знаходити способи їх розв'язання. Тут можна провести цілком виправдану аналогію з тими розробками, що здійснювались і здійснюються в напрямку дослідження психології конструкторської діяльності (В.О. Моляко, Т.В. Кудрявцев, І.М. Біла, Т.М. Третьак та ін.).

Дж. О'Коннор та І. Макдермотт в свою чергу вдаються до аналізу системного мислення як своєрідного мистецтва, як творчого підходу до розв'язання проблем [16]. Автори в своїй монографії здійснюють аналіз понять системи, виокремлюють так зване контурне мислення, розглядають особливості побудови ментальних моделей, звертаючи увагу й на такі особливості творчого мислення, як вихід за межі логіки, роблячи при цьому досить продуктивний висновок про непридатність формальної логіки в тому випадку, коли «використовують твердження, які передбачають їх самоздійснення». Для того, щоб вирішувати виникаючі при цьому логічні парадокси потрібен саме системний підхід (своєрідна метапозиція), який надає можливість виходити за межі встановлених систем відліку (шаблонів).

Принагідною в розрахунок на побудову методичного втілення положень творчого системного мислення подає досить в широкому колі подібних

підходів англійський дизайнер Р. Джанкінс, який так само фактично веде мову про мистецтво творчого мислення, реалізацію творчого потенціалу суб'єкта, додаючи свої поради до загальної концепції мозкового штурму [6]. Якщо до цієї роботи додати, скажімо, ще «інтенсивний курс розвитку творчого мислення», розроблений Б. Клегом та П. Бічем [8], то ми матимемо можливість залучити ці методичні розробки й рекомендації до наших розробок на основі системи КАРУС, що здійснюються протягом останніх років в Інституті психології імені Г.С. Костюка [14, 15, 23 та ін.].

А.В. Брушлинський, продовжуючи фундаментальні роботи свого вчителя С.Л. Рубінштейна [21], звертався до характеристики мислення як відображення безперервних змінних умов життя, як пошуку й відкриття суттєво нового. Він, зокрема, робив чіткий наголос на тому, що діти, засвоюючи вже відомі знання й роблячи це з допомогою дорослих, повинні при цьому формувати своє самостійне мислення, інакше засвоєння знань буде лише формальним, поверховим, механічним, «бездумним», оскільки мисленнєва діяльність це необхідна основа для засвоєння раніше здобутих знань й для здобування вже зовсім нових знань. Особливу увагу вчений звертав саме на прогностичні функції мислення: людина шукає, прогнозує, відкриває нове, невідоме як конкретного носія певних й все в більшій мірі визначених відношень між умовами й вимогами розв'язуваної задачі, заповнюючи, так би мовити, існуючі інтервали невідомого в загальній структурі вже відомого [2].

Для загального спрямування нашого дослідження безперечно мають неабияке значення численні розробки Дж. Брунера, який звертав увагу в тому числі на особливості наочно-образного мислення дитини, формування у неї відповідної картини образу світу на різних вікових дитячих групах. Так, він наголошував на тому, що в процесі репрезентації картини світу відбувається вражаюче зміщення акцентів: спочатку дитина пізнає свій світ головним чином завдяки тим звичним діям, за допомогою яких вона «може впоратись» із цим світом. З часом цей світ стає приступним дитині в образах, порівняно вільних від дій: поступово формується додатково ще один дуже вагомий шлях – перехід дій та образів у мовленнєві засоби, що розширює усю систему уявлень. Усе це в залежності від конкретики віку складає основу відповідної інтелектуальної діяльності [1, с. 235–236].

Мета цієї публікації: розглянути актуальні проблеми дослідження сучасного творчого мислення.

Виклад основного матеріалу. Науковцями відзначається важливість розвитку творчих здібностей з раннього віку. У молодшому шкільному віці дитина починає усвідомлювати свою соціальну роль, починає краще усвідомлювати свої дії та вчинки. Якщо в дошкільному віці провідною діяльністю була гра, то з переходом до школи провідною діяльністю стає учбова. В процесі такої діяльності в учнів активно починає розвиватися довільна регуляція поведінки, словесно-логічне мислення, творча уява, допитливість та пізнавальна активність.

В процесі навчання в молодших школярів починають формуватися наукові поняття, що є надзвичайно важливим в становленні словесно-логічного мислення. Здатність аналізувати інформацію, яка сприймається, передбачає вміння розкладати ціле на частини, виокремлювати шляхом порівняння загального і часткового, розрізняти суттєве і несуттєве в предметах і явищах. Оволодіння аналізом починається з вміння дитиною виокремлювати в предметах і явищах різноманітні властивості і ознаки. Формування довільності, внутрішнього плану дій і рефлексії створює, на думку В. В. Давидова, широкі можливості для розвитку у молодших школярів творчого мислення, особливо таких його складових як цілепокладання і прогнозування [5].

Також важливим фактором розвитку творчого мислення в даному віці є уява. Активізація уяви пов'язана зі значним розширенням соціального простору та об'єму інформації, яку сприймає дитина. Спочатку активізується відтворювальна уява, яка дозволяє в більш ранньому дитинстві уявляти казкові образи, а потім і творча, завдяки якій створюються принципово нові образи.

Цей віковий період є сенситивним для розвитку фантазії і на думку Л.С. Виготського, саме в цей період встановлюються найбільш тісні зв'язки фантазії з мовномисленнєвими процесами, починає складатися нова функціональна система уяви [3]. Розвиток уяви визначає позитивну динаміку у зміні таких складових творчого процесу, як трансформація вже наявних уявлень, створення нових образів, встановлення нових взаємозв'язків.

Встановлено, що розвиток мислення дітей пов'язаний з розвитком мовлення. Засвоєння учнями необхідного словарного запасу є важливим у формуванні і розвитку в них внутрішнього плану дій. Адже в ході творчого процесу задача розв'язується спочатку в умі, а потім переноситься у внутрішній план.

В творчому мисленні молодших школярів переважає образна складова і рівень розвитку образного і вербального компонентів творчого мислення в молодшому шкільному віці в першу чергу визначається тим, якою мірою дитина володіє способами побудови образу уяви – комбінуванням, ймовірнісним прогнозуванням, аглютинацією, гіперболізацією.

В молодшому шкільному віці розвивається уважність. Учні даного віку здатні концентрувати увагу на нецікавих діях, проте в них переважає мимовільна увага. Для них зовнішні враження – вагомий відволікаючий фактор, їм складно зосередитись на незрозумілому складному матеріалі. Уважність відзначається невеликими обсягами, низькою стійкістю, спостерігаються труднощі в переміщенні уваги з одного завдання на інше.

В дослідженні О.І. Савенкова встановлено, що дітям з високим рівнем розвитку уваги легше сформулювати мету творчої діяльності і утримати її в процесі виконання творчого завдання. Концентрація уваги в молодших школярів з високим рівнем розвитку творчого мислення виявляється також у глибокій зануреності в задачу та у вмінні успішно налаштуватись на сприйняття інформації, яка відноситься до здійснюваної діяльності [22].

Варто зазначити, що важливим регулятором творчого мислення учнів є пізнавальний інтерес, який, по-перше, здатний об'єднати емоції і волю дитини; по-друге, виступає в якості спонукаючого мотиваційного компоненту регуляції творчого мислення.

Вагомий внесок у розробку проблеми організації творчої діяльності зробив вітчизняний психолог В. О. Моляко. Зокрема вчений виділив такі етапи творчого процесу: 1) постановка задачі та розуміння того, що потрібно знайти; 2) формування гіпотези щодо кінцевого продукту діяльності, шляхів і способів його досягнення; 3) реалізація задуму; 4) апробація нових продуктів (розв'язань) і доопрацювання, якщо отриманий результат не відповідає поставленим цілям. Усі ці етапи виражені в стратегічній організації творчої діяльності КАРУС під час розв'язання нових задач [13]. В концепції розвитку творчої особистості та реалізації її творчого потенціалу, розробленої В.О. Моляко, вчений зазначає, що важливим засобом цілеспрямованого впливу на мисленнєві здібності є систематичне розв'язування різноманітних творчих задач. При цьому варто дозувати, повторювати, модифікувати творчі завдання, враховуючи рівень розвитку дітей [13].

Розвиток творчого мислення молодших школярів в умовах інформаційної невизначеності, включає готовність до розв'язування ними нових задач, розширення спектру здібностей (пізнавальних, інтелектуальних, спеціальних) та прояви особистісних якостей (емоційність, сміливість, уява, фантазування, інтуїтивність тощо), які проявляються і збагачуються у практиці різних видів конструктивної діяльності.

В нашому дослідженні [24] було виявлено, що в учнів молодшого шкільного віку в процесі розв'язування як образотворчих задач так і задач на конструювання, домінуючою є орієнтація на структурні властивості об'єктів і рідко враховуються при цьому їх функціональні властивості.

Учні молодших класів малюють, як правило, згідно з уявленнями про предмети і явища навколишнього світу і створення чуттєвого образу забезпечується активізацією еталонів довготривалої пам'яті і перетворюючою діяльністю уяви, спрямованої на довільне відтворення образу (або даних минулого сенсорного досвіду). Основним змістом цієї діяльності є не стільки активізація минулого сприйняття, скільки його активне перетворення, яке призводить до створення образу. Спрямованість і характер перетворень, що виникають при цьому в образній формі, обумовлюється суб'єктивними орієнтирами дитини, її інтересами, устремліннями, емоційно-образним ставленням до оточуючого світу.

Робота над образом створюваної конструкції чи малюнку передбачає такі мисленнєві операції як аналіз, синтез, порівняння, виявлення близьких та віддалених аналогій, комбінування структурних і функціональних ознак, тощо. На основі співставлення наявних знань із сприймаючою інформацією і реальним об'єктом відбувається пошук і прийняття рішення, вибір найбільш доцільного і пластичного способу зображення із всіх можливих, які є в арсеналі дитини на даний момент. Образ, що фіксує наслідок рішення (задуму), конструюється засобом візуального мислення з урахуванням вимог поставленого завдання. Під час створення задуму може відбуватися переорієнтація на більш значущі властивості і ознаки, тобто перекодування на «власну» мову. Такий процес може відбуватися за участю свідомості або здійснюватися автоматично (підсвідомо). Це зумовлено наявністю у пам'яті відповідних знань і умінь, які дитина набуває у процесі навчання і на основі власних вражень з оточуючої дійсності.

Особливого значення для розвитку творчого мислення набуває знайомство дитини з продук-

тами художньої діяльності, такими як література та живопис, оскільки сприймаючи творчість митців, обговорюючи її з дорослими, збагачується особистість дитини, її арсенал мисленневих засобів самовираження і вирішення найрізноманітніших життєвих творчих задач, виробляються власні стратегії творчого мислення.

Творча діяльність, в тому числі і творча діяльність письменника, завжди спрямовується внутрішнім психологічним вектором [15]. Цей вектор регулює процес творчості та обумовлює домінування літературної правди над правдою реальності, правдою життя. Саме завдяки цьому домінуванню можливо і виходять найбільш талановиті і найбільш, як це не парадоксально звучить, реалістичні твори. Стратегія у психологічній літературі має дещо інше значення ніж у військовій науці, техніці тощо. Цей термін у психологію введено ще у середині минулого століття стосовно до осмислення творчості людини, особливо таких характеристик творчої діяльності, які не можливо описати за допомогою звичних психологічних термінів (мислення, креативність тощо). Отже, згідно із стратегіальною концепцією творчості В.О. Моляко, стратегія виступає таким психологічним утворенням, що регулює весь процес створення літературного твору. Стратегія – особистісне утворення і в ній містяться настановлення, суб'єктивні уподобання, свідомі і підсвідомі прояви суті автора. Стратегія виникає тоді, коли формується процес розуміння, задум та з'являється впевненість у правильності обраного шляху [15]. Ця впевненість, в даному разі письменника, як момент прийняття рішення про правильність, цілісність та відповідність створюваного образу задуму письменника.

Найбільшою мірою описана у науковій літературі стратегія аналогізування (Моляко В.О., Біла І.М., Гулько Ю.А.). Вона пов'язана із використанням відомого, перенесення відомого у нову ситуацію. Як правило процес переносу і характеризує аналогізування. Останнє може бути повним або частковим, віддаленим, дуже віддаленим, або близьким. Скажімо, якщо у творі французького сучасного романіста Яна Кеффелека «Варварські весілля» створено образ психічно хворого хлопчика Людо, що перебирає на горі горішки, то можна встановити пряме аналогізування з образом Попелюшки. Цей фрагмент, безумовно, може бути розглянутим як віддалене і часткове аналогізування. Однак також цілісний образ дитячої психологічної травми письменник конструє з певних епізодів, які він нанизує як намистини.

Найважливіші моменти життя головного героя Ян Кеффелек передає за допомогою символічних образів, скажімо образу моря. Крім суто художнього символічного образу, ми бачимо ряд інших не менш сильних образів, які створюють цілісний образ психологічної травми дитинства. Перерахуємо лише деякі з них, які повторюються кілька разів протягом роману: зламана квітка засунута у вазу суцвіттям униз – один із образів небажаної вагітності. Зламана квітка та ваза як анатомічна матка, що містить зламану ще не народжену психіку. Образ холодного леза – знаряддя вбивства, саме лезом було перерізано пуповину Людо, блискучий гарний ніж дарує Людо мамі з вкрадених грошей. Образ палахкотливого полум'я, вогню як символ смерті. Спершу ляльок його мамі, потім самого Людо мало не кинули в піч, а після – пожежі, яку хлопець влаштував у пансіонаті для психічно хворих дітей. Це й образ розбитого дзеркала, в якому Людо розглядав себе частинами – як відображення потворного шматка понівеченої психіки, що недорозвинулася (частина розбитого дзеркала відображає частини хворої психіки).

Окремої уваги заслуговують динамічні, процесуальні аналоги, за допомогою яких письменник створює образ психічного явища. Наприклад, у творі сучасної французької письменниці Марі-Од Мюррай «Oh, Vou» вибудований образ переживання стресу у молодій судді (вона постійно кладе у рот шматок шоколаду). Звичайно, що ситуація досить побутова і навіть звична. Однак саме завдяки цьому процесуальному аналогу ми можемо побачити, що жінка нервує. Марі-Од Мюррай вдається відтворити такий образ аналог який прекрасно репрезентує абстрактну ідею роману за допомогою символу «даху». Діти Морлеван більш за все прагнуть зберегти свою сім'ю. Ідея сімейної цілісності – пронизує весь роман. І починаючи з втрати даху (місце проживання дітей змінено, вони тимчасово поміщені у притулок «Фолі-Мерікур», де знаходять свою кімнатку і зібравшись в ній реалізують свої групові психологічні захисти. Однак їх «дах» покриває вже більше людей, все більше «лялечок» у символічній образності Вензі, чи справжніх родичів у прагматичній інтелектуалізації «Сімеона».

Окремої уваги заслуговує створення літературного образу шляхом комбінування рис людини та подій, які не часто зустрічаються у побутовому житті. Саме таке комбінування того, що в житті не часто суміщається і дозволяє письменнику побудувати яскраві образи. Скажімо у творі Марі-Од Мюррай «Oh, Vou» один з головних

героїв – підліток Симеон. Образ хлопця побудований завдяки комбінуванню таких двох найбільш яскраво виписаних конструктивів як висока інтелектуальна обдарованість та смертельна хвороба – рак крові. Симеон – особистість системна, в нього все розкладено «по полочках», адже він сам створений у певному сенсі системно комбіновано. Хвороблива худоба хлопця, блискучий розум та знання з академічних наук – це той варіант комбінації, що дозволив письменниці досягти найбільшого реалізму.

Стратегія комбінування пов'язана з різними перестановками частин або сцен у романі, надання переваги тій чи іншій частині, збільшення розміру тексту опису чи тексту сцени. Марі-Од Мюрай талановито створює динамічні образи ще й такого психологічного явища як «захист». Апелюючи до символів вона дає назви главам роману, створюючи такі символічні аналоги («Здійнявся вітер», «Намагаймося жити!»), що підсилюють образ героїв, котрі намагаються вистояти проти сил, на які вони не можуть вплинути.

Окремо можна відстежувати створення складних реалістичних образів, що побудовані за принципом реконструювання. Так, образ психологічного захисту дитини підлітка, Марі-Од Мюрай буде як своєрідне комбінації сміливих зухвалих відповідей, певного інтелектуально-мовленнєвого карате, яким Симеон захищається від оточення. Так, за сюжетом роману, старшим хлопцям дитячого будинку, де опинився Симеон із сестричками, стає відомо, що його мама скінчила життя самогубством. Біль пронизує худеньке тільце хлопчика в той момент, як хлопці перегородивши йому шлях допитуються, чи правда, що його мама отруїлась «Доместосом». – Казна-що! Це був «Фрош», – з посмішкою відповів відважний сильний духом Симеон. Марі-Од Мюрай часто вдається до реконструктивних інверсій: їх суть полягає у тому, що із теплим світлим гумором подаються дійсно трагічні події. Так за реконструкцією створений епізод приходу рятівників, що мають не дати потрапити дітям у притулок.

У наших попередніх дослідженнях, спрямованих на вивчення сприймання творів живопису, нами було визначено прояви застосування художником перцептивно-мисленнєвих стратегій аналогізування, комбінування та реконструювання у художньому творі [19]. На їх основі нами розроблено опитувальник «Художня спрямованість сприймання творів живопису» [25], із застосуванням якого і було проведено дослідження сприймання студентами художніх творів.

Дослідження проводилося серед 50 студентів 1-7 курсів ЗВО міста Києва та Житомира віком від 16 до 25 років, а також інших досліджуваних – 14 осіб віком від 25 до 44 років. Загальна кількість досліджуваних – 64 особи, з них 48 осіб (75%) жіночої статі, 16 (25%) – чоловічої. Дослідження проводилося дистанційно із застосуванням сервісу «Google-форми».

Розглянемо результати дослідження прояву перцептивно-мисленнєвих стратегій студентів у процесі сприймання творів живопису. За результатами аналізу середніх значень прояву досліджуваних показників встановлено таку тенденцію: на першому місці знаходиться комбінування (середньогрупове значення цього показника – 78 %), на другому – аналогізування із середньогруповим значенням показника 70 %, на третьому – реконструювання із середньогруповим значенням показника 68 %.

Разом з тим, цікавий результат показало їх порівняння з розрахунками факторних навантажень прояву перцептивно-мисленнєвих стратегій. Для визначення системоутворювального фактору серед досліджуваних показників ми застосували метод факторного аналізу, який дозволяє шляхом розрахунку факторних навантажень виявити один або декілька показників у системі факторів, оптимально пов'язаних з усіма іншими і визначає об'єднання усіх компонентів у систему. Іншими словами, за допомогою цих розрахунків визначається той з означених показників, оцінка студентами якого є визначальною в об'єднанні усіх виявлених характеристик у систему.

За розрахунками факторних навантажень серед проявів перцептивно-мисленнєвих стратегій у досліджуваних маємо наступні результати (у дужках подано результати розрахунку факторних навантажень): аналогізування (0,52); реконструювання (0,49); комбінування (0,41). Отже, найбільше факторне навантаження має аналогізування, менш визначальними за нашими розрахунками є перцептивно-мисленнєві стратегії реконструювання та комбінування.

Висновки. Специфіка розвитку творчого мислення у сучасних дітей обумовлена змінами соціального контексту, особливостями когнітивного та особистісного розвитку дітей в умовах існуючого інформаційно-насиченого середовища сучасного світу.

Дослідження мислення базується на основних теоретико-методологічних та прикладних дослідженнях. Це в першу чергу розробки Г. С. Костюка (розвиток мислення, психологія розуміння та ін.), С. Л. Рубинштейна, О. М. Леонтьєва,

Ж. Піаже, А. В. Брушлінського, О. К. Тіхомірова, М. М. Поддякова та цілої низки зарубіжних і вітчизняних вчених, концепції яких пов'язані з визначенням мислення, розгляду його структури, особливостей формування розумових дій, особливостей розуміння нової інформації, евристичне та візуальне мислення, вікові феномени мислення. Останнім часом спеціальна увага приділяється таким питанням як системне мислення, творче мислення, мистецтво мислення (Д. Медоуз, Р. Джанкінс, Б. Клег, Дж. О'Коннор та И. Макдермотт). Продуктивним є напрямок досліджень, який склався на базі розробок конструкторського мислення, розширення його структурно-функціональних характеристик до рівня окремого наукового напрямку – конструкторології (В.О. Моляко, Є.О. Мілерян, Т.В. Кудрявцев, Т.М. Третьак, І.М. Біла та ін.).

Розвиток творчого мислення молодших школярів в умовах інформаційної невизначеності передбачає готовність до розв'язування ними нових задач, розширення спектру здібностей (пізнавальних, інтелектуальних, спеціальних) та прояви особистісних якостей (емоційність, сміливість, уява, фантазування, інтуїтивність тощо), які проявляються і збагачуються у практиці різних видів конструктивної діяльності.

Нами було виявлено, що в учнів молодшого шкільного віку в процесі розв'язування як образотворчих задач, так і задач на конструювання, домінуючою є орієнтація на структурні властивості об'єктів і рідко враховуються при цьому їх функціональні властивості.

Особливого значення для розвитку творчого мислення дитини набуває знайомство з продуктами художньої діяльності, такими як література та живопис, оскільки сприймаючи творчість митців, обговорюючи її з дорослими, збагачується особистість дитини, її арсенал мисленнєвих засобів самовираження і вирішення найрізноманітніших життєвих творчих задач, виробляються власні стратегії творчого мислення.

Творчий процес створення літературного образу регулюється певними психологічними стратегіями аналогізування, комбінування та реконструювання. У загальному масштабі стратегії регулюють процес створення головної ідеї твору, а у частковому, епізодичному регулюють створення проміжних образів, що складають цілісний загальний образ головних героїв, їх переживань та подій, що відображені у творі.

За результатами емпіричного дослідження прояву перцептивно-мисленнєвих стратегій при сприйманні студентами творів живопису на основі розрахунку факторних навантажень визначено системоутворювальні фактори та виявлено їх ієрархію. Найбільше факторне навантаження має перцептивно-мисленнєва стратегія аналогізування. Менш визначальними за нашими розрахунками є стратегії реконструювання та комбінування.

Перспективою подальших розвідок є дослідження особливостей функціонування творчого мислення на різних вікових рівнях в умовах невизначеності та розробка психологічних засобів його розвитку.

Список літератури:

1. Брунер Дж. О действенном и наглядно-образном представлении мира ребенком. *Хрестоматия по психологии мышления* / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.А.Спиридонова, М.В. Фаликман, В.В. Петухова. М.: АСТ: Астрель, 2008. С. 235–244.
2. Брушлинский А.В. *Психология мышления и проблемное обучение*. М.: Знание, 1983. С. 6–78.
3. Выготский Л. С. *Воображение и творчество в детском возрасте*. Психологический очерк: Кн. для учителя. М. Просвещение, 1997.
4. Гиренок Ф.И. *Клиповое сознание*. М.: Проспект, 2018. 256 с.
5. Давыдов В.В., Эльконин Д.Б., Маркова А.К. Основные вопросы современной психологии детей младшего школьного возраста. Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии. М.: Педагогика, 1978. С. 180–205.
6. Джаджкинс Р. *Искусство креативного мышления* / Род Джаджкинс; пер. с англ. М.: Азбука Бизнес, 2018. 288 с.
7. Зеньковский В.В. Мышление у детей. *Психология детства*. М.: Академия, 1996. С. 239–264.
8. Клег Б. *Интенсивный курс по развитию творческого мышления*: Пер. с англ. / Б. Клег, П. Бич. М.: ООО «Издательство Астрель», 2004. 392 с.
9. Костюк Г.С. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. К.: «Радянська школа», 1989. 608 с.
10. Костюк Г.С. Про психологію розуміння. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. К.: «Рад. школа», 1989. С. 251–300.

11. Костюк Г.С. *Проблеми психології мислення*. Наукові записки «Радянська психологічна наука за 40 років» / за ред. Г.С.Костюка. К.: «Радянська школа», 1958. С. 137–225.
12. Медоуз Д.Х. *Азбука системного мислення* / пер. с англ. под ред. Н. П. Тарасовой. М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. 343 с.
13. Моляко В.А. *Творческая конструкторология (пролегомены)*. К. : Освіта України, 2007. 388 с.
14. Моляко В.А. Психологическая система тренинга конструктивного мышления. *Вопросы психологии*. 2000. № 5. С. 136–141.
15. Моляко В.А. *Творческая конструкторология (пролегомены)*. К. : Освіта України, 2007. 388 с.
16. О'Коннор Дж., Макдермотт И. *Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем*. М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. 256 с.
17. *Основные направления исследований психологии мышления в капиталистических странах* / под ред. Е.В. Шороховой. М. : Наука, 1966. 300 с.
18. Пиаже Ж. Интуитивное (наглядное) мышление. *Хрестоматия по психологии мышления* / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.А. Спиридонова, М.В. Фаликман, В.В. Петухова. М. : АСТ: Астрель, 2008. С. 244–250.
19. Подшивайлова Л.І., Кокарева М.В. Психологическое исследование проявлений перцептивно-мыслительных стратегий художника в произведении изобразительного искусства. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К. : Видавництво «Фенікс», 2016. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 22. С. 242–252.
20. Пушкин В.Н. *Некоторые проблемы современной психологии мышления*. М. : «Знание», 1971. 48 с.
21. Рубинштейн С.Л. Развитие мышления ребенка. *Основы общей психологии*. СПб. : Питер, 2000. С. 343–380.
22. Савенков А. И. Психология детской одаренности. М: Генезис, 2010. 440 с.
23. *Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко* / за заг. ред. В. О. Моляко. К. : Освіта України, 2008. 702 с.
24. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта : монографія / В.О. Моляко, Ю.А. Гулько, Н.А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В.О. Моляко. Київ, 2021. 165 с.
25. Стимулювання творчого сприймання інформації : методичні рекомендації / В.О. Моляко, Ю.А. Гулько, Н.А. Ваганова [та ін.]; за ред. В.О. Моляко. К., 2018. С. 47–53. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712862/>
26. *Эволюция. Мышление. Сознание. (Когнитивный подход и эпистемология)*. М. : Канон +, 2004. 352 с.
27. Юлов В.Ф. *Мышление в контексте сознания*. М. : Академический Проект, 2005. 496 с.

Vahanova N.A., Hulko Yu.A., Latysh N.M., Shepelova M.V. ACTUAL PROBLEMS OF THE MODERN CREATIVE THINKING RESEARCH

The article considers actual problems of the modern creative thinking research. It is noted that the specifics of creative thinking development in modern children due to changes in the social context, features of children's cognitive and personal development in the existing information-rich environment of the modern world. Theoretical review of the main theoretical-methodological and applied researches of thinking is carried out. It is shown that the development of creative thinking of junior pupils in conditions of information uncertainty implies readiness to solve new problems, expanding the range of abilities (cognitive, intellectual, special) and manifestations of personal qualities (emotionality, courage, imagination, fantasizing, intuition, etc.), manifested and enriched in the practice of various types of constructive activities. It was found that in junior pupils in the process of both visual and design tasks solving, the focus is on the structural properties of objects and rarely – on their functional properties. The creative process of a literary image creating is regulated by certain psychological strategies of analogy, combination and reconstruction. In general, the strategies regulate the process of creating the main idea of the work, and in part, episodic regulate the creation of intermediate images that form a holistic overall image of the main characters, their experiences and events reflected in the work. According to the empirical study results of the perceptive-mental strategies manifestation in students' perception of paintings based on the factor loadings calculation, it was determined that perceptive-mental strategy of analogizing have the greatest factor loading, the less decisive are the strategies of reconstruction and combination.

Key words: creative thinking, creative activity, work of art, strategy, preschoolers, junior pupils, students.

УДК 37.013.73:101

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/25>**Гальцева Т.О.**

КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради

Братаніч Б.В.

КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ПЕДАГОГІВ ДО КОМУНІКАЦІЇ НА ОСНОВІ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті аналізується психологічна здатність педагога до комунікації як та основа, завдяки якій є можливими освітньо-соціалізаційні процеси, такі як виховання, розвиток самості, запозичення та формування індивідуальних сенсожиттєвих пріоритетів і моделей поведінки тощо. Для педагога як агента соціалізації надзвичайно важливими є як теоретичні знання, так і практичні навички щодо психологічних засад ефективної комунікації, враховуючи переважно комунікативний характер їхньої професійної діяльності. Комунікативний вимір міжсуб'єктних взаємодій є основним психологічним аспектом, який визначає їх успішність. Здатність педагогів до ефективної комунікації на гуманістичних засадах є одним з найбільш важливих психологічних чинників модернізації вітчизняної освіти, оновлення школи, і гуманістичної розбудови системи освіти. Дослідження цієї проблеми доцільно здійснювати у межах психологічної готовності вчителя до педагогічної комунікації. Рівень вказаної готовності визначає комунікативний потенціал педагогічної діяльності вчителя, освітнього закладу та всієї системи освіти загалом. Вказана готовність формується та реалізується на кількох рівнях: наявність теоретичної підготовки та розуміння комунікативних процесів в освіті, відданість гуманоцентричній системі цінностей, володіння ефективними технологіями педагогічної комунікації у межах настанов педагогіки співробітництва.

На основі емпіричного дослідження було виявлено особливості педагогічної комунікації, вивчено ціннісні орієнтації вчителів як суб'єктів педагогічної комунікації та оцінку їх можливого впливу на ефективність професійної діяльності педагогів, виявлено основні технологічні проблеми, з якими зустрічаються вчителі у процесі здійснення педагогічної комунікації на робочому місці. Дослідження виявило низку лакун у психологічній готовності педагогів до ефективної педагогічної комунікації як на рівні теоретичних знань та ціннісних орієнтирів, так і на рівні практичних технологій. Доцільно говорити про необхідність цілеспрямованої психологічної підготовки вітчизняних вчителів до ефективної педагогічної комунікації. Така підготовка має стати спеціалізованою складовою формування соціально-комунікативної компетентності педагога, орієнтуючись насамперед на гуманістичні характеристики його професійної комунікативності.

Ключові слова: педагогічна психологія, педагогічна комунікація, соціально-комунікативна компетентність, психологічна готовність, гуманістична комунікація.

Постановка проблеми. Комунікація відображає сутність людини в людських взаєминах, які представляють собою спосіб буття самого феномену комунікативності. Витоками комунікативної взаємодії є групова взаємодія людей як соціальних істот, репрезентована, зокрема, у цінностях моральної взаємозалежності. У цьому сенсі основним психологічним змістом комунікації слід вважати вирішення проблеми «Я» – «Інші», що поєднує як раціональні складові, так і морально-ціннісний аспект відносин між комунікуючими суб'єктами. Освітньо-виховний (педагогічний) вимір комунікації є важливим насамперед тому,

що саме вказана сфера відіграє найбільше значення для формування моделі комунікації як на соціальному, так і на індивідуальному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні психолого-педагогічні дослідження на основі різноманітного дослідницького матеріалу доводять пріоритетність психологічної складової комунікації у всіх освітніх процесах, насамперед соціалізуюче-виховних. У роботах низки вітчизняних науковців (Л. Орбан-Лембрик, В. Злишков, О. Лосієвська та інші) аналізується роль комунікації у професійній діяльності та напрями комунікативно-професійного самовдосконалення. Чимало

вітчизняних фахівців (Ж. Дасюк, О. Ковальова, С. Мусатов, М. Пришак та інші) присвятили свої роботи аналізу педагогічної комунікації та її психологічного виміру. У роботах таких авторів як О. Морушко, М. Романенко, Н. Химиця та інші розкривається потенціал гуманістичної переорієнтації комунікації як ресурсу педагогічної діяльності. Дослідження вказують на пряму та вирішальну залежність ефективності педагогічної комунікації від здатності її суб'єктів спиратися на внутрішньоособистісні та гуманістичні засади взаємодії в освітньому процесі. Разом з тим має місце недостатня дослідженість емпіричних аспектів психологічної готовності вчителів до здійснення гуманістичної педагогічної комунікації.

Мета статті. Визначення психологічної готовності педагогів до ефективної гуманістичної комунікації.

Виклад основного матеріалу. Педагогічна комунікація як цілеспрямовано організована діяльність має спиратися на психологічні принципи становлення та розвитку міжособистісних стосунків та взаємодії, і комунікативні закономірності при цьому є набагато більш узагальненими, ніж власне комунікативна педагогічна практика.

Це ж стосується моделі індивідуальної комунікабельності в освітньому процесі, яка є результатом становлення особистості і формується у вигляді синтезу двох взаємозалежних процесів. З одного боку, вказує відомий вітчизняний фахівець С. Мусатов, йдеться про запозичення освітнім суб'єктом певного психологічно-комунікативного досвіду у вигляді ефективних зразків комунікативної поведінки, які інтеріоризуються та визначають особистісні форми взаємодії у комунікативних актах. З іншого боку, важливу роль відіграє і особистісна активність освітнього суб'єкта, завдяки якій він ініціативно набуває власного комунікативного досвіду у процесі соціальних та педагогічних взаємодій [8, с. 93].

Доцільно говорити і про мотиваційно-ціннісний вимір педагогічної комунікації. Адже саме завдяки саме взаємному обміну духовними цінностями у комунікативних процесах відбувається процес оволодіння ними на індивідуальному рівні, завдяки чому формується і загальносоціальний духовно-ціннісний простір індивідуальної ціннісної мотивації освітніх суб'єктів. У цьому сенсі достатньо обґрунтованим є розуміння психологічної здатності до комунікації, як тієї основи, завдяки якій є можливими освітньо-соціалізаційні процеси, такі як виховання, розвиток самостійності, запозичення та формування інди-

відних сенсожиттєвих пріоритетів і моделей поведінки тощо.

Відтак для педагога надзвичайно важливими є як теоретичні знання, так і практичні навички щодо психологічних засад ефективної комунікації, враховуючи переважно комунікативний характер їхньої професійної діяльності. При цьому психологічний зміст педагогічної комунікації визначається насамперед відповідним понятійним апаратом. Найбільш поширеним у повсякденному вжитку є термін «спілкування», який відображає загальну інтерпретацію комунікації як базисної основи людської культури, суть якої при цьому визначається як інтенсивне взаємне спілкування людей з використанням інформаційного обміну [2, с. 74].

Більш абстрактним є поняття міждисциплінарного рівня «взаємодія», у межах якого узагальнюються типи та рівні обміну видами діяльності й їх результати. Власне, і термін «спілкування» відображає найбільш значущий вимір взаємодії у вигляді багатопланового процесу її реалізації, що супроводжується процесом встановлення і розвитку міжособистісних контактів як передумови та складової спільної діяльності. І спілкування, і взаємодія вказують на зацікавленість суб'єктів діяльності один в одному, яка продукує зближення та співпрацю.

Що стосується терміну «комунікація», то він характеризує саме психологічний вимір як взаємодії, так і спілкування. Причиною цього слід вважати включеність саме комунікативних взаємодій у будь-які процеси взаємодії та взаємовідносин між людьми. Комунікативний вимір міжсуб'єктних взаємодій є основним психологічним аспектом, який визначає їх успішність. Саме комунікація розкриває особистісний сенс участі суб'єкта у взаємодіях та спілкуванні, є основним чинником визначення його позиції в них, оскільки особистісний сенс такої участі визначається на основі соціальних моделей поведінки та цінностей, проте у вигляді суб'єктивної мотивації, що є безпосередньою основою будь-яких комунікативних актів та комунікативної поведінки загалом [5, с. 15].

Педагогічна комунікація загалом повністю інтегрована в освітньо-соціалізаційні процеси, значною мірою визначаючи їх психолого-особистісний сенс. З одного боку, вона є механізмом неперервності соціального розвитку, забезпечуючи передачу наступним поколінням цінностей та знань. З іншого боку, вона є механізмом інтеграції до суспільного простору кожної людини на основі комунікативних складових процесів соціалізації,

самотворення та особистісного впливу на інших людей і суспільство загалом.

Таким чином, потрібно констатувати, що здатність педагогів до ефективної комунікації на гуманістичних засадах є одним з найбільш важливих психологічних чинників модернізації вітчизняної освіти оновлення школи, і гуманістичної розбудови системи освіти.

В цьому, принциповому для реформування школи, питанні знаходить загостреного виразу актуальна гуманітарна проблема, пов'язана із встановленням паритету впливів суспільства на особистість та останньої на суспільство. Здійснюючи гуманістично спрямовану педагогічну комунікацію, вчитель має змогу реалізувати основні цілі освітніх реформ, пов'язані з особистісною переорієнтацією освітнього процесу, забезпечення освітнього цілепокладання в контексті процесів самоактуалізації особистості, гарантування пріоритетності духовно-моральної складової освітньо-виховних впливів [6, с. 27]. Ефективна педагогічна комунікація орієнтує вчителя та школу загалом на учнів як ціль власної діяльності, забезпечуючи перехід від знанієвої парадигми до особистісної та побудову освітнього процесу на засадах партнерства, творчості та інноваційності.

Дослідження цієї проблеми доцільно здійснювати у межах психологічної готовності вчителя до педагогічної комунікації. Рівень вказаної готовності визначає комунікативний потенціал педагогічної діяльності вчителя, освітнього закладу та всієї системи освіти загалом. Вказана готовність формується та реалізується на кількох рівнях. По-перше, це наявність теоретичної підготовки та розуміння комунікативних процесів в освіті. По-друге, це наявність гуманоцентричної системи цінностей, що ґрунтується на моральних та світоглядних засадах особистісно-орієнтованої педагогіки та психології. По-третє, це володіння ефективними технологіями педагогічної комунікації у межах настанов педагогіки співробітництва.

Загалом протягом 2021–2022 рр. було проведено опитування 280 педагогів, які проходили навчання в ДАНО за освітніми програмами комунікативного спрямування щодо розуміння психологічних аспектів ефективної комунікації в освітньому процесі. В опитуванні взяли участь педагоги та психологи, які навчалися за програмами курсів «Комунікативна компетентність педагога», «Конфліктологічна компетентність педагога», «Попередження агресивної поведінки учнів засобами психологічного впливу», «Навички конструктивної взаємодії та протидія

маніпуляціям у спілкуванні», «Розвиток соціального, емоційного, комунікативного інтелекту як інструментарію соціалізації особистості в інформаційному суспільстві». Слід сказати, що йдеться про курси за вибором слухачів, а тому основний контингент опитаних складає фахівці, які цікавляться психологічними проблемами освітнього спілкування. Тому з достатньою долею вірогідності можна вважати, що до вибірки потрапили педагоги та психологи з достатньо високим рівнем розуміння проблеми та удосконалення власних професійних компетенцій у сфері психології освітньої комунікації.

Гіпотеза ґрунтувалася на тому, що для реалізації комунікативного підходу у власній професійній діяльності у педагогів має бути сформована психологічна готовність до ефективного використання педагогічної комунікації. Відповідно було поставлено завдання визначення основних аспектів даної готовності на основі наявних у науковій літературі її досліджень та структурування. За результатами дослідження мали бути виявлені основні проблеми з формування психологічної готовності вчителів до використання педагогічної комунікації в якості ресурсу інноваційних змін у власній діяльності у контексті системного реформування вітчизняної освіти. Дослідження проводилося у вересні 2021 – лютому 2020 року шляхом дистанційного опитування педагогів, що проходили курси на кафедрі психології у Дніпровській академії неперервної освіти та обробки отриманих даних фахівцями кафедри.

В основі дослідження були три проблеми. По-перше, фіксація розуміння педагогами мети педагогічної комунікації та адекватності цього розуміння наявним науковим підходам. По-друге, визначення ціннісних орієнтацій вчителів як суб'єктів педагогічної комунікації та оцінка їх можливого впливу на ефективність професійної діяльності педагогів. По-третє, аналіз основних технологічних проблем, з якими зустрічаються вчителі у процесі здійснення педагогічної комунікації на робочому місці.

У психологічному сенсі, як справедливо вказує вітчизняна дослідниця О. Лосієвська, саме комунікація визначає смисловий вимір практично усіх форм взаємодії між людьми [3, с. 16], що найбільш чітко проявляється у тих комунікативних актах, які цілеспрямовано спрямовані на їх смислове сприйняття іншими людьми. Домінування саме цього виміру у певній діяльності дає підстави характеризувати останню як комунікативну. Таким чином, метою комунікації є інтеграції

з іншими людьми, забезпечити єдність та цілісність завдяки їй. При цьому найбільше значення має саме духовна єдність з іншими людьми завдяки передачі значущих для суб'єкта ідей, а не просто обмін тією чи іншою інформацією. Психологічна сутність міжособистісної комунікації, таким чином, визначається тими характеристиками (у емпіричному сенсі – індикаторами), які дають можливість виокремити особистісний сенс комунікативних процесів у контексті їхньої спрямованості на інших людей. Педагогам було запропоновано визначити основну цільову характеристику (мету) педагогічної комунікації (можливий лише один вибір) (табл. 1).

Таблиця 1

Основна цільова характеристика (мета) педагогічної комунікації

№ з/п	Назва цільової характеристики (мети)	% вибору
1	Здійснення ефективного інформаційного обміну	24, 7%
2	Ефективна трансляція знань та цінностей	43%
3	Інтеграція на основі обміну особистісно значущими сенсами	13,2%
4	Управління учнівським колективом	12%
5	Формування сприятливого психологічного клімату	7,1%

Як бачимо, переважна більшість вчителів сприймає педагогічну комунікацію переважно у контексті ефективності навчального процесу, мало приділяючи уваги особистісно-ціннісному її виміру. Між тим комунікація є інтегрованим процесом стосовно забезпечення єдності різноманітних аспектів спрямованості намірів її суб'єкта. Найбільше значення має поєднання прагнень забезпечення більшої соціальності завдяки комунікації та при цьому збереження особистісних характеристик й індивідуальності у комунікативному процесі. Ця єдність реалізується через усі складові функціонального імперативу комунікації – інформативну емотивну, фатичну, управлінську та інші.

Педагогічна комунікація у цьому сенсі може розглядатися в якості механізму реалізації педагогічної функції комунікації. Вказана функція дає можливість задовольнити соціально-комунікативні потреби, орієнтуючись на людську здатність здійснювати вибір та трансляцію іншим знань та цінностей з власного чи соціального досвіду. Педагогічна комунікація має розглядатися у контексті освітньо-соціалізаційних процесів як певна

регулююче-організаційна діяльність, що здійснюється за рахунок прилучення людей (підростаючого покоління насамперед) до певних цінностей, певного розуміння подій, узгодження на засадах переконання позицій тощо. При цьому використовуються не методи адміністрування, а психологічного впливу – стимулювання наслідуванню, емпатія, налагодження особистісної взаємодії тощо. Можна згодитися з вітчизняним дослідником С. Мусатовим, що, оскільки педагогічна діяльність є комунікативною, то й педагогічне регулювання, яке спирається на психологічні комунікативні механізми, також є комунікативним (ціннісно-міжособистісним) за своєю природою [7, с. 112].

Слід підкреслити значущість взаємодії соціальних та духовних аспектів педагогічної комунікації. Остання орієнтована на задоволення потреби людини у самоствердженні, визнанні своєї цінності іншими та відповідно створенням передумов для створення можливостей трансляції іншим свого внутрішнього світу. Саме у цьому сенсі педагогічна комунікація забезпечує і трансляцію досвіду, і наступність поколінь. Вона виступає важливим психологічним чинником, який породжує людські цінності та культуру у процесі реалізації у комунікативних взаємодіях людської сутності, мотивів, ціннісного ставлення до себе, світу та інших людей.

Відповідно педагогам було задано запитання стосовно ціннісної основи педагогічної комунікації в сучасному освітньому процесі (можливість одного вибору).

Опитування показує, що основна маса педагогів орієнтується на поширені в суспільстві стереотиповані орієнтири особистісного підходу в освіті, однак при цьому не розуміє значущості

Таблиця 2

Ціннісна основа ефективної педагогічної комунікації

№ з/п	Назва цінності	% вибору
1	Повага до іншої людини та сприйняття її унікальності	10,8
2	Наукові основи комунікативістики та інформатики	7,4
3	Лідерство	21,6
4	Особистісний саморозвиток, самоактуалізація	21,2
5	Національні традиції та культура	10
6	Педагогіка партнерства	21,8
7	Соціальна проактивність, креативність та інноваційність	6,2

його змістовного наповнення у процесі педагогічної комунікації. Остання є центром інтегрування усіх аспектів діяльності вчителя щодо забезпечення в освітньому процесі взаємодії, спілкування, співпраці і взаєморозуміння усіх його суб'єктів. Ціннісний вимір педагогічної комунікації визначається необхідністю ставлення до інших учасників освітнього процесу як до унікальних особистостей з емпатією та піклуванням щодо їх особистісного розвитку, без чого неможливо здійснити ефективну модернізацію галузі.

Разом з тим набуття вказаних здатностей до ефективної педагогічної комунікації одночасно забезпечує й особистісний та професійний розвиток самого вчителя, допомагаючи йому адаптуватися до реалій сучасного суспільства та освіти. Адже, як показують емпіричні дослідження, зокрема, О.Ковальнової, основні проблеми вітчизняного педагога та вітчизняної школа полягають не стільки в площині знань та методик, скільки у невмінні вибудувати ефективну стратегію взаємодії з учнями, систему довірливих відносин з ними, організувати гнучку та цікаву для учнів систему комунікації і на цій основі – простір педагогічного партнерства в класі [4, с. 129]. У зв'язку з цим педагогам було запропоновано оцінити найбільш складні практичні технологічні проблеми педагогічної комунікації, виходячи з власного досвіду (10 – найбільш значуща, 1 – найменш значуща).

Виходячи з результатів опитування, слід виділити кілька найбільш важливих напрямів максимізації психологічної підготовки вчителів до педагогічної комунікації, які у комплексі визначають успіх їх комунікативної підготовки. По-перше, це становлення такої складової професійно-комунікативної підготовки вчителя, як здатність та мотивація до встановлення педагогічно доцільного рівня контактів з учнями. Саме вказана здатність є

визначальною для формування довірливих у емоційному вимірі та продуктивних у пізнавальному вимірі взаємин у процесі освітньої взаємодії. Від ефективних та взаємно вмотивованих педагогічних контактів вирішальною мірою залежить становлення щирих та креативних взаємовідносин в освітньому середовищі. Виходячи з сучасних психологічних досліджень, зокрема, вітчизняного фахівця М. Прищака, найбільш адекватною для гуманістичної педагогічної комунікації є особистісна модель педагогічного контактування, яка має замінити домінуючу на сьогодні рольову модель [10, с. 116]. Вказана модель має одночасно розглядатися як важливий механізм трансформації усієї системи педагогічної в напрямі максимізації особистісного авторитету вчителя та мінімізації його статусно-рольового (владного) авторитету.

По-друге, це мовно-комунікативна складова освітньо-комунікативної компетентності педагога, яка традиційно займає важливе місце і в наукових дослідженнях, і у підготовці фахівців педагогічного напрямку. Як правило, проблеми тут пов'язані не з комунікаційним тезауросом чи мовною грамотністю, а з об'єктивацією особистості педагога у способі спілкування та організації діалогу. Способи комунікації репрезентують особистісні лексика, стиль спілкування, динаміка засобів комунікації тощо. Велике значення має здатність педагога адаптувати спосіб комунікації до конкретної ситуації та конкретних комунікаторів. Для удосконалення цього напрямку педагогічної майстерності необхідна цільова мовно-комунікативна підготовка на основі розвитку особистісних особливостей вчителя.

По-третє, це важливі зміни у функціональному імперативі педагогічної діяльності, які пов'язані з акцентуванням її комунікативного виміру. Слід

Таблиця 3

Практичні технологічні проблеми педагогічної комунікації

№ з/п	Проблема практичної педагогічної комунікації	Рівень значущості
1	Проблема вибору форми та інструментарію контактів з учнями	9,2
2	Проблема стилю спілкування та його адаптації до різних ситуацій	9,0
3	Проблема ефективної комунікації у навчально-виховному процесі	8,7
4	Проблеми ефективної комунікації з організаційно-управлінською метою	8,2
5	Проблеми тональності та манери спілкуватися	6,8
6	Проблеми мотивації учнів до ініціативного спілкування	5,8
7	Проблеми самоконтролю у процесі комунікації	4,7
8	Проблеми вибору об'єкта для комунікації	4,0
9	Проблеми логічного структурування комунікаційного процесу	3,3
10	Проблеми емоційно-емпатичного контакту в комунікації	2,4

згодитися з вітчизняною дослідницею Л. Орбан-Лембрик, що в умовах “комунікативного повороту” саме специфіка комунікативного виміру професіоналізму відіграє вирішальну роль в успіху діяльності [9, с. 314], і відповідно звернути увагу на функціональні інновації, пов’язані з педагогічною комунікацією в сучасних умовах. Формування у педагога психологічної готовності до гуманістичної комунікації в освітньому процесі суттєво вирішує проблему трансформації функцій учителя, необхідної для здійснення реформ в умовах реалізації концепції нової української школи. З усього функціонального спектру комунікативно-педагогічної активності сучасного педагога виділимо основні.

Найбільше значення має комунікативна трансформація змісту освітньої діяльності. В умовах інформаційного суспільства традиційна функція вчителя щодо трансляції знань у якості посередника між учнем та культурою відходить на задній план у порівнянні з формуванням інформаційно-медійного, комунікаційного за своєю природою, середовища. Освіта сьогодні – це насамперед комунікація та створення середовища комунікації, а не просто трансляція знань та цінностей. Педагог є організатором саморозвитку особистості в інформаційно-медійному просторі комунікації, і це вимагає від нього нових здатностей та освітніх ролей.

Також принципово змінюється і функція педагога як вихователя та агента соціалізації. Тут також на перше місце виходить функція комунікації, завдяки якій педагог здійснює свого роду навігацію у просторі цінностей, допомагаючи учням здійснити самостійний вибір у ролі фасилітатора. Педагог, як справедливо зазначає вітчизняна дослідниця Ж. Дасюк, не транслює цінності, нав’язуючи їх своїм вихованцям, а допомагає самостійно здійснювати власний розвиток у процесі соціалізації, засвоювати цінності, які сприймаються учнем як власний доробок та власне життєве переконання [1, с. 8].

Управлінська функція педагога в умовах відмови від авторитарних методів здійснення освітнього процесу також набуває переважно комунікаційного характеру. Організація навчального процесу здійснюється ним в якості комунікатора через підтримку сприятливого психологічного клімату для міжсуб’єктної взаємодії, мотивації до конструктивної діяльності та довірливих відносин між учасниками цього процесу на основі визнання індивідуальної самоцінності кожного. Педагогіка партнерства передбачає також не управління вчителем «ззовні», а його інтеграцію на рівноправних засадах в учнівське середовище з використанням для управлінських цілей власного неформального лідерства. Безумовно, такі вимоги до управління у межах комунікативної моделі організації освітнього процесу стимулюють і постійну роботу педагога над власним вдосконаленням як професіонала та суб’єкта взаємодії, що є одним з чинників, що стимулює формування сучасного інноваційного кадрового потенціалу вітчизняної системи освіти.

Висновки. Таким чином, дослідження показує розуміння вчителями значення педагогічної комунікації у їх професійній діяльності та удосконаленні власної професійної майстерності. Разом з тим дослідження виявило низку лакун у психологічній готовності педагогів до ефективної педагогічної комунікації як на рівні теоретичних знань та ціннісних орієнтирів, так і на рівні практичних технологій. Доцільно говорити про необхідність цілеспрямованої психологічної підготовки вітчизняних вчителів до педагогічної комунікації, рівноправного спілкування, творчого співробітництва та конструктивного діалогу з учнями в освітньому процесі. Така підготовка має стати спеціалізованою складовою формування соціально-комунікативної компетентності педагога, орієнтуючись насамперед на гуманістичні характеристики його професійної комунікабельності. Напрямом подальших досліджень має стати розробка концептуальних засад спеціалізованого тренінгу для вчителів з проблематики ефективної педагогічної комунікації.

Список літератури:

1. Дасюк Ж.М. Розвиток комунікативної компетентності вчителя у професійному спілкуванні : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2012. 16 с.
2. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації. К. : [б. в.], 2005. 144 с.
3. Лосієвська О.Г. Психологічні засади розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму майбутнього фахівця гуманітарного профілю : монографія. Київ : Бихун В. Ю. [вид.], 2020. 319 с.
4. Ковальова О. Особливості перспективного розвитку соціально-комунікативної компетентності вчителів закладів загальної середньої освіти. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. 2018. Вип. 2. С. 128–134.

5. Кудий А.М., Романенко М.І., Братаніч Б.В. Міждисциплінарне розуміння предметності соціального інтелекту. Гілея: науковий вісник. Київ, 2019. Вип. 141(2). С. 14–17.
6. Морущко О.О., Н.О.Химиця. Гуманізація інформаційного обміну. Львів : Тріада Плюс, 2017. 171 с.
7. Мусатов С.О. Особистість: комунікативно-психологічна концепція: методологічні проблеми персонології : [монографія]. Київ ; Борислав ; Дрогобич : Трек, 2015. 170 с.
8. Мусатов С.О. Психологія педагогічної комунікації: теоретико-методологічний аналіз: монографія. К. ; Рівне : Ліста-М, 2003. 175 с.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія професійної комунікації: монографія. Чернівці : Книги-XXI, 2009. 527 с.
10. Прищак М.Д. Теоретико-методологічні основи педагогічної комунікації. Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2010. № 12. С. 114–118.

Galtseva T.O., Bratanich B.V. PSYCHOLOGICAL READINESS OF TEACHERS FOR COMMUNICATION ON THE BASIS OF HUMANISTIC VALUES

The article analyzes the psychological ability of the teacher to communicate as the basis through which educational and socialization processes are possible, such as education, self-development, borrowing and formation of individual meaningful life priorities and patterns of behavior and more. For the teacher as an agent of socialization, both theoretical knowledge and practical skills on the psychological foundations of effective communication are extremely important, given the predominantly communicative nature of their professional activities. The communicative dimension of intersubjective interactions is the main psychological aspect that determines their success. The ability of teachers to effectively communicate on a humanistic basis is one of the most important psychological factors in the modernization of national education, school renewal, and humanistic development of the education system. Research of this problem should be carried out within the psychological readiness of the teacher for pedagogical communication. The level of this readiness determines the communicative potential of the pedagogical activity of the teacher, the educational institution and the entire education system in general. This readiness is formed and implemented at several levels: the presence of theoretical training and understanding of communicative processes in education, commitment to humanocentric value system, possession of effective technologies of pedagogical communication within the guidelines of pedagogy of cooperation. Based on empirical research, teachers' understanding of pedagogical communication and the adequacy of this understanding to existing scientific approaches was identified, teachers' value orientations as subjects of pedagogical communication were determined and their possible impact on teachers' professional activity was assessed. the process of pedagogical communication in the workplace. The study revealed a number of gaps in the psychological readiness of teachers for effective pedagogical communication both at the level of theoretical knowledge and values, and at the level of practical technologies. It is advisable to talk about the need for purposeful psychological training of domestic teachers for pedagogical communication. Such training should become a specialized component of the formation of social and communicative competence of the teacher, focusing primarily on the humanistic characteristics of his professional sociability.

Key words: pedagogical psychology, pedagogical communication, social-communicative competence, psychological readiness, humanistic communication.

Ніколаєв Л.О.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Чижма Д.М.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ТРЕНІНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Статтю присвячено дослідженню методичних підходів до формування особистісної саморегуляції школярів підліткового віку за допомогою тренінгових технологій. Представлено різноманітні теоретичні підходи до тренінгової діяльності в сфері розвитку особистості серед сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців. Виявлено, що більшість тренінгів спрямовано на підвищення самооцінки, самопізнання, самоприйняття, самовдосконалення, саморозвиток особистості. Також наголошується на тому, що тренінгові технології сприяють формуванню відповідних умінь і навичок, розвитку важливих якостей особистості через вироблення успішних моделей поведінки в безпечному навчальному просторі. Стаття містить опис поняття «тренінг» та розглядає його не тільки в контексті психологічного впливу, а також як засіб активного навчання. Разом з тим розглянуто важливість проблеми саморегуляції особистості підлітка в сучасних умовах. Зауважено, що саморегуляція поведінки підлітків уособлює сукупність установок, дій, вчинків, завдяки яким підростаюча особистість реалізує власну поведінку, добираючи адекватні та морально виважені засоби її втілення в оточуючому світі. Проаналізовано та описано структуру тренінгового заняття з урахуванням логічної рамки подачі матеріалу, емоційних станів учасників та дбайливого супроводу кожного підлітка упродовж всієї зустрічі. Представлено приклад тренінгового заняття, спрямованого на розвиток навичок самопізнання, рефлексії, зміни ставлення до себе й оточуючих, вироблення навичок особистісної саморегуляції, розвитку емоційної гнучкості, поліпшення соціальної адаптації учасників та поглиблення досвіду психологічної інтерпретації поведінки інших людей. Перспективи подальших досліджень полягають у детальнішому емпіричному вивченні цілеспрямованого впливу тренінгових технологій на різні сфери життєдіяльності підростаючої особистості.

Ключові слова: активне навчання, підлітковий вік, рефлексія, розвиток, тренінг, саморегуляція.

Актуальність проблеми дослідження. Сучасний етап розвитку психології характеризується великим арсеналом методичного інструментарію, серед якого чільне місце посідають методи психологічного впливу на особистість серед яких виділяють: переконання, зараження, наслідування та навіювання. До методів психологічного впливу можна віднести тренінгові технології як форму активного навчання успішним стратегіям і моделям поведінки в різних життєвих ситуаціях. Психологічний тренінг у свою чергу охоплює певну систему інтерактивної взаємодії всіх учасників процесу через виконання структурних дій: психологічні вправи, рольові та ділові ігри, дебрифінг і рефлексію. тощо Разом з тим спостерігається розвиток вольової сфери і самозростання, мотивація індивіда до удосконалення особистісної саморегуляції за рахунок набутого позитивного досвіду під час занять.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Ще у ХХ столітті тренінг набув поширення в професійній освіті як форма навчання, та в практичній психології як ефективна технологія розвитку особистості. Особливості організації проведення психологічного тренінгу описані О.А. Бліновим. Теоретичний і практичний досвід проведення тренінгу особистісного зростання, спрямований на самооцінку, самопізнання, самоприйняття, самовдосконалення, саморозвиток особистості викладено в праці М.В. Федорчук «Тренінг особистісного зростання». Прикладну підготовку майбутніх практичних психологів у царині психологічного тренінгу, що сприяє засвоєнню знань, формуванню відповідних умінь і навичок, розвитку професійно важливих якостей особистості запропоновано Є.В. Карпенко в навчальному посібнику «Основи психотренінгу». Теоретичний

аналіз форм та методів психокорекційної роботи, що має практичне значення для проведення тренінгів, з урахуванням конкретних умов та вимог групової ситуації здійснено Н.Є. Афанасьєвою та Л.А. Перелигіною в праці «Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу», де ретельно розглянуто процедуру та організацію побудови психологічного тренінгу, засоби контролю групи, структуру тренінгових планів, вимоги до особистості тренера. Психологічний тренінг «самопізнання та саморегуляція» для майбутніх практичних психологів представлено у науковій розвідці Ф.Ю. Василюк. Формування навичок самоконтролю та емоційної стійкості у майбутніх психологів запропоновано О.Р. Ткачищиною.

Отже, вдосконалення навчально-виховного процесу необхідно розпочинати з покращення освітніх послуг, які повинні включати в себе не тільки набуття учнями певних знань, а й розвиток особистісних якостей, чому сприяє психологічний тренінг як один з основних методів активного навчання.

Метою статті є аналіз ефективності використання психологічного тренінгу орієнтованого на формування особистісної саморегуляції підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «тренінг» та «навчання» тісно взаємопов'язані, оскільки навчання може бути елементом тренінгу, або ж тренінг може виступати елементом навчання. Звідси, тренінг є педагогічною технологією. Психологічний тренінг як метод активного соціально-психологічного навчання є одним з найбільш поширених видів психологічної роботи, що дозволяє сформувати необхідні навички й уміння в побудові продуктивних психологічних та соціальних міжособистісних відносин, навчає аналізувати соціально-психологічні ситуації зі своєї точки зору і позиції партнера, розвивати в собі здібності до пізнання і розуміння себе й інших у процесі взаємодії.

Важливими ознаками тренінгу виступає те, що він, являючись психолого-педагогічною системою технологією, має свою логіку, цільову направленість і теоретичну основу, характеризується прагматичністю та емоційно-мотиваційною специфікою; передбачає внутрішню та зовнішню рефлексію, включає процес соціальної взаємодії у результаті якої відбувається перетворення особистості.

На сьогоднішній день не існує загальновизнаного визначення тренінгу. Так, Т.В. Сінельнікова [5] пропонує визначити тренінг як спеціальну навчальну технологію, яка зорієнтована

на зміни визначених властивостей і якостей особистості, що досягається завдяки використанню нестандартних засобів психологічного впливу. При цьому вказує переваги такого визначення: тренінг являється навчальним засобом; відрізняється від інших засобів навчання чіткою технологізацією; завжди є системним та структурним; відрізняється використанням нетрадиційних засобів психологічного впливу.

К. Корольова [2] акцентує увагу на тому, що тренінг є засобом прискорення психологічного розвитку і самореалізації особистості, яка нормально функціонує. Визначаючи межі поняття «психологічний тренінг», автор відмічає: «Застосовують психологічний тренінг для розвитку навичок самопізнання, рефлексії, зміни ставлення до себе й інших, вироблення навичок саморегуляції, розвитку емоційної гнучкості, поліпшення соціальної адаптації учасників, поглиблення досвіду психологічної інтерпретації поведінки інших людей». Психологічний тренінг орієнтований на вплив, на груповий розвиток за допомогою оптимізації форм міжособистісного спілкування.

С.І. Макшанов під поняттям «тренінг» розуміє «спосіб перепрограмування наявної у людини моделі управління своєю поведінкою і діяльністю» [6]. Спираючись на положення культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, Т.В. Зайцева пропонує розглядати тренінг як своєрідне «культурне знаряддя», як особливу інструментальну дію, що опосередковує. Це знаряддя застосовується для засвоєння нової або зміни старої поведінки. Оволодіння – привласнення нового відбувається в межах «зони найближчого розвитку» кожного учасника у результаті спільної діяльності тренера і групи [7].

Об'єктом тренінгових процедур, за твердженням В.О. Лефтерова [3], перш за все, виступає людина зі своїм неповторним внутрішнім світом, індивідуальними особливостями, системою відносин і цінностей. Під час тренінгу людина майже завжди знаходить ланцюг особистісних відкриттів, і, перш за все, вона відкриває собі саму себе. Самоаналіз, який відбувається в людини під час тренінгу майже завжди стає поштовхом до особистісних змін, перетворення психічних компонентів її життя і діяльності, при чому іноді не відразу усвідомлюваним самою людиною. Поняття «тренінг» В.О. Лефтеров розглядає як інтегровану, універсальну систему цілеспрямованого психологічного тренування людини відповідно до потреб її особистості та цілей діяльності. Сутність і цілі психологічного тренінгу сфокусовані

на досягненні багатоманітних змін на рівні окремої людини як особистості і професіонала, групи й організації.

Психологічний тренінг передбачає певний вплив, як процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок тощо. У тренінгу практикується як спрямований психологічний вплив, механізмами якого є переконання і навіювання, так і не спрямований, під час якого прямо не ставиться завдання добитися певного результату від об'єкта впливу, хоча ефект впливу виникає, часто проявляючись у дії механізмів зараження і наслідування.

Під час тренінгу з боку ведучого-тренера, а також інших членів групи, як правило, відбувається індивідуально-специфічний і функціонально-рольовий вплив на учасників тренінгу. Індивідуально-специфічний вплив реалізується завдяки трансляції іншим учасникам своїх характеристик і ще не засвоєних ними зразків особистісної активності. Це призводить до поступового перетворення особистісних сенсів, поведінки і мотиваційної сфери інших людей, що виявляється у зміні їхньої діяльності внаслідок актуалізації у свідомості образу індивіда суб'єкта впливу.

Функціонально-рольовий вплив під час тренінгу визначається не особистісними особливостями партнерів по взаємодії, а їхніми рольовими позиціями, і відбувається завдяки трансляції зразків активності, регламентованих рольовою розстановкою сил, і за рахунок демонстрації певного набору способів дії, що не виходять за межі рольових розпоряджень.

Згідно поглядів В.О. Лефтерова взаємозв'язок понять тренінгу та особистості слід завжди розглядати поряд із поняттями трансляція, трансформація, прогрес, маніпуляція та транс. Тренінг є вкладенням чогось нового, під час тренінгу це нове, у вигляді інформаційних, прикладних та інших тренінгових придбань конструктів (нових знань, вмінь, навичок, інсайтів, евристичних осяянь тощо) шляхом різноманітних прийомів і засобів транслюється у свідомість-підсвідомість людини. Ця трансляція має один приймач – людину з її індивідуальними та особистісними особливостями і декілька передавачів, серед яких – власне ведучий тренінгу – тренер, інші учасники тренінгу [3].

Л.І. Мороз підкреслює, що у тренінгові гармонійно поєднані активність ведучого, учасників тренінгу та їхній взаємовплив. Під час тренінгу суб'єктивні фактори проявляються в залежності від усієї сукупності зовнішніх факторів і того, як

зовнішнє оточення та власний внутрішній світ тлумачиться людиною. Здатність особистості до змін визначається, з одного боку, її психофізіологічними властивостями, інтелектуальним, мотиваційно-вольовим потенціалом. Отже, учасники тренінгу можуть стати суб'єктами змін тільки тоді, коли вони бажатимуть змінюватися самі. З іншого боку, ситуація тренінгу створює сприятливі умови для випробування нових форм поведінки, набуття особистістю нових умінь та якостей [4].

Теоретична інформація про тренінг як особливий простір, на думку Н. Глинянюк, потрібна для правильного розуміння його сутності, особливо для тих, хто висловлює пропозиції про використання елементів якогось цілісного тренінгу. Адже певна система таких занять веде до певного розуміння теоретичних основ [1].

Тренінг (*в перекладі з англ.*) – спеціальний тренувальний режим, тренування (хоча первинне своє значення термін дещо втратив і розуміється як активне навчання з метою розвитку компетентності й направленості особистості, корекції особистісних якостей, розвитку групи). До спеціальних умов належить діяльність у групі (тренує не тренер, а група). Стратегія тренера – робота від учасників.

Підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до дорослого самостійного життя, в якому значний розвиток отримує особистісна сфера, а також і саморегуляція. Т.В. Кириченко, зазначає, що саморегуляція поведінки підлітків уособлює сукупність установок, дій, вчинків, завдяки яким підрастаюча особистість реалізує власну поведінку, добираючи адекватні та морально виважені засоби її втілення в оточуючому світі [8].

Тренінг покликаний зменшити силу перешкод, з якими стикається підліток в житті, що пов'язані з емоціями, мотивацією, браком інформації тощо. Емоція, що виникла вперше в реальній ситуації, сильна й небезпечна. Емоція, що виникає в навчальній діяльності (тренінгу), набагато слабша й керована. Тут особистість робить перший крок регуляції своєї поведінки в умовах афекту. Другий – самостійно, чому і сприяє тренінг.

Звідси, особливості проведення тренінгу: інформація подається обмежено (це невеликі інформаційні повідомлення), часто робота проходить у межах тієї інформації, якою вже володіють учасники. Натомість велика увага приділяється аспектам, які не відпрацьовуються в лекції, бесіді, диспуті тощо. Н. Глинянюк має на увазі суб'єктивні феномени: смислові пере-

живання, мотивацію, емоції якими так багата реальність.

Роль тренера у тренінгу полягає у тому, щоб «втягнути» учасників у спільну роботу з дослідження своїх взаємовідносин та поведінки, організувати груповий процес, а потім непомітно відійти від директивного керівництва. Загальна помилка тренерів – прагнення активно включитися в груповий процес, «витягнути» групу з тупикової ситуації (часто саме в тупиках основний сенс: як його людина чи група переживає, як старається вийти, чи старається вийти взагалі тощо). Досвідчений тренер, уникаючи очевидного керівництва групою, завжди залишається центральною фігурою, тонко, не нав'язуючи, направляє діяльність у потрібне русло (це власне особливість особистісно орієнтованої освіти). Критерієм ефективності його роботи є не результативність щодо засвоєння певних термінів, а згуртованість групи, її вміння і бажання працювати, частота запитань та визріле бажання учасників з'ясувати щось, вирішити проблему, хоча, можливо, вона не знята повністю тощо – у них повинна визріти потреба в новому знанні.

Тренінг, окрім навчальної, виконує психоко-рекційну та діагностичну функції. Відповідно їх стали поділяти на групи стосовно критеріїв за: функціями, метою, напрямками в психології, тривалістю проведення і т.д. [1].

Ми дотримуємося думки, що специфікою функціонування тренінгової групи є відсутність категоричного оціночного судження, психологічна безпека та умови для саморозкриття учасників. Для досягнення цілей тренінгового заняття потрібно чітко фіксувати конкретну мету зустрічі при цьому маючи у своєму розпорядженні певний арсенал прийомів, процедур, вправ, щоб доцільність їх використання у кожний момент групової роботи була максимальною, а ефективність від їх використання – найвищою.

З урахуванням проаналізованого досвіду наводимо загальну (типову) структуру тренінгового заняття спрямованого на формування навичок особистісної саморегуляції підлітків.

1. *Тема заняття* «У злагоді з самим собою».

2. *Мета*: Усвідомлення відповідальності за власну поведінку та діяльність через актуалізацію розуміння емоційних переживань.

3. *Завдання*:

– навчити прийомам регулювання емоційними станами;

– знизити внутрішнє напруження та сформулювати позитивний досвід;

– підвишити групову згуртованість через створення комфортної і доброзичливої атмосфери в групі.

4. *Ритуал привітання*. Виконує функцію налаштування всіх учасників на взаємодію та підтримання єдності учасників. Ритуали мають бути простими та обов'язково повторюватися на кожному занятті. Наприклад, всі учасники стають в коло, беруться за руки і посилають свою посмішку тому, з ким вступили в контакт очима.

5. *Розминка*. Проводиться за допомогою психологічних ігор (криголами, енерджайзери), метою яких є зняття напруги та налаштування підлітків і ведучого на позитивну взаємодію, співпрацю, відкритість, довіру, творчість. Наприклад, учасники рухаються по кімнаті і тому з ким зустрілися «дарують» комплімент, продовжуючи речення: «Мені подобається в тобі...»

6. *Занурення в тематику заняття*. Після того, як група буде готова до роботи, тренер може звернутися до учасників з інформацією про особливості, вплив рефлексії на розвиток особистісної саморегуляції.

Рефлексія виступає важливим механізмом регуляції поведінки особистості. За допомогою неї індивід здатен осмислювати свої спонуки, прогнозувати наслідки власних дій та вчинків для себе самого та інших людей. Рефлексія у підлітковому віці знаменує собою виникнення нового етапу в розвитку самосвідомості і обумовлює внутрішні зміни власної особистості. З огляду на це для підлітка стає можливим не тільки усвідомлення своєї особистості, але й більш глибоке й широке розуміння внутрішнього світу інших людей.

7. *Основний зміст заняття*.

Вправа «Викидання негативних почуттів». Потрібно вчитися керувати своїми почуттями. Психолог-тренер пропонує підліткам викидати за коло всі негативні почуття, що накопичилися між ними. Далі вводиться символічний жест «викидання» поганих почуттів: усі «зважили» на долонях запас роздратування, що накопичився, і з голосним подихом полегшення «закинули» його далеко за спину (такий ритуал допомагає розрядити атмосферу).

Техніка «Я-реальне, Я-ідеальне». Мета даної техніки спрямована на розвиток навичок рефлексії; зниження внутрішніх суперечностей; навчання способам вольової регуляції поведінки.

Хід проведення. Психолог пропонує підліткам виписати у стовпчик із даного списку прикметників слова, що максимально точно характеризують кожного із них, прорангувати їх і відповісти

на питання: «Які якості в собі їм подобаються, а які ні? Скільки тих і других? Що хотіли б набутися, а чого позбутися?» В кінці заняття проводиться обговорення.

Список прикметників до вправи: Охайний, активний, чуйний, бережливий, життєрадісний, уважний, добрий, щирий, допитливий, надійний, наполегливий, товариський, слабівільний, організований, терплячий, сміливий, самостійний, старанний, впевнений, рішучий, образливий, цілеспрямований, гордий, уміє володіти собою, впертий, чесний.

Вправа «Учимося релаксувати».

Крок 1. Психолог розповідає про те, що у випадках, коли відчуваєш напруження, скутість, тривогу, можна допомогти собі, розслаблюючись за допомогою простих прийомів, що допомагають не тільки відчувати себе більш комфортно й спокійно, але й створити умови для більш зваженої, обміркованої поведінки. Найбільш простим і ефективним способом є глибоке, ритмічне дихання.

Крок 2. Сядьте зручніше, спина спирається на спинку стільця, розслабтеся. Руки спокійно лежать на колінах. Можна заплющити очі. Увагу спрямуйте на дихання. Супроводжуйте дихання фразами: «Я відчуваю свій вдих... свій видих... відчуваю свій вдих... і т.д.». Підліткам можна запропонувати уявити хвилю, яка набігає і відкочується на пустельний берег, повітряну кульку в грудях або рахувати подумки до десяти на вдих і видих: Раз (при вдиху), два (при видиху) і т.д. до десяти.

Крок 3. А тепер спробуйте дихати по-іншому: вдих – довший видих. Наберіть повні груди повітря й обережно випустіть його. Уявіть себе повітряною кулькою, що піднімається й опускається в ритмі дихання. На вдих кулька стає легкою і злітає вгору. На видиху – важкою і опускається вниз. З кожним вдихом потрібно прагнути піднятися все вище, а на видиху зупинитися на досягнутому рівні. При цьому потрібно ніби не помічати видиху, роблячи його повільно й обережно. Таке дихання називають «ранковим». Воно тонізує організм, піднімає настрій, бадьорить.

Примітка: 1) навчання дихальних вправ відбувається під керівництвом психолога, а потім підліткам рекомендують виконувати їх кілька разів на день; 2) під час вправ на релаксацію або тонізацію, які в ході тренінгу проводяться регулярно, бажано давати музичний супровід.

Обговорення. Розкажіть, що ви відчували, виконуючи цю вправу. Психолог починає першим. Він показує, як можна говорити про свої почуття, намагаючись описати те, що відчував, докладніше.

8. Підведення підсумків.

1. Обмін почуттями, аналіз того, що відбулося, відповіді на запитання ведучого: де я зможу використати те, про що розмовляли на сьогоднішньому занятті, чому це для мене важливо, як це може допомогти в житті, що я буду робити, щоб стати таким.

2. Під спокійну релаксаційну музику учасники вголос зачитують афірмації, які закладаються в підсвідомості учасника і мають позитивний вплив на його особистісний розвиток. Наприклад: «Я з кожним днем стаю все уважнішим і уважнішим», «Я завжди готовий до цілеспрямованої праці», «Я вмію володіти собою» тощо.

9. Домашнє завдання.

Вправа «Мій Всесвіт» (роздається кожному учаснику на окремому аркуші). У центрі альбомного аркуша намалюйте коло – сонце. У його центрі напишіть велику букву Я. Потім від Я – центра свого Всесвіту – накреслі лінії – промені до інших зірок і планет з тим що тобі подобається: заняття, рослина, колір, тварина, вид спорту, виконавець, книги, гра, герой, урок, пора року, одяг, музика, запах, найкращий друг, маю здібності, захоплююся, найкраще вмію і т.д. Можливо, у твоєму Всесвіті є ще й інші зірки і планети?

10. *Ритуал завершення.* Учасники дякують один одному за співпрацю і називають по колу найяскравішу позитивну емоцію з якою уходять з заняття, а також чекають наступної зустрічі, щоб продовжити «тайну» самопізнання та саморозвитку, яка необхідна для особистісної саморегуляції.

Висновки. Отже, використання психологічного тренінгу формування особистісної саморегуляції через цілеспрямований вплив, який стимулює внутрішні процеси, передбачає впровадження системи психологічних вправ, ігор та технік з метою розвитку рефлексивної та вольової сфер. Ґрунтуючись на положеннях гуманістичного підходу, позитивної психології, концепції особистісних ресурсів, життєстійкості особистості, концепції самодетермінованої поведінки психологічний тренінг створює можливості сприяння прогресивним психологічним змінам у житті підлітків. У результаті здійснення тренінгової діяльності підліток вдосконалює свою поведінку та змінює систему взаємовідносин з соціальним оточенням.

Перспективи подальших досліджень можуть полягати у детальнішому емпіричному вивченні цілеспрямованого впливу тренінгових технологій на різні сфери життєдіяльності підростаючої особистості.

Список літератури:

1. Глинянюк Н. Соціально-психологічний тренінг як форма організованої взаємодії учасників навчально-виховного процесу. *Науково-методичний вісник «Джерела»*. № 1–2. 2005. С. 40–47.
2. Корольова К. Психологічний тренінг як засіб особистісного зростання. *Соціальна психологія*. № 3, 2008. С. 76–83.
3. Лефтеров В. О. Особистість і тренінг: трансформація психічного. *Наука і освіта*. № 6–7. 2007. С. 19–23.
4. Мороз Л. І. Засоби досягнення передбачуваних змін особистості учасника професійно-психологічного тренінгу. *Практична психологія та соціальна робота*. № 2. 2007. С. 48–52.
5. Сінельнікова Т. В. Психологічний тренінг та його теоретико– методологічні основи. *Наука і освіта*. № 4–5. 2004. С. 66–69.
6. Макшанов С. И. Психология тренинга: Теория. Методология. Практика. СПб : Образование, 1997. 238 с.
7. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие. СПб. : Речь, М. : Смысл, 2002. 80 с.
8. Кириченко Т. В. Аналіз проблеми розвитку механізмів саморегуляції поведінки підлітків. *Scientific Journal «Science Rise»*. 2018. № 9(50). С. 16–19.

Nikolaiev L.O., Chyzhma D.M. TRAINING TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF PERSONAL SELF-REGULATION OF ADOLESCENTS

The article is devoted to the research of methodical approaches to the formation of personal self-regulation of adolescent schoolchildren with the help of training technologies. Various theoretical approaches to training activities in the field of personality development among modern domestic and foreign scientists are presented. It was found that most of the pieces of training are aimed at improving self-esteem, self-knowledge, self-acceptance, self-improvement, self-development of the individual. It is also emphasized that training technologies contribute to the formation of appropriate skills and abilities, the development of important personality traits through the development of successful patterns of behavior in a safe learning space. The article describes the concept of “training” and considers it not only in the context of psychological impact but also as a means of active learning. However, the importance of the problem of self-regulation of adolescent personality in modern conditions is considered. It is noted that self-regulation of adolescent behavior embodies a set of attitudes, actions, deeds, through which the adolescent realizes the own behavior, choosing an adequate and morally balanced means of its implementation in the surrounding world. The structure of the training session is analyzed and described, taking into account the logical framework for the presentation of the material, the emotional states of the participants, and the careful support of each adolescent throughout the meeting. An example of a training session aimed at developing skills of self-knowledge, reflection, changing attitudes towards oneself and others, developing skills of personal self-regulation, developing emotional flexibility, improving the social adaptation of the participants, and deepening experience of psychological interpretation of other people’s behavior. Prospects for further research are a more detailed empirical study of the purposeful impact of training technologies on various areas of the life of the growing individual.

Key words: active learning, adolescence, development, reflection, self-regulation, training.

Руденко А.І.

Хмельницький національний університет

Антонова З.О.

Хмельницький національний університет

Петяк О.В.

Хмельницький національний університет

ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

У статті представлено підходи до визначення змісту саморегуляції; уточнено сутність поняття та теоретичні підходи до її вивчення у психологічній науці; охарактеризовано структурні компоненти і механізми саморегуляції в навчальній діяльності. Також було визначено, що саморегуляція є одним із рівнів регуляції активності цих систем, який виражає специфіку реалізуючих її психічних засобів відображення і моделювання дійсності, в тому числі рефлексії суб'єкта. Зазначено, що до індивідуально-типових або стильових особливостей саморегуляції відноситься два рівня ланок регуляції: індивідуальні особливості регуляторних процесів та стильові особливості.

Саморегуляція здійснюється як єдиний процес, забезпечуючи мобілізацію та інтеграцію психологічних особливостей людини для досягнення цілей діяльності. Процес саморегуляції сприяє виробленню гармонійної поведінки, на його основі розвивається здатність керувати собою відповідно до визначеної мети та поставлених навчальних завдань. Саморегуляція є одним з визначальних чинників успішної навчальної діяльності студентів. Особливого значення вона набуває у ситуації вибору та дефіциту часу, що часто зустрічається у процесі здобування вищої освіти. Саморегуляція сприяє тому, що студент сам починає аналізувати умови, що склались, ставить перед собою життєві цілі, вибирає засоби їх досягнення, контролює і корегує отримані результати.

Досліджено та проаналізовано особливості саморегуляції студентів під час дистанційного навчання за основними складовими функціонального та психоемоційного стану є самопочуття, активність і настрої. Відображено результати дослідження загального рівня саморегуляції, а також таких компонентів як: планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів, гнучкості та самостійності. Визначено рівні розвитку вольової саморегуляції студентів під час дистанційного навчання.

Ключові слова: дистанційна освіта, студенти, саморегуляція, вольова саморегуляція, поведінка.

Постановка проблеми. З початку пандемії ми переконалися, що вміння самоорганізуватися та здатність до саморегуляції є одними з ключових навичок у ситуації невизначеності. Це чітко видно на прикладі того, коли вся система освіти була змушена в найкоротші терміни перейти в онлайн, а учні, студенти самостійно вчилися регулювати свою життєдіяльність, емоційний та когнітивний розвиток.

Дистанційне навчання є відносно новим форматом начального процесу та перехід до нього передбачає адаптацію учасників навчального процесу у психологічній, мотиваційній та пізнавальній сферах.

Саморегуляція набуває сьогодні особливого практичного значення для збереження психічного

здоров'я та психологічного благополуччя кожної людини і суспільства в цілому, дозволяючи людям докорінно змінити звичний спосіб життя і при цьому протистояти розвитку негативних емоційних станів. Саморегуляція студентів до навчання в дистанційній формі на даний момент є складним процесом. Досить багато студентів не можуть самоорганізуватися та врегулювати свій навчальний процес, в результаті чого в них виникає ряд проблем.

Однією з популярних проблем, з якою стикаються учасники навчального процесу при переході до дистанційної форми навчання є зменшення міжособистісної взаємодії як викладача із студентами, так і між студентами самої навчальної групи. Для

підвищення ефективності навчального процесу необхідно сформулювати вимоги до механізмів взаємодії для підтримки навчальної діяльності у дистанційному освітньому середовищі.

Для формування студентів як суб'єктів навчальної діяльності необхідний розвиток у них відповідної мотивації. Вказана проблема, як стверджує дослідник В. Вілюнас, не є новою, але вона знову набуває актуальності при впровадженні нових стандартів навчання, заснованих на компетентнісному підході [2]. При дистанційній формі навчання, в умовах складної епідеміологічної ситуації, підтримувати навчальну мотивацію студентів особливо складно.

Під час здобуття вищої освіти студенти повинні докладати певні зусилля. Прояв певних емоцій є показником сформованості особистості. Тому вміння регулювати та контролювати свій емоційно-вольовий стан значно полегшує процес навчання та досягнення поставлених цілей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи літературу теми дослідження можна побачити, що психологічні основи дистанційного навчання ще мало розроблені. Кілька років тому фахівці стали приділяти більшу увагу цій темі, але в основному в їх дослідженнях розглядалися окремі питання: психологічні проблеми, що виникають у процесі дистанційного навчання; особливості сприйняття; мотиваційна сфера освітньої діяльності студентів та використання авторських модифікацій тестів Д. Джексона, В. Гарбузова, І. Сеніна; емоційний фактор сприйняття навчального матеріалу.

Вітчизняними науковцями, які досліджували процес саморегуляції є: М. Боришевський, Н. Войтюк, І. Галян, Г. Качан, Ю. Миславський, А. Осницький, В. Чайка. Ними обґрунтовано важливі аспекти саморегуляції, звертаючи увагу, що саморегуляція є здатністю людини керувати собою на основі сприйняття та усвідомлення актів своєї поведінки; саморегуляція як професійно-важлива властивість; саморегуляція діяльності, яка здійснюється людиною як суб'єктом діяльності; система саморегуляції особистості, яка визначає специфічність форм її особистісної активності.

Мета статті – дослідити особливості саморегуляції студентів під час дистанційного навчання.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи наукову, психологічну літературу зауважуємо, що найчастіше під поняттям «саморегуляція» розуміють цілісне функціонування живих систем різних рівнів організації і складності. Саморегуляція є одним із рівнів регуляції активності цих систем,

яка виражає специфіку реалізуючих її психічних засобів відображення і моделювання дійсності, в тому числі рефлексії суб'єкта. Саморегуляція здійснюється в єдності енергетичних, динамічних і змістовно-сміслових аспектів. При всій багатоманітності видів виявлення саморегуляція має наступну структуру [9].

- прийнята суб'єктом мети її доцільної активності;
- модель умов діяльності;
- формат власне виконавчих дій;
- інформація про реально досягнуті результати;
- оцінка відповідності реальних результатів критеріям успіху;
- вирішення питання про необхідність і характер кореляцій діяльності.

Розглядаючи функціональну структуру саморегуляції психічних станів В. Москалець зауважує, що в основі знаходяться механізми саме регуляції окремого психічного стану. А досягнення мети такого стану здійснюється завдяки ланцюгу перехідних станів, яка супроводжується актуалізацією іншого стану [7].

Саморегуляція, розуміється В. Моросановою як цілісна система висунення і управління досягненням цілей поведінки і діяльності. Поняття індивідуального стилю саморегуляції запропоновано В. Моросановою як засіб реалізації суб'єктного підходу до дослідження індивідуально-типових форм довільної активності людини [6].

Розглядати саморегуляцію як професійно-важливу властивість, як необхідну складову розв'язання завдань психологічної практики у своїх роботах розглядає Н. Пов'якель. Саморегуляція визначається дослідницею як індивідуально створена система дій, заснованих на Я-концепції особистості і виступає засобом або системою засобів самосвідомості або самоорганізації з метою успішного вирішення завдань [8].

Критерієм ефективності саморегуляції В. Моросанова вважає розвиненість ланок структури усвідомленої саморегуляції. До індивідуально-типових або стильових особливостей саморегуляції автор відносить два рівня ланок регуляції:

1. Індивідуальні особливості регуляторних процесів. Вони допомагають в реалізації основних ланок системи саморегулювання, таких як програмування, планування, оцінка результатів та моделювання.

2. Стильові особливості. Вони виступають регулятивно-особистісними якостями, такими, як надійність, гнучкість, самостійність тощо, та

характеризують функціонування всіх ланок системи саморегуляції [6].

Індивідуально-стильовими особливостями саморегуляції діяльності є типові для людини і найбільш істотні індивідуальні особливості організації та управління своєю зовнішньою і внутрішньою активністю, яка стійко проявляється в різних її видах. На формування індивідуально-стильових особливостей саморегуляції діяльності впливають особистісні особливості суб'єкта діяльності і специфіка самої виконуваної діяльності. Особистість людини проявляє індивідуальність саморегуляції діяльності, ставить цілі, досліджує умови, програмує, контролює і коригує довільну активність.

Б. Зейгарник [4] виділяє два рівні саморегуляції: 1) операційно-технічний, пов'язаний із свідомою організацією дії за допомогою засобів, спрямованих на її оптимізацію; 2) мотиваційний, пов'язаний з організацією загальної спрямованості діяльності за допомогою свідомого управління своєю мотиваційно сферою. На мотиваційному рівні виділено дві форми саморегуляції: саморегуляція як вольова поведінка і саморегуляція як складова частина діяльності переживання. Специфіка другої форми саморегуляції, на відміну від волі, полягає у спрямованості на гармонізацію мотиваційної сфери, усунення внутрішніх конфліктів та суперечностей на основі перебудови та породження нових смислів, тоді як воля спрямована насамперед на подолання перешкод на шляху досягнення цілі.

Як зазначає М. Варій, розглядаючи концепцію індивідуального стилю саморегуляції, система психічної саморегуляції має структуру, універсальну для різних видів активності людини. Водночас охоплює функціональні компоненти: цілі діяльності, модель значущих умов, програму виконавчих дій, критерії успішності, оцінювання результатів, корекцію. Індивідуальні особливості саморегуляції розділяються на категорії: індивідуальні особливості планування цілей (індивідуальні відмінності у розгляді, прийнятті, реалізації мети); особливості моделювання, що охоплює аналіз зовнішніх і внутрішніх чинників діяльності та виділення комплексу умов, що мають значення для досягнення мети; особливості прогнозування реалізації дій, необхідних для досягнення поставленої мети; особливості контролю, оцінювання та корекції активності [1].

В основі психоемоційної саморегуляції лежать переживання, уваження, увага, пам'ять, досвід, самооцінка. Її рівень розвитку на пряму залежить

від особливостей особистості. Саморегуляція забезпечує зміну емоційного стану, контроль над проявом почуттів, емоцій, реагування та демонстрування в принципі. Це дозволяє особистості бути повноцінним членом суспільства, без загрози бути виключеним з нього та можливістю для самореалізації. Тобто ми цілком можемо говорити про два аспекти процесу самореалізації: довільний (свідомий) та мимовільний (неусвідомлений).

Процес саморегуляції сприяє виробленню гармонійної поведінки, на його основі розвивається здатність управляти собою згідно з реалізацією поставленої мети, спрямовувати власну поведінку відповідно до вимог життя і професійних чи навчальних завдань [3].

Здатність людини здійснювати ефективну вольову регуляцію уособлює вольова системна якість, яку В. Калінін назвав «самоуправління організацією психічних функцій». Це здібність та вміння легко (швидко і з найменшими енерговитратами) створювати та підтримувати таку функціональну організацію психіки, яка найбільш адекватна цілям та умовам предметної діяльності [5].

Виклад основного матеріалу. В нашому дослідженні взяли участь 30 студентів різних спеціальностей Хмельницького національного університету.

В роботі нами були використані: опитувальник «САН», опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової, методика дослідження вольової саморегуляції А. Зверькова та Є. Ейдмана.

Проаналізуємо результати дослідження за опитувальником «САН». Розробляючи цю методику, автори виходили з того факту, що трьома основними складовими функціонального та психоемоційного стану є самопочуття, активність і настрої. І саме вони можуть бути охарактеризовані оцінками, між якими є континуальна послідовність проміжних значень. Метою даної методики є експрес-оцінка стану людини в момент проходження тесту. Обробивши результати дослідження було виявлено, що у 60 % з усіх досліджуваних були високі бали з усіх трьох критеріїв, що в сумі отримали середній бал, який знаходиться в нормі. Це свідчить про те, що досліджувані перебувають в хорошому самопочутті, їх нічого не бентежить та не пригнічує.

Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової спрямований на дослідження загального рівня саморегуляції, а також таких компонентів як: планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів, гнучкості та самостійності.

Таблиця 1

Результати за опитувальником «САН»

	Більше 4	5–5,5	Менше 4
Самопочуття	23,3%	60%	16,7
Активність	20%	60%	20%
Настрій	13,3	60%	26,7

За результатами нашого опитування (рис. 1.) було виявлено, що лише у 37 % осіб було виявлено високий рівень саморегуляції, який характеризується усвідомленістю та взаємопов'язаністю в загальній структурі індивідуальної регуляції дій. Такі люди гнучко реагують на зміну умов, усвідомлено висувають і досягають поставленої мети. Швидко освоюють нові види діяльності, зокрема навчання в нових умовах.

Рис. 1. Результати за опитувальником В. Моросанової

Середній рівень переважає у 43 % осіб. Для таких студентів характерна самостійність і здатність до планування власних дій. Залежність від оточуючих людей проявляється в тому випадку, коли особа не впевнена у своїх силах або опинилася в некомфортних для неї обставинах. В разі освоєння нових видів діяльності показує цілком прийнятні результати.

Низький рівень саморегуляції було виявлено у 20 % респондентів. Такий рівень характерний для людей, у яких недостатньо розвинене планування і програмування власних дій, вони залежні від думки оточуючих і ситуацій. Успішність оволодіння новими видами діяльності буде залежати

від відповідності стилевих особливостей регуляції та вимог освоюваного виду діяльності.

За допомогою опитувальника В. Моросанової можна визначити 6 стилів саморегуляції поведінки, а саме: планування, моделювання, програмування, оцінка результатів, гнучкість, самостійність. Отримані результати представлені в табл. 2 (результати за шкалами стилів саморегуляції поведінки)

Розглянувши таблицю зі шкалами можна побачити, що за всіма компонентами переважає середній рівень розвитку. Варто зазначити що, у 46,6 % досліджуваних добре розвинута така властивість як планування, це говорить про те, що у студентів сформована потреба в усвідомленому плануванні діяльності, плани в цьому випадку реалістичні, деталізовані. Також однакова кількість студентів отримали бали за шкалою програмування та оцінка результатів, а це свідчить про сформованість у студентів потреби продумувати способи своїх дій і поведінки для досягнення намічених цілей, також про деталізованість і розгорнення розроблюваних програм. Разом з тим студенти вміють адекватно оцінювати як сам факт неузгодженості отриманих результатів з метою діяльності, так і причини, що призвели до цього, вони здатні гнучко адаптуватися до зміни умов.

З розглянутого можна зробити такі висновки, що у більшості студентів компоненти саморегуляції поведінки розвинуті досить непогано. Вони вміють планувати та адекватно оцінювати, також вони є самостійними та вміють приймати рішення.

Опитувальник «Дослідження вольової саморегуляції», авторами якого є А. Зверькова та Є. Ейдман, спрямований на визначення рівня розвитку вольової саморегуляції. Отримані результати подано на рисунку 2.

Таблиця 2

Результати рівня стилів саморегуляції поведінки

Шкала	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Планування	16,7%	36,7%	46,6%
Моделювання	26,7%	36,7%	36,6%
Програмування	13,3%	56,7%	30%
Оцінка результатів	16,7%	56,7%	26,6%
Гнучкість	16,7%	43,3%	40%
Самостійність	10%	50%	40%

Рис. 2. Результати за опитувальником «Дослідження вольової саморегуляції»

За шкалою ВСК—узагальнений індекс вольового самоконтролю, було виявлено, що для 23,3 % респондентів характерний високий бал та для 46,6 % середній бал від загальної кількості осіб. Такі особи є емоційно зрілі, активні, незалежні та самостійні, їх відрізняє спокій, впевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття особистого обов'язку. Як правило, вони добре рефлексують особисті мотиви, плановано втілюють власні наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю.

Одночасно слід зазначити, що у 30 % було виявлено низький рівень вольової саморегуляції. Це характеризує таких респондентів, як дуже чутливих, вразливих та невпевнених у собі.

Високі показники за шкалою наполегливості було виявлено у більшій половині респондентів (60 %), це свідчить про те що вони мають прагнення до здійснення розпочатої справи та активно прагнуть до виконання запланованого. За шкалою самовладання високі показники характерні для 66 % осіб. Це характеризує їх як емоційно стійких та таких, які добре володіють собою в різноманітних ситуаціях. Разом із тим, прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження

спонтанності може призводити до підвищення внутрішньої напруженості, переважання постійної заклопотаності та стомлюваності.

Таким чином можна підвести підсумок, що у більшості респондентів добре розвинута вольова саморегуляція, вони можуть контролювати себе та готові пізнавати щось нове. Сформованість окремих етапів саморегуляції в під час дистанційного навчання є недостатньою. Найбільш слабкими ланками процесу є цілепокладання, планування, самоконтроль, корекція та визначення критеріїв оцінки якості навчальної діяльності.

Висновок. Отож підсумовуючи, можна стверджувати, що саморегуляція є специфічною формою взаємодії людини з навколишнім середовищем, засобом свідомої постановки завдань, мобілізації психічних та фізичних потенцій для досягнення визначених цілей. Очевидно, що саморегуляція студента під час дистанційної форми навчання набуває особливого значення в контексті спрямованості суб'єктної активності студента і виявляється у здатності до керування власною психічною діяльністю та поведінковою активністю. Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в з'ясуванні шляхів покращення саморегуляції студентів під час дистанційного навчання.

Список літератури:

1. Варій М. Й. Психологія особистості: підручник. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. 608 с.
2. Виллюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. М. : Изд-во МГУ, 1986.
3. Гуляс І. А. Емпіричне дослідження саморегуляції особистості. Проблеми сучасної психології. 2015. Вип. 29. С. 196–205.
4. Зейгарник Б. Саморегуляція поведінки в нормі і патології. Психологический журнал. 1989. Т. 2. № 2. С. 122–131.
5. Калин В. Психологія воли : сб. науч. трудов. Симферополь, 2011. 208 с.
6. Моросанова В. И. Саморегуляция и индивидуальность человека. Москва: Наука, 2010. 518 с.
7. Москалец В. П. Психологія особистості: навч. посібник. К. : Центр учбової літератури, 2013. 416 с.

8. Пов'якель Н. І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога. Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. К. : 2003. 295 с.

9. Самоорганізація і саморегуляція в контексті структурного аналізу URL: https://pidru4niki.com/10561127/menedzhment/samoorganizatsiya_samoregulyatsiya_konteksti_strukturnogo_analizu (дата звернення 31.03.2022)

Rudenok A.I., Antonova Z.O., Petyak O.V. FEATURES OF STUDENT SELF-REGULATION DURING DISTANCE LEARNING

The article presents approaches to determining the content of self-regulation; the essence of the concept and theoretical approaches to its study in psychological science are specified; the structural components and mechanisms of self-regulation in educational activity are characterized. It was also determined that self-regulation is one of the levels of regulation of the activity of these systems, which expresses the specifics of its implementing mental means of reflection and modeling of reality, including the reflection of the subject. It is noted that the individual-typical or stylistic features of self-regulation include two levels of regulation: individual features of regulatory processes and stylistic features.

It was found that self-regulation is carried out as a single process, ensuring the mobilization and integration of psychological characteristics of a person to achieve goals. The process of self-regulation contributes to the development of harmonious behavior; based on it develops the ability to manage themselves in accordance with the defined goal and learning objectives. Self-regulation is one of the determining factors of successful student learning. It is especially important in the situation of choice and lack of time, which is often found in the process of obtaining higher education. Self-regulation contributes to the fact that the student himself begins to analyze the conditions, sets life goals, chooses the means to achieve them, monitors and corrects the results. The peculiarities of students' self-regulation during distance learning according to the main components of the functional and psycho-emotional state, which are well-being, activity and mood, have been experimentally researched and analyzed. The results of the study of the general level of self-regulation are reflected, as well as such components as: planning, modeling, programming, evaluation of results, flexibility and independence. The levels of development of students' volitional self-regulation during distance learning are determined.

Key words: distance education, students, self-regulation, volitional self-regulation, behavior.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/28>

Пономаренко Я.С.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНИХ РИС ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ ЗІ ЗДАТНІСТЮ ДО ПРОГНОЗУВАННЯ У ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ

Стаття розкриває специфіку особистісних рис, вирішальне значення яких у практиці поліціювання акцентовано у працях вітчизняних та закордонних вчених. Проаналізовано теоретичні розвідки щодо особливостей прогнозування професійних перспектив та кар'єрних очікувань працівника поліції. Мета дослідження – визначити взаємозв'язки особистісних рис та здатності до прогнозування у поліцейських з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Емпіричну вибірку дослідження склали 203 поліцейських. Було сформовано три групи досліджуваних за трьома рівнями особистісно-професійної здійсненності на підставі отриманих даних за «Опитувальником особистісної здійсненності» О. Штепи та «Опитувальником професійного самоздійснення» О. Кокуна. Першу групу з низьким рівнем ОПЗ склали 68 осіб; середній рівень діагностовано у 42 досліджуваних; високий рівень (друга група) – у 92 поліціантів. Респонденти із середнім рівнем ОПЗ були вилучені з подальшого дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано «П'ятифакторний особистісний опитувальник» («Велика П'ятірка») Р. МакКрае й П. Коста та опитувальник «Здатність до прогнозування» Л. Регуш. У поліцейських з низьким рівнем ОПЗ зі збільшенням кар'єрних перспектив, зростають комунікативні здібності, направленість на соціальну взаємодію, добросовісність та сумлінність у виконання професійних обов'язків. Однак у них з посиленням готовності до нового досвіду відбувається зменшення бажання до свідомого планування своєї професійної діяльності та прийняття зважених рішень, що ускладнює їх діяльність та призводить до емоційних переживань. У поліцейських з високим рівнем ОПЗ діагностовано зростання показників доброзичливості, сумлінності, відкритості до досвіду, врівноваженості разом з підвищенням аналітичних здібностей, свідомого планування професійних дій та розуміння власних перспектив щодо кар'єрного зростання. У другій групі зі збільшенням товарищескості та відкритості до оточуючих зменшується здатність діяти за планом, оскільки емоційна складова їх професійних обов'язків виступає для них пріоритетною і направлена на якісне надання допомоги.

Ключові слова: здатність до прогнозування, кар'єра, особистісно-професійна здійсненність, особистісні фактори, поліцейські, професійні перспективи.

Постановка проблеми. Поліцейська діяльність є багатоаспектною та надзвичайно складною, звідси до особистості поліцейського висуваються неабиякі вимоги. В науці пропонуються численні методи оцінки психологічної компетенції сучасного поліцейського, особливо зосереджена увага вчених на необхідних рисах поліціанта, які будуть найбільш затребуваними у даній професії. Дослідження особистості поліцейського є доволі широко представлені в царині психоло-

гії, однак єдиного уніфікованого переліку найбільш важливих особистісних характеристик, якими повинен володіти працівник поліції не існує, оскільки вимоги сьогодення постійно змінюються та відбиваються на особистості поліцейського. Науковці стверджують, що особистість поліцейського повинна бути гнучкою, однак на дану рису впливає безліч факторів, наприклад, здатність передбачити імовірні зміни та вміти швидко до них адаптуватися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Набір особистісних якостей та психологічна компетентність відіграють вирішальну роль у здійсненні професійної діяльності поліції [7]. К. Janssens з колегами вважають, що можна концептуалізувати питання щодо якостей, знань, навичок, котрими повинен володіти працівник поліції, щоб передбачити можливі вимоги та труднощі в професії [12]. Сучасна психологічна практика передбачає оцінку базових рис особистості поліціантів, однак вона є досить редуцціоністською. Так, R. Marshall зі співавторами у підтвердження даної думки наводять ряд важливих причин, починаючи від адміністративних (простота чи складність) та закінчуючи оцінкою прогностичних здібностей офіцерів поліції. Вчені говорять, що оцінка особистості проводиться на підставі вивчення окремих її конструктів, на підставі анкетування та вивчення самозвітів [13]. Дослідження L. Wills показало, що риси особистості – є невід’ємною частиною людини, а поведінка визначається комбінацією даних рис. Авторка підкреслює, що поліцейські організації структурно не відстежують особистість поліціантів після їх професійного відбору, і тому не в повному обсязі відстежують можливі зміни, наприклад після перенесених травматичних чи стресових подій тощо. Дослідниці впевнена, що риси особистості можуть трансформуватися протягом життя [17]. Плеяда науковців також погоджується з думкою, що через раптові події, що можуть травмувати або внаслідок постійного стресу риси особистості можуть змінюватися та розвиватися з часом [10; 15]. E. Velazquez та M. Hernandez виразили занепокоєння, що оцінка особистісних рис поліцейських на етапі їх відбору є не достатньою, що підвищує ризик виникнення скарг у поліцейських після прийняття на роботу [16]. Звідси, першочерговим завданням науковців є запропонувати найбільш ефективний психологічний скринінг поліцейських, переважно їх особистісних рис, котрий матиме прогностичну цінність в практиці поліціювання та сприятиме їх особистісному та професійному здійсненню. Когорта зарубіжних науковців пропонує протокол комплексного спостереження за поліцейськими протягом всієї їх кар’єри [8]. У свою чергу J. Nuhta з колегами пропонують програму з шести поведінкових вимірів особистості поліцейського, до яких також увійшли гнучкість, ініціативність та орієнтація на досягнення успіху [11]. Щодо важливості прогнозування успіху та продуктивності в правоохоронній галузі пишуть група дослідників на чолі з M. Ghazinoor, котрі наголошують, що особистість поліцейського

є предметом дуже великого інтересу, особливо коли це стосується відбору кадрів поліції [9]. Н. Голенко та В. Омельченко вважають, що здатність спрогнозувати імовірні дії з боку правопорушника є основоположною особистісною рисою, котра допомагає вирішувати складні професійні завдання в найбільш стресових умовах [1, с. 321]. На важливості прогностичної компетенції наголошує І. Клименко, котрий впевнений, що завдяки психологічному супроводу у період фахової підготовки вона найбільше розвивається і допомагає поліціантам найбільш точно передбачити можливий сценарій розвитку подій [3, с. 67]. На думку М. Ятчук, представники сектору безпеки й оборони частіше в роботі стикаються з ситуаціями, котрі потребують оцінки і прийнятого рішення, що вимагає від них здатності спрогнозувати розвиток екстремальних подій [6, с. 52].

Мета дослідження – визначити взаємозв’язки особистісних рис та здатності до прогнозування у поліцейських з різним рівнем особистісно-професійної здійсненності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку дослідження склали 203 поліцейських. Отримані результати за «Опитувальником особистісної здійсненності» О. Штепи [5] та «Опитувальником професійного самоздійснення» О. Кокуна [4], дозволили сформувати три групи досліджуваних за рівнями особистісно-професійної здійсненності (ОПЗ). Особистісно-професійна здійсненність поліцейських являє собою безперервний простір особистісної реалізованості суб’єкта в житті та самореалізації в професійній діяльності, які в цілісності розкривають унікальний напрям життєздійснення особистості. В ході дослідження низький рівень ОПЗ було діагностовано у 68 осіб; середній – у 42; високий рівень – у 92 поліцейських. Досліджувані із середнім рівнем ОПЗ були вилучені з подальшого емпіричного дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано «П’ятифакторний особистісний опитувальник» («Велика П’ятірка») Р. МакКрае й П. Коста. Опитувальник містить 75 парних протилежних за значенням суджень і утворює п’ять основних факторів: екстраверсія, доброзичливість, сумлінність, невротизм, відкритість досвіду [14]. Опитувальник «Здатність до прогнозування» Л. Регуш в модифікації Т. Кетлер-Митницької. Інструментарій містить 20 пар тверджень, які формують 5 шкал: аналітичність, усвідомленість, гнучкість, перспективність, доказовість [2]. Для математико-статистичної обробки було використано кластерний аналіз за методом k – середніх

та коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Результати досліджень взаємозв'язків структурних факторів особистості та показників здатності до прогнозування у поліцейських з низьким рівнем особистісно-професійної здійсненності, ми схематично зобразили на корелограмі (рис. 1).

У досліджуваних з низьким рівнем ОПЗ за показником здатності до прогнозування «Перспективність» виявлені значущо додатні кореляційні зв'язки за декількома структурними факторами особистості, а саме «Екстраверсія» ($r = 0,376$, $p \leq 0,05$), «Доброзичливість» ($r = 0,379$, $p \leq 0,05$) та «Сумлінність» ($r = 0,442$, $p \leq 0,05$). Таким чином, у представників першої групи зі збільшення розуміння власних перспектив щодо свого професійного майбутнього збільшуються такі фактори. За особистісним фактором «Екстраверсія» екстравертивні здібності, що позитивно проявляються у бажанні респондента встановлювати ефективні міжособистісні стосунки та розширювати коло свого спілкування. Варто зазначити, що надмірна товариськість може свідчити про бажання уникнути виконання складних завдань. Для даної групи характерні імпульсивні вчинки, вони досить часто діють необдуманно. Позитивним є те, що вони готові сприймати зміни та здатні швидко під них підлаштовуватися. Разом з тим, даний фактор відповідає за інтровертивну складову особистості. На підставі отриманих результатів вважаємо, що зі збільшенням причинно-наслідкових зв'язків щодо власних перспектив у респондентів першої групи посилюється невпевненість у власних силах та здібностях. Ці досліджувані часто сумніваються у правильності своїх дій, особливо у ситуаціях надмірних емоційних навантажень, оскільки доволі

болісно сприймають стресові події. Звідси, психологічний аналіз особистісних рис даної групи демонструє, що перебування на займаній посаді, може викликати у них тривожні почуття, що імовірно швидше призведе до емоційного вигорання. За особистісним фактором «Доброзичливість» приязне відношення до оточуючих, що говорить про щире прагнення допомогти іншим та характеризує першу групу як відкритих, добрих й привітних людей. За дану поведінку відповідає прив'язаність, котра свідчить про здатність поліції співпереживати іншим людям та підтримувати їх. За даним фактором розкривається ще одна властивість, така як усамітненість, котра посилюється у випадках збільшення перспектив та проявляється в надмірному педантизмі, бажанні бути незалежним та самостійним, однак все це йде в розріз зі специфікою діяльності, котра потребує чіткого виконання інструкцій та наказів. За особистісним фактором «Сумлінність» емоційно-вольова регуляція поведінки. На рівні високих значень, у даній групі, знаходяться такі особистісні характеристики, котрі свідчать про добросовісність, відповідальність, ретельність, совісність, самоконтроль тощо. Даний фактор демонструє посилення здатності респондентів до імпульсивних вчинків, що зображується через допущення помилок у діяльності, не бажання покращити свій професійний рівень та не готовності слідувати морально-етичним вимогам професії, що підкреслює важливість проведення психологічного відбору кандидатів на службу в поліцію за даними особистісними параметрами.

У досліджуваних з низьким рівнем ОПЗ за показником здатності до прогнозування «Усвідом-

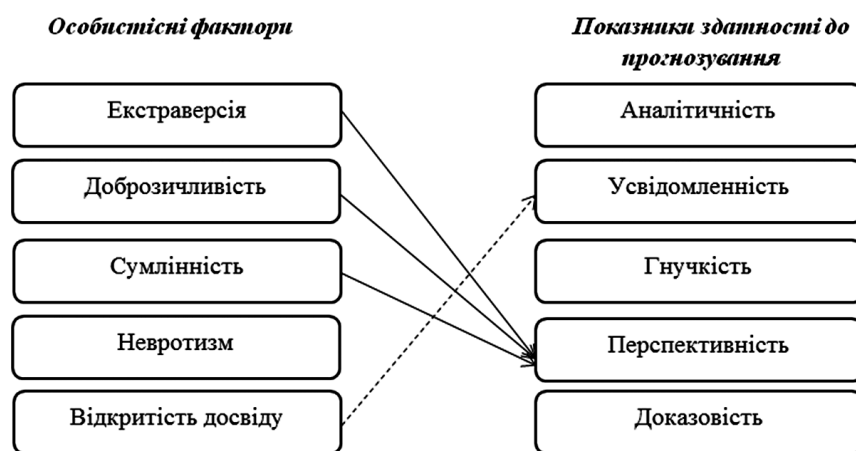

Рис. 1. Взаємозв'язки структурних факторів особистості та показників здатності до прогнозування у поліцейських з низьким рівнем особистісно-професійної здійсненності

Примітка: _____ додатний зв'язок; - - - - - від'ємний зв'язок.

леність» виявлений значущо від'ємний кореляційний зв'язок з особистісним фактором «Відкритість досвіду» ($r = -0,315, p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що для першої групи зі збільшення схильності до усвідомленого планування своєї діяльності та очікуваних результатів, зменшується готовність прийняти та впровадити щось нове в свою роботу. Працівнику поліції вкрай важливо справляти позитивне враження на оточуючих, що потребує від поліціанта доволі стриманої та врівноваженої поведінки, що саме по собі виключає будь-які експресивні прояви. Разом з тим, даний фактор відповідає за практичність досліджуваних, його свідомий намір підтримувати стабільність та визначеність у діяльності, однак дана риса має тенденцію до зменшення, у випадках посилення вербального вираження своїх думок.

Отримані зв'язки структурних факторів особистості та показників здатності до прогнозування у поліцейських з високим рівнем особистісно-професійної здійсненності, ми схематично зобразили на корелограмі (рис. 2).

У групі з високим рівнем ОПЗ за структурним фактором особистості як «Екстраверсія» встановлено значущо від'ємний кореляційний зв'язок з показником здатності до прогнозування «Усвідомленість» ($r = -0,349, p \leq 0,05$). У цих досліджуваних збільшення вираженості даного фактору, який демонструє позитивну налаштованість на встановлення дружніх та привітних взаємостосунків зменшується готовність до покрокового та цілеспрямованого планування своєї діяльності, що цілком є закономірним, оскільки в міжособистісних контактах провідне місце займає процес комунікації, а не лише виключно ділові стосунки.

У групі з високим рівнем ОПЗ за особистісним фактором «Добррозичливість» виявлений значущо від'ємний кореляційний зв'язок з показником здатності до прогнозування «Аналітичність» ($r = -0,323, p \leq 0,05$) та значущо позитивний кореляційний зв'язок з показником здатності до прогнозування «Гнучкість» ($r = 0,334, p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що для другої групи з підвищенням доброзичливого ставлення до інших людей: зменшується вміння аналізувати свої вчинки та дії, оскільки вони прагнуть не лише слідувати службовим інструкціям, а й встановити довірливі стосунки, що викликає повагу до поліції з боку громадськості та посилює їх авторитет у суспільстві; збільшується властивість до варіативності прийнятих рішень, гнучкості та можливості до застосування різноманітних стратегій поведінки, котрі будуть направлені на рішення професійних завдань та досягнення позитивного результату, навіть у найбільш складних та невизначених ситуаціях.

У другій групі за фактором «Сумлінність» виявлений значущо додатний кореляційний зв'язок з показником здатності до прогнозування «Усвідомленість» ($r = 0,342, p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що для досліджуваних з високим рівнем ОПЗ з підвищенням відповідальності, обов'язковості, ретельності, дбайливості збільшується вміння розмежовувати пріоритетні завдання від другорядних, що ефективно позначається на якості виконуваних завдань та діяльності організації в цілому. Однак, для даної групи характерне збільшення прагнення полегшити собі життя, шляхом рішення першочергово найбільш складних завдань, що свідчить про їх розуміння мети діяльності та очікуваного результату.

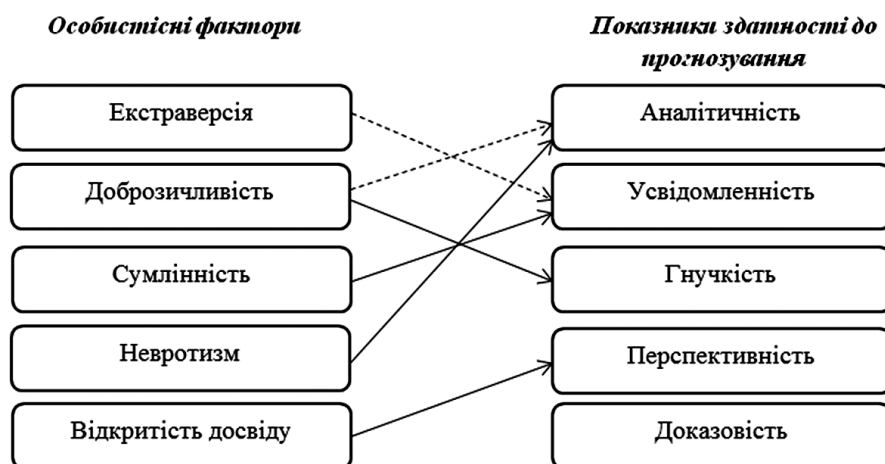

Рис. 2. Взаємозв'язки структурних факторів особистості та показників здатності до прогнозування у поліцейських з високим рівнем особистісно-професійної здійсненності

Примітка: _____ додатний зв'язок; - - - - - від'ємний зв'язок.

У респондентів з високим рівнем ОПЗ за фактором «Невротизм» виявлений значущо додатній кореляційний зв'язок з показником здатності до прогнозування «Аналітичність» ($r = 0,359$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що для даної групи з підвищенням емоційної стійкості, впевненості у собі та своїх вчинках збільшуються аналітичні здібності та бажання підпорядкувати свою поведінку методам наукового аналізу. Разом з тим, нездатність респондентів другої групи до контролю своїх емоцій посилюється у разі збільшення кількості альтернатив, що викликає у них занепокоєння, адже вони болісно сприймають допущені помилки в роботі, хоча готові швидко їх визнати та зробити все можливе для їх виправлення.

У досліджуваних другої групи за фактором «Відкритість досвіду» виявлений значущо додатній кореляційний зв'язок з показником здатності до прогнозування «Перспективність» ($r = 0,432$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що у респондентів з високим рівнем ОПЗ з підвищенням готовності до нового досвіду та інновативності у діяльності притаманне збільшення кар'єрних очікувань та перспектив розвитку, що стимулює їх до подальшого вдосконалення та мотивує залишатися на службі. У поліцейських з високим рівнем ОПЗ зі збільшенням розуміння важливості своєї професії, її значення для суспільства збільшується потреба досягнути успіху у професії, через практичність, адаптованість, гнучкість та реалістичність.

Висновки. Емпіричне дослідження дозволило зробити низку суттєвих висновків. У групі поліцейських з низьким рівнем ОПЗ виявлено чотири

значущі зв'язки: три додатні й один від'ємний. У групі поліцейських з високим рівнем ОПЗ встановлено шість значущих зв'язків: чотири додатні й два від'ємні. На підставі отриманих даних, можемо стверджувати, що у досліджуваних з низьким рівнем ОПЗ зі збільшенням кар'єрних перспектив, зростають комунікативні здібності, направленість на соціальну взаємодію, добросовісність та сумлінність у виконання професійних обов'язків. Однак у респондентів першої групи з посиленням готовності до нового досвіду відбувається зменшення бажання до свідомого планування своєї професійної діяльності та прийняття зважених рішень, що ускладнює їх діяльність та призводить до емоційних переживань. В групі досліджуваних з високим рівнем ОПЗ діагностовано зростання показників доброзичливості, сумлінності, відкритості до досвіду, врівноваженості разом з підвищенням аналітичних здібностей, свідомого планування професійних дій та розуміння власних перспектив щодо кар'єрного зростання. Варто вказати, що у випадку збільшення товариськості та відкритості до оточуючих зменшується їх здатність діяти за планом, оскільки емоційна складова їх професійних обов'язків є пріоритетною і направлена на якісне надання допомоги, а не виключно на чітке виконання посадових інструкцій.

Перспективами подальших емпіричних розвідок є діагностування кар'єрних очікувань та бачення власного професійного майбутнього в контексті особистісної та професійної здійсненності працівників поліції.

Список літератури:

1. Голенко Н.М., Омельченко В.М. Прогнозування працівником поліції службово-оперативних дій як чинник тактики затримання правопорушника в екстремальних умовах. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 16. С. 317–325.
2. Кетлер-Митницька Т.С. Інтернальність як чинник готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2020. 421 с.
3. Клименко І.В. Антиципаційна спроможність як компонент прогностичної компетентності курсантів-майбутніх правоохоронців. *Психологічний часопис*. 2018. № 1(11). С. 61–70.
4. Коқун О.М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
5. Штепа О.В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5(15). С. 196–223.
6. Ятчук М.С. Професійно-психологічний тренінг формування психологічної компетентності у працівників Державної кримінально-виконавчої служби України. *Актуальні проблеми психології*. 2017. № 47. С. 50–54.
7. Andersen J.P., Papazoglou K., Arnetz, B.B., Collins P.I. Mental preparedness as a pathway to police resilience and optimal functioning in the line of duty. *International Journal of Emergency Mental Health and Human Resilience*. 2015. № 17. P. 624–627.
8. Bertilsson J., Niehorster D.C., Fredriksson P.J., Dahl M., Granér S., Fredriksson O., et al. Towards systematic and objective evaluation of police officer performance in stressful situation. *Police Practice and Research*. 2019. № 21. P. 655–669.

9. Ghazinour M., Padyab M., Lauritz L.E., Richter J. Personality and mental health changes throughout the course of university police training in Sweden. *Nordisk politiforskning*. 2019. № 6(1). P. 7–23.
10. Hu T., Hyatt C.S., Ding F., Xia Y., Wu L., Zhang D., Cheng G. The role of five-factor model traits in predicting physical and verbal aggression during the transition to college. *Psychology of Violence*. 2022. № 12(1). P. 22–30.
11. Huhta J. M., Di Nota P., Nyman M., Ropo E., Pietilä E. Universal police behaviours during critical incidents and their connection to personality. *Nordic Journal of Studies in Policing*. 2021. № 2(1). P. 1–18.
12. Janssens K.M.E., van der Velden, P.G., Taris R. et al. Resilience Among Police Officers: a Critical Systematic Review of Used Concepts, Measures, and Predictive Values of Resilience. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2021. № 36. P. 24–40.
13. Marshall R.E., Milligan-Saville J.S., Steel Z., Bryant R.A., Mitchell P.B., Harvey S.B. A prospective study of pre-employment psychological testing amongst police recruits. *Occupational Medicine*. 2020. № 70. P. 162–168.
14. McCrae R. R., Costa P. T. Validation of the Five Factor model of personality across instrument and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 52. P. 81–90.
15. Stainton, A., Chisholm, K., Kaiser, N., Rosen, M., Upthegrove, R., Ruhrmann, S., et al. Resilience as a multimodal dynamic process. *Early Intervention Psychiatry*. 2019. №1 3. P. 725–732.
16. Velazquez E., Hernandez M. Effects of police officer exposure to traumatic experiences and recognizing the stigma associated with police officer mental health: a state-of-the-art review. *Policing: An International Journal*. 2019. № 42. P. 711–724.
17. Wills J.L. Personality and mental health support effects on occupational trauma and posttraumatic growth in police officers: Doctoral dissertation in clinical psychology. The University of Montana, Missoula, MT, 2018. 124 p.

Ponomarenko Ya.S. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF PERSONAL FEATURES AND THEIR INTERACTION WITH AN ABILITY FOR PREDICTING IN POLICEMEN IN THE CONTEXT OF OF PERSONALITY’S-PROFESSIONAL FULFILLMENTITY

The article reveals the specifics of personal traits, the crucial importance of which in the practice of policing is emphasized in the works of domestic and foreign scholars. Theoretical studies on the peculiarities of predictability the professional prospects and career expectations of a police officer is analyzed. The purpose of the study is to determine the relationship between personality traits and the ability to predict in police officers with different levels of personality’s – professional fulfillmentity (PPF). The empirical sample of the study was 203 police officers. Three groups of subjects were formed at three levels of personality’s – professional fulfillmentity on the basis of the data obtained by the «Questionnaire of Personality’s Fulfillmentity» by O. Shtepa and the «Questionnaire of Professional Self-Fulfillment» by O. Kokun. The first group with a low level of PPF consisted of 68 people; the medium level was diagnosed in 42 subjects; high level (second group) – in 92 police officers. Respondents with an medium level of PPF were excluded from further research. To achieve the aim, the “Five-Factor Personality Questionnaire” (Big Five) by R. McCrae and P. Costa and the “Ability to Predict” questionnaire by L. Regush were used. Police officers with a low level of PPF, with increasing career prospects, increase communication skills, focus on social interaction, integrity and honesty in the performance of professional duties. However, with increasing readiness for new experiences, they have a decrease in the desire to consciously plan their professional activities and make reasonable decisions, which complicates their activities and leads to emotional experiences. High-level police officers have been diagnosed with an increase in friendliness, integrity, openness, balance, and analytical skills, conscious professional planning, and an understanding of one’s career prospects. In the second group, with increasing camaraderie and openness to others, the ability to act according to plan decreases, as the emotional component of their professional responsibilities is a priority for them and is aimed at providing quality care.

Key words: predictability, career, personality’s – professional fulfillmentity, personality’s factors, police officers, professional prospects.

Чайкіна Н.О.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

СХИЛЬНІСТЬ ДО ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД АДАПТИВНИХ РЕСУРСІВ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті аналізуються фактори, які провокують до залежності впливу адаптивних ресурсів на поведінку, що прямим чином провокує оточуючих до здійснення булінгу відносно юнаків, у контексті групової взаємодії. Аналізуються різні чинники впливу, головними з яких є ускладнення адаптації в навчальному середовищі та чинником провокації булінгу оточуючих до проявів насильства відносно особистості юнака у різних формах й ситуаціях. Здійснено, за допомогою психодіагностичного інструментарію, дослідження впливу адаптаційних ресурсів юнаків на їх схильність до віктимної поведінки у груповій взаємодії.

Надано аналіз результатів емпіричного дослідження рівня індивідуальної віктимізації особистості в залежності від рівня адаптивних стратегій поведінки в кризових, стресових і екстремальних ситуаціях, особливо коли треба швидко приймати рішення. Результати дослідження показали, що для більшості юнаків не характерна реалізована віктимність, за вираженістю агресивної, залежної та некритичної віктимної поведінки і зафіксовані найменші показники за цими параметрами. Вони рідко потрапляють у критичні ситуації чи випрацювали у себе стійкі форми їх подолання.

Незначна частина досліджуваних характеризується високим рівнем реалізованої віктимності, яка проявляється в орієнтації на зайняття позиції жертви. Найбільш вираженими її формами виступають: саморуйнівна і самоушкоджуюча поведінка та гіпресоціальна віктимна поведінка.

Підкреслюється, що віктимна поведінка виступає чинником ускладнення адаптації в навчальному середовищі та чинником провокації булінгу оточуючих до проявів насильства відносно особистості юнака у різних формах й ситуаціях.

Ключові слова: юнаки, віктимна поведінка, адаптивні ресурси, поведінкові стратегії, булінг, жертва.

Постановка проблеми. Рівень адаптивних ресурсів в юнацькому віці має виражений зв'язок із стратегіями поведінки в умовах групової взаємодії, що може провокувати застосування психологічного захисту у «важкій» ситуації, якою є ситуація насильства над особистістю. В таких випадках важливим постають завдання вивчення не тільки віктимної поведінки особистості, яка схильна ставати жертвою насильства, але й факторів, які провокують до залежності від впливу інших людей.

Важливість впливу індивідуально-типологічних властивостей особистості на провокування насильницьких дій підтверджують дані багатьох досліджень. Так І.Г. Малкіна-Пих і Т.В. Калязіна наголошують, що поведінка жертви злочину завжди є провокативною; І.Андреєва, О.Дьяченко і М. Лісіна підвищену тривожність, Г. Бурменська і С. Кара-Мурза нерішучість, надмірну сугестивність; О. Бондарчук, Е. Ейдеймілер, А. Співаковська високу ступінь залежності від інших людей; А. Бандура, С. Ільїн, З. Фройд підвищене почуття

фрустрації; а А. Адлер і Е. Еріксон, навпаки, збудливість і занижену здатність до саморегуляції пов'язують з факторами віктимної поведінки, які зумовлюють підвищену вразливість особистості перед злочинськими діями. С. Фромм завжди наголошував, що людина захищається від почуття самотності садо-мазохістськими тенденціями поведінки. Ф. Перлз підкреслював, що схильність до віктимної поведінки обумовлена, на підсвідомому рівні, намаганням себе покарати.

Проте, не зважаючи на посилену увагу дослідників до проблеми схильності до віктимної поведінки питання впливу адаптивних ресурсів на поведінку, що прямим чином провокує оточуючих до здійснення булінгу відносно юнаків, у контексті групової взаємодії, є недостатньо вивченим, що і зумовило наше дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юнацький вік характеризується схильністю до «боротьби» з дорослими за відстоювання власного «Я», прагненням до автономії, до ризикової й гоноровитої поведінки, бажання показати свою

дорослість й самостійне прийняття рішень при незрілості моральних переконань, коли гіперкомпенсація незадоволеності собою або заниженої самооцінки проявляється у гіпертрофованих поведінкових стратегіях. Такі характеристики у представників покоління «зетів» мають подвійну екстраполяцію.

Тож, віктимна поведінка виступає чинником ускладнення адаптації в навчальному середовищі та чинником провокації булінгу оточуючих до проявів насильства відносно особистості юнака у різних формах й ситуаціях.

Віктимна поведінка (від англ. victim – жертва) – це дії або бездіяльність, які спонукають іншу людину до здійснення легковажного, аморального чи противоправного вчинку. І.Г. Малкіна-Пих, М. Одинцова, В.А. Туляков [9, 12, 14] під віктимністю розуміють суб'єктивну схильність особистості до здійснення специфічних поведінкових актів із соціально негативними для неї наслідками. О. Андроннікова [1] пов'язує віктимність із дезадаптацією та умовами, які зумовлюють дезадаптивний стиль реагування, що призводить до ураження психофізичного здоров'я.

Механізмом віктимізації можуть виступати як ситуативні фактори (конфлікти, стрес) так і хронічні: специфічний емоційний стан (емоційна лабільність, нейротизм, підвищена агресивність, тривожність) та індивідуально-типологічні властивості (підвищена конфліктність або демонстративна нерішучість і невпевненість) (Т.В. Калязіна і Т. Матанцева [8, 10]).

Психологічно, підґрунтям такої поведінки виступає занижена самооцінка, страх розриву значимих відносин, почуття вини за особисту недосконалість і уявлення про «справедливість» покарань, що зумовлюють підвищену готовність до засвоєння віктимних патернів і стереотипів поведінки (О.М. Мусаелян [11]). Також, на думку Д. Глейзера [4], часто потенційній жертві властива підвищена моральна відповідальність, надмірна сумлінність та відсутність контактів із сім'єю (особливо з матір'ю).

Такі дихотомічні фактори впливу на віктимність поведінки особистості зумовили виділення певних груп жертв: виключно безвинна жертва, жертва з легкою провиною, жертва однаково винна із злочинцем, жертва яка більшою мірою винна ніж агресор, виключно винна жертва (Б. Мендельсон, [16]). Беручи за критерій класифікації віктимну активність, В.А. Туляков [14] розрізняє жертви на:

– імпульсивні жертви: особи з нераціональним мисленням, пригніченістю реакцій і почуттям страху;

– утилітарноситуативні жертви: особи які добровільно потрапили в кримінальну ситуацію, внаслідок соціального положення;

– установочні жертви: особи, що власною поведінкою (агресія, істероїдність) провокують злочинця на насилля;

– раціональні жертви – особи, що самі провокують злочинні ситуації;

– ретриські жертви – особи, які зовнішнім виглядом і манерою поведінки підштовхують злочинця до агресії.

М.А. Одинцова [12], досліджуючи рольову віктимність, виділяє в ній ігрову і соціальну роль жертви, як особливий засіб захисту від труднощів і самостійного рішення проблем. Ігрова роль завжди носить тимчасовий і маніпулятивний характер, бо людина добровільно одягає маску жертви («інфантильна», «агресивна», «депресивна», «демонстративна» жертва), щоб досягти певної мети і користі. Соціальну ж роль («цап відбувайло», «гідке каченя», «раб») часто нав'язують жертві в наслідок зарахування її до жорстко регламентованого аутсайдерського статусу.

Д.В. Рівман [13] запропонував п'ять типів віктимної поведінки, які окреслюють особистісну віктимну належність:

а) універсальний тип – особистості із високою потенційною вразливістю по відношенню до кримінальних ситуацій;

б) вибіркового типу – особистості із високою віктимною чутливістю;

в) ситуативний тип – особистості які можуть стати жертвою за умови певного збігу обставин;

г) випадковий тип – особистості, які можуть стати жертвами випадково;

д) професійний тип – особистості, які можуть стати заручниками професійних ситуацій.

Мета статті (постановка завдання). Метою публікації є з'ясування впливу адаптаційних ресурсів юнаків на їх схильність до віктимної поведінки у груповій взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Які б типи і ролі жертв вчені не розглядували, усім їм характерна неадаптивна стратегія поведінки на рівні «втекти», «відмовитися», «ізолюватися» або «уникнути», особливо під час вирішення питань у груповій взаємодії в ситуації стресу або кризи, щоб і не думати про проблемну ситуацію і не давати їй свою оцінку. Такі поведінкові стратегії при потрапленні в екстремальну або кримінальну ситуацію

часто призводять до розвитку посттравматичного стресового розладу.

Тобто, рівень індивідуальної віктимізації особистості залежить від рівня адаптивних стратегій поведінки в кризових, стресових і екстремальних ситуаціях, особливо коли треба швидко приймати рішення. У зв'язку з цим було поставлено за мету визначити, яку особливу роль має віктимна поведінка у груповій взаємодії, особливо за умови проявів булінгу, і як вона впливає на чинники формування адаптивного потенціалу в юнацькому віці.

Перевірка цього припущення здійснювалася під час емпіричного дослідження серед 52 старшокласників (38 дівчат та 24 хлопці), які навчаються у Войнівській загальноосвітній школі I–III ступенів Чутівської районної ради Полтавської області.

Головне завдання емпіричного етапу дослідження полягало у пошуку відповіді на питання про те, яким чином змінюється тенденція поведінки в групі, коли надмірна залежність від оточуючих чи не спроможність вступати у стан протидієборства засвідчують орієнтацію старших підлітків до потрапляння в стосунки з ознаками булінгу. По суті й варіант із віктимною поведінкою, і з тенденціями групової взаємодії, відображає порушення адаптивного потенціалу, адже як перебування в стані жертви, так і застосування тенденцій залежності і неспроможності до супротиву унеможливує ефективну та оптимальну адаптацію юнаків до умов соціальної взаємодії в межах шкільного колективу.

Для досягнення мети нами використовувалися психодіагностичні методики: «Особистісна адаптованість учнів до зовнішнього та внутрішнього світу» (за А.В.Фурманом); Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛЮ-АМ) А.Г. Маклакова і С.І. Чермяніна; «Діагностика схильності до віктимної поведінки» (О.О. Андроннікова).

Як свідчать дані, для більшості досліджуваних (55%) не характерна реалізована віктимність, тому вони рідко потрапляють у критичні ситуації чи набули стійкі форми їх подолання. Таким юнакам властиві впевненість у собі, незалежність, самодостатність, вони не стають жертвами булінгу у шкільному колективі. Для 33% досліджуваних характерний середній рівень реалізованої віктимності, який іноді ситуативно здійснюється у житті й системі стосунків з оточуючими. Такі респонденти, переважно, не мають вираженої віктимності, не спрямовані на зайняття позиції жертви, а в ситуації булінгу спроможні його припинити.

Іноді вони можуть потрапляти у складні та кризові ситуації, проте це часто не пов'язано із їх особистісними характеристиками та предиспозиціями. Лише 12% досліджуваних характеризуються вираженим високим рівнем реалізованої віктимності, проявляють схильність на зайняття позиції жертви. Своєю поведінкою такі досліджувані провокують оточуючих до здійснення психологічного насилля відносно них. Частіше за все, їх потрапляння у кризові ситуації та реалізація віктимної домінанти обумовлена їх агресивністю, схильністю провокувати оточуючих, надмірною спонтанністю поведінки. Проявляючи такі характеристики особистості вони самі себе ставлять у позицію жертви, в складних життєвих обставинах постійно реалізують схожі патерни дезадаптивної поведінки.

Аналізуючи форми вираженості віктимної поведінки старших підлітків доцільно зазначити, що найбільш вираженими її формами виступають саморуйнівна і самоушкоджуюча поведінка (28% мають високий її рівень) та гіперсоціальна віктимна поведінка (26%). Натомість, за вираженістю агресивної (45%), залежної (45%) та некритичної (40%) віктимної поведінки зафіксовані найменші показники у представників вибірки, вони поводяться виважено і не провокують оточуючих для вчинення ними шкоди. Отже, біля третини досліджуваних властива виражена схильність до саморуйнівної та самоушкоджуючої поведінки, що реалізується у широкому спектрі поведінкових проявів: від випадкового самоушкодження чи потрапляння в екстремальні ситуації до свідомого самоушкодження чи створення ситуацій життя і діяльності, за яких нанесення їй шкоди стає закономірним.

Для 26% досліджуваних, яким властиві прояви вираженої гіперсоціальної віктимної поведінки, характерним є відстоювання правди та соціальних нормативних варіантів поведінки, відвертість, вимогливість, неможливість перебувати «в стороні» в ситуаціях конфлікту. Саме така поведінка, яка спрямована на гіперсоціальні установки, одночасно, інспірує і потрапляння особистості в становище жертви, коли, внаслідок гіперсоціальної позиції, людина отримує негативні наслідки своєї поведінки, потрапляючи під вплив булінгу. Лише 20% представників вибірки мають низький рівень гіперсоціальної віктимної поведінки, реалізуючи здатність застосовувати адаптивні стратегії поведінки стосовно оцінювання соціальних нормативів, ігноруючи тенденцію «обов'язково приймати участь у ситуаціях соціальної несправедливості».

Разом із тим, 45% представників вибірки не проявляють тенденцію до агресивної віктимної поведінки, не провокують своїми агресивними проявами вороже ставлення від оточуючих. Така тенденція зафіксована лише у 5% досліджуваних. Також, 45% представників вибірки не демонструють безпомічну поведінку й потребу в наданні їм допомоги, що автоматично ставило б їх у позицію жертви і викликало залежність від оточуючих людей. Окрім цього, 40% представників вибірки не характеризуються некритичною, зухвалою поведінкою, що, в подальшому, провокувала б віктимізацію таких респондентів. Вони не виступають об'єктами булінгу з боку однокласників.

Отже, нами виявлено, що половині досліджуваних не притаманна віктимна поведінка, а іншій половині представників вибірки – характерний середній чи, набагато рідше, високий рівень її вираженості. При цьому, ключовим параметром, в умовах шкільного булінгу, ми визначаємо вираження віктимності серед досліджуваних, як поведінки, що прямим чином провокує оточуючих до здійснення булінгу. Тобто, виражену віктимну поведінку ми розглядаємо не просто як вагомий детермінант булінгу та порушення адаптивного процесу, але і як стратегії поведінки підлітків, що провокують прояви булінгу. Порівняємо вираженість показників віктимності юнаків із різним рівнем адаптації, що представлено на рис. 1.

Як свідчать дані, юнаки із вираженим адаптивним потенціалом характеризуються зниженими показниками віктимної поведінки. Зокрема, для них характерне переважання низьких рівнів ре-

лізованої віктимності (76%), агресивної віктимної поведінки (68%), самоушкодження (72%), гіперсоціальної (42%) та залежної (74%) поведінки. Тобто, маючи виражений адаптаційний потенціал такі досліджувані не мають схильності до віктимної поведінки, не провокують своїми діями та вчинками прояви булінгу відносно них і не схильні виступати у ролі жертви.

Натомість, старші підлітки із зниженими адаптаційними ресурсами характеризуються вираженими показниками віктимної поведінки, що зафіксована за наступним рівнем вираженості: реалізованої віктимності – 26%, агресивної віктимної поведінки – 14%, самоушкодження – 34%, гіперсоціальної поведінки – 34% та залежної поведінки – 10%. Така група респондентів характеризується вираженою схильністю до проявів віктимної поведінки, своїми діями та вчинками провокує прояви булінгу відносно себе, що і виражається у зниженому адаптивному потенціалі.

Тобто, можемо зауважити, що віктимність в юнацькому віці виражена, переважно, в групі досліджуваних із низьким рівнем адаптації. Схильність до віктимної поведінки виступає вагомим показником зниження рівня їх адаптації та чинником, що провокує прояви булінгу. Натомість, низький показник віктимності характеризує виражений адаптивний потенціал старших підлітків та знижує прояви булінгу відносно них.

Висновки проведеного дослідження. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, необхідно підкреслити наступне. Виявлено, що для більшості юнаків не характерна реалізована

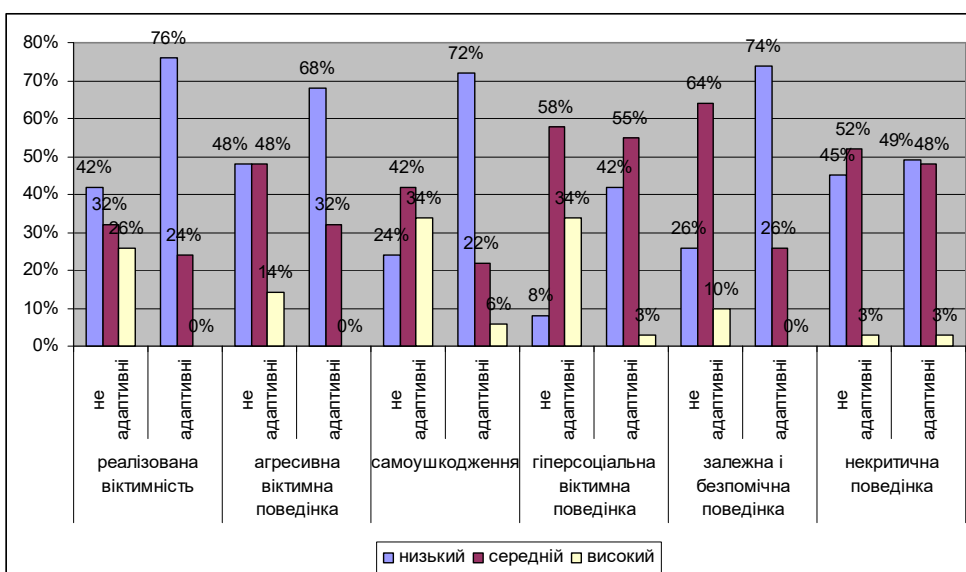

Рис. 1. Аналіз показників віктимної поведінки в залежності від рівня адаптації в юнацькому віці (n = 52, у %)

віктимність, за вираженістю агресивної, залежної та некритичної віктимної поведінки зафіксовані найменші показники. Вони рідко потрапляють у критичні ситуації чи випрацювали у себе стійкі форми їх подолання. Для третини досліджуваних характерний середній рівень віктимності, який вони іноді реалізують у своєму житті. Незначна частина досліджуваних характеризується високим рівнем реалізованої віктимності, яка проявляється в орієнтації на зайняття позиції жертви.

Найбільш вираженими її формами виступають: саморуїнлива і самоушкоджуюча поведінка та гіпресоціальна віктимна поведінка. Тому, особливої ваги набуває проблема формування й розвитку адаптивного потенціалу особистості в юнацькому віці з огляду на складний характер даного вікового періоду, коли постійні намагання «віднайти себе» у системі стосунків і бути прийнятним у колі однолітків стають головними життєвими перспективами.

Список літератури:

1. Андронникова О.О. Гендерные характеристики виктимного поведения как результат нарушений социального развития. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2017. № 03(57). Ч. 1. С. 11–113.
2. Бантишева О.О. Психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки : автореф. дис. ... канд. псих. наук 19.00.07; М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2017. 21 с.
3. Бовть О.Б. Віктимна поведінка як психологічна проблема. *Соціальна психологія*. 2004. № 4(6). С. 14–22.
4. Глейзер Д. Злоупотребления в отношении детей. СПб. : Детская и подростковая психотерапия / Под редакцией Д. Лэйна, Э. Миллера, 2001. 175 с.
5. Головкін Б.М. Поняття латентної жертви злочину у віктимології. Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні. Х. : Право, 2013. С. 74–77.
6. Гура С.О. Психологічні особливості віктимної поведінки молодих людей. *Збірка наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології»*. Харків : НУЦЗУ, 2017. С. 21–25
7. Дерев'янюк С.П. Емоційні особливості рольової віктимності молоді. Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді : монографія / за наук. ред. О.Ю. Дроздова. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. С. 48–60.
8. Калязіна Т.В. Психологічні особливості схильності інтелектуально обдарованих підлітків до віктимної поведінки. *Вісник післядипломної освіти*. 2018. Вип. 6(35). С. 78–91.
9. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. М. : Изд-во Эксмо, 2006. 1008 с.
10. Матанцева Т.Н. Факторы виктимного поведения подростков как социальная проблема психологической науки. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2016. Т.8. С. 74–81.
11. Мусаелян О.М. Гендерно-вікові та організаційно-професійні особливості схильності студентської молоді до віктимної поведінки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Т.2 Вип. 1. С. 51–57.
12. Одинцова М.А. Психология жертвы. Сказкотерапия для взрослых. Самара, 2010. 240 с.
13. Ривман Д.В. Виктимология. СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 332 с.
14. Туляков В.А. Виктимология. Одесса : Юридическая литература, 2000. 316 с.
15. Шевченко Л.О. Психологічні характеристики віктимної особистості. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 181–185.
16. Benjamin Mendelsohn. The Origin of the Doctrine of Victimology. *Excerpta Criminologica*, 1963. Pp. 239–44.

Chaikina N.O. ADDITION TO VICTIM BEHAVIOR DEPENDING ON ADAPTIVE RESOURCES OF YOUTH

In the article were analyzed factors that provoke dependence of the influence of adaptive resources on behavior that directly provokes others to bully young people in the context of group interaction. Various factors of influence were analyzed, the main of which are the difficulties of adaptation in the learning environment and the factor of provoking bullying of others to the manifestations of violence against the young person in various forms and situations. With the help of psychodiagnostic tools, a study of the impact of young people's adaptive resources on their propensity for victim behavior in group interaction was made. An analysis of the empirical study results of the level of individual victimization depending on the level of adaptive behavioral strategies in crisis, stress and extreme situations, especially when you need to make quick decisions was presented. The results of the study showed that the majority of young men are not characterized by realized victimhood, severity of aggressive, dependent and uncritical victim behavior and recorded the lowest rates on these parameters. They rarely find themselves in critical situations or have developed sustainable forms of overcoming them.

A small part of the studied youth was characterized by a high level of implemented victimhood, which is manifested in the focus on the victim's position. Its most pronounced forms are self-destructive and self-injurious behavior and hypersocial victim behavior. It was emphasized that victim behavior is a factor in complicating the adaptation in the learning environment and a factor in provoking bullying of others to manifestations of violence against the young person in various forms and situations.

Key words: youth, victim behavior, adaptive resources, behavioral strategies, bullying, victim.

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.9–057.36(477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.2/30>

Поліщук В.М.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОБМЕЖЕНОСТІ (ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗРІЗ)

Доведено, що встановлення у людини розлогого функціонального змісту несприятливих особистісних властивостей є необхідною соціально-психологічною умовою національної безпеки країни та її громадянського суспільства. Їхня стабільність визначається традиційними соціальними абсурдами (невідповідність рівнів освіченості стану матеріального добробуту, знецінення інтелектуальної праці тощо). Разом вони формують і зміцнюють у громадян «соціальну обмеженість» як специфічну форму глобального світогляду. Зроблено соціально-психологічний аналіз цього феномена у контексті збройної агресії Російської Федерації проти України для роз'яснення механізмів примітивної поведінки та примітивного мислення людини через порівняння «психології вільного громадянина» та «соціального раба». Показано причини його стійкого функціонування, загрозу для розвитку демократичних взаємин та закономірність виявів у тоталітарних спільнотах. Оприлюднено окремі несприятливі характеристики (ознаки), прогнозуються пріоритетні типові поведінкові новоутворення. Встановлено, що цей феномен однаково визначає світоглядні основи «соціально-обмежених психотипів» у 1) демократичних спільнотах (це обов'язкова умова трансформації вільного громадянина у соціального раба з перспективою імперського державного розвитку) та 2) авторитарних спільнотах (обов'язкова умова цивілізаційного регресу через соціальний регрес своїх суб'єктів, нездатних до об'єктивної оцінки навколишньої дійсності). Показано, що «великодержавний шовінізм» як один із видів «обмеженого соціального психотипу» 1) є симбіозом соціальної обмеженості та ідеологічних імперських настанов, 2) демонструє неминучість самоізоляції імперій та їх розпад на окремі державні утворення. Обидва феномени – це глобальні авторитарні тоталітарні продукти, які знаходяться у системі взаємного впливу і становлять фізичну і духовну глобальні загрози для світової спільноти.

Ключові слова: авторитаризм, вільний громадянин, національна безпека, соціальний психотип, соціальний раб, тоталітаризм.

Постановка проблеми. В українській психологічній науці ще з авторитарних радянських часів склалася стійка пошукова тенденція «здебільшого уникнення розроблення у людини розлогого змісту несприятливих особистісних характеристик», які в сукупності складають феномен «соціальної обмеженості». Тоді наявність такої тенденції пояснювалась через офіційне заперечення психолого-педагогічною наукою дійсно розповсюдженої у суспільстві «асоціальної навчально-виховної проблематики», яка у такому випадку, як було прийнято вважати на засадах марксистсько-ленінських методологем про пізнання навколишньої дійсності, відбувається лише ситуативно.

Неодноразові дослідницькі спроби радянських українських науковців (Ю. Гільбух, Г. Костюк, О. Киричук, Д. Ніколенко, В. Смаль, О. Скрипченко) заявляти і доводити протилежне, вже априорі викликали адміністративні звинувачення та відверту обструкцію про начебто нівелювання функціональної значущості індивідуального підходу до дитини, сумнівах у потенціалі державного гармонічного виховання, що в ідеологічному радянському навчально-виховному форматі було закономірним явищем. Крім того, ця пізнавальна та світоглядна позиція вчених означала безпосередню загрозу не лише для професійної кар'єри, а також особистій свободі. Як наслідок, у психо-

лого-педагогічній науці з історичним часом сформувалася і досі залишається стабільною теоретична ситуація «книжкової вченості», яка завжди суперечить реаліям будь-якого повсякдення із різноплановими соціальними абсурдами. Наприклад, у вищій школі давно сформувався численний студентський контингент (у межах 30 %; ми не показуємо методики обрахунків, оскільки вони не є метою нашої статті), який 1) за своїми фактичними пізнавальними можливостями, рівень яких визначається зокрема здібностями, апріорі неспроможний навчатися у форматі її професійних вимог, 2) обов'язково спричиняє переорієнтацію професорсько-викладацького складу на «середнього», потім – на нижче «середнього» та «слабкого» студента (це при тому, що передовсім поняття «середній студент» чи «середній учень» не мають і не можуть мати наукового статусу), 3) стрімко знижує інтенсивність навчального процесу, від чого потерпають студенти з усвідомленою навчально-професійною мотивацією та різноплановими ресурсними здібностями.

Цей та інші схожі соціальні абсурди (невідповідність рівнів освіченості стану матеріального добробуту, знецінення значущості інтелектуальної праці, культ «грубої фізичної сили» тощо) увиразнюють глобальну невизначеність життєвих перспектив людини через реальне і потенційне ціннісне зближення з *авторитарними спільнотами*, де завдяки їм (соціальним абсурдам) створюється життєдайна основа для розквіту новітніх деінтелектуальних булгаковських «Шарікових», а, отже, активізується і стабілізується феномен «соціальної обмеженості», глобальна загроза якого з 24.02.2022 року виявилася у варварстві суб'єктів російської агресії, де у непримиримому протистоянні зіткнулися два світогляди – «вільного громадянина» України з полівекторним ставленням до навколишньої дійсності та «соціального раба» Російської Федерації з ворожим і зверхнім ставленням до інших етносів і народів, зрештою – агресивним неприйняттям «всього неросійського».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У викладі інформації ми використовуємо у ранзі демонстраційних прикладів окремі дослідницькі повідомлення про психологію соціальних деструкцій [1; 2; 3] та авторські тематичні наукові уявлення [4; 5].

Постановка завдання. Феномен «соціальна обмеженість» демонструє природність свого функціонування у тоталітарних спільнотах, а, значить, несумісність з демократичними цінностями.

Актуалізує необхідність деталізації у людини своїх характеристик через пізнання тематичного ноумену з наступною перспективою розроблення психологічною наукою об'єктивного соціального психотипу, типові несприятливі ознаки якого як суб'єкта-ворога в умовах війни (і не тільки!) є для нас також стратегічними орієнтирами комплексного розгрому держави-агресора (воєнного, соціально-політичного, соціально-економічного, а головне – особистісного) з метою нейтралізації будь-яких сьогоdnішніх чи майбутніх намірів зазіхати на суверенітет, територіальну цілісність інших держав, пов'язаних зі свободою, здоров'ям і життям громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. Матеріал статті – це наші первинні систематичні узагальнення (інформаційний зріз: з 24.02.2022) про феномен «соціальної обмеженості» у контексті збройної агресії Російської Федерації проти народу України і, відповідно, захисту державного суверенітету Збройними силами України, територіальною обороною, волонтерським рухом, у цілому народом України (безпосереднє перебування у районах, які зазнали збройного нападу; відео – та фото учасників бойових дій; виступи президента України, брифінги радників президента України, Ради національної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Міністерства оборони Російської Федерації; епізоди інформаційної війни тощо). Встановлено, що у негативних особистісних властивостей людини (корисливість, жорстокість, брехня, підступність, хитрість, хвалькуватість тощо) відсутні або недостатньо розроблені їх характеристики (ознаки), внаслідок чого виникає когнітивний дисонанс щодо розуміння змісту ціннісних настанов і поведінки окупантів, їхньої мотивації вторгнення в Україну, а головне – основних злочинних діянь (мародерство, знущання, глумливість).

Однією з провідних причин такої ситуації розвитку суспільства (краще – не-розвитку) є абсолютизація психолого-педагогічною наукою етичного принципу «Не зашкодь!», тлумачення якого цілком доказово передбачає толерантність у ставленні до людини задля зокрема збереження і зміцнення її психічного та фізичного здоров'я. Однак повага не усуває в неї 1) мотивованого прагнення до пізнання навколишньої дійсності чи самопізнання не лише на основі звичайного інтересу, а з виявом особистого вольового зусилля через кредо «Потрібно» чи «Не все потрібне є цікавим» і «Не все цікаве є першочерговим пріоритетом»,

2) пізнавальну орієнтацію у власних функціональних можливостях, базових вікових новоутвореннях, 3) повагу вже до інших людей через «вимогливість» до себе та розуміння своєї самоцінності у власному та спільному з іншими людьми життєвому просторі, 4) розвиток критичного мислення як вагомого структурного елемента «психічного» для комплексного самостійного пізнання соціальної дійсності і водночас пізнавального бар'єра як захисту себе від корисливих маніпуляцій, 5) комплексу функціональних обов'язків, кількість і якість з календарним часом концентровано накопичується для саморозвитку та розвитку найближчого соціального оточення разом із особистою відповідальністю за отримані результати.

По-друге – це адекватна оцінка будь-яких життєвих проявів у людини без уникнення «гострих і незручних кутів» у навчанні і вихованні. З цього приводу, чеський педагог Я.-А. Коменський (1592–1670) розробив полярну класифікацію особистісних рис у діапазоні «Розумні» – «Бездарні та тупі», не гребуючи назвами типу «Дурень чи «Недолугий» [3, с. 141]. Її зміст і водночас функціональність – це здатність до інтенсивного навчання, що однаково призначена для активного усвідомленого особистісного становлення конкретної людини і прогресування держави (в освіченого народу порядок схожий з ритмом будильника, а у варварів він як розв'язаний сніп або пісок без цементу. – Я.-А. Коменський). Зрештою, у руслі його наукових уявлень йдеться про новітні характеристики феномена «соціальна обмеженість» як базової світоглядної основи соціально-обмеженого психотипу (прокоментуємо зміст окремих з них):

1. *Брутальні словесні штампи*: окремі слова, висловлювання (оцінювальні судження), спрямовані на приниження гідності, як асоціальний спосіб спілкування людини, спрямований на руйнацію моральних засад, підтримку корисливих взаємин, публічне пригнічення чи знецінення слабших партнерів (здебільшого – фізично). Обов'язково передбачається самоствердження за допомогою зухвалості, дратівливості лихослів'я, зневаги соціальних вимог. Невід'ємний атрибут бійок або їх імітації, інтриг, доносів, вульгарності.

Прогноз асоціальних пріоритетів: усвідомлене чи ситуативне доведення соціальному оточенню будь-яких (навіть – хибних) уявлень, спрямованих на «перемогу»; пасивне сприймання небезпеки; формування у взаєминах авторитарних стереотипів типу «сильний – слабкий»,

2. *Віртуальне світосприймання* (І. Медведєва, Т. Шахова, 1994): тлумачення у ситуації власної

безпеки небезпечних життєвих подій «безвідносно до себе». Невміння і небажання диференціювати суб'єктивну і об'єктивну реальність. Ставлення до навколишньої дійсності відбувається через зневагу, байдужість, зухвалість, пріоритетне наслідування негативних зразків.

Прогноз асоціальних пріоритетів: блокування позитивних переживань спричиняє примітивні форми мислення і поведінки; ілюзорний оперативний засіб самоствердження, сповнений віртуальної інтриги і нестандартності, який далекий від реальності і формує завищену самооцінку; збіднений словниковий запас; егоїзм та самовпевненість у ситуаціях особистої безпеки.

3. *Злісні навмисні вчинки*: система дій, спрямована на публічне пригнічення, приниження соціального оточення; власне самоствердження через зухвалість, лихослів'я, безкарність, дратівливість, хитрість, брехливість. Зумовлені домінуванням побутових матеріальних потреб над духовними, а також особистим пригніченням уже своїм соціальним оточенням, власною нереалізованістю, мстивістю. Агресивне ставлення до тих суб'єктів, які сприймаються як «зловмисники» (особиста загроза для самоствердження). Поєднуючись з брутальними словесними штампами, створюють потенційний резерв для свого розвитку (знижують власну критичність, формують примітивізм мислення і поведінки, зрештою – жорстокість).

Прогноз асоціальних пріоритетів: владність як спосіб неприхованого фізичного, статусного чи майнового впливу; переконаність передовсім у зверхності фізичної сили; неприхована насолода від страждань, принижень інших людей, фізично слабших і соціально незахищених (розповсюдження пліток, чуток, доносів), залякування – адресні приховані і неприховані погрози); безапеляційність (нав'язування своєї точки зору з усвідомленням її абсурдності); зухвалість (публічна зловтіха, глумливість); самовпевненість; розв'язність; навмисна акцентована демонстративна безкарність.

4. *Соціальний інфантізм*: мотивоване або немотивоване відчуження від будь-якої реальної участі (співучасті) іншим людям з потребою соціальної уваги. Незацікавлене ставлення до навколишньої дійсності через відсутність необхідної мотивації для пізнання, схильність до заперечення або ігнорування чужого досвіду, який не співпадає з власними уявленнями. Формування власного комфортного мікросвіту, як здається, стабільного і тривалого. Прогрес байдужості, домагання особливого статусу на основі протиставлення свого «Я».

Прогноз асоціальних пріоритетів: збіднення позитивних переживань; вештання, неробство; небажання підкорюватись поставленим вимогам; бойкот вимог; інтриги як прихована помста з бажанням отримати насолоду від неприємностей інших; фальшиві амбіції, замкнутість, самоізоляція, відвертий опір впливам, які, начебто, обмежують власну мобільність; лінощі, хитрість, брехливість, елітаризм, безініціативність.

5. *Кримінальні уявлення (А.В. Мудрик, 1994)*: активне прагнення до руйнації моральних взаємин і таке ж збереження своїх антагоністичних уявлень з допомогою стійких аморальних стереотипів про навколишню дійсність і власну соціальну роль у ньому з допомогою хитрості, зухвалості, хвалькуватості, цинізму, драгівливості, жорстокості. Домінування біологічних потреб над духовними, відсутність громадянської ідентифікації, деструктивна заздрість. звичка діяти в екстремальних ситуаціях та створювати їх, отримуючи матеріальний зиск і задоволення. Заперечення «справедливості» як морального феномена і водночас його визнання для себе через культ фізичної сили або маніпулювання соціальним статусом. Жорстокість як відповідь на обов'язкову чи потенційну жорстокість до себе. Відчуженість від партнерського співіснування поколінь. Нехтування можливістю самостійного створення матеріальних і духовних цінностей. Їх споживацьке використання з обов'язковим пригніченням (особливо – фізичним) осіб, кому вони належать.

Прогноз асоціальних пріоритетів: хитрість, егоїзм, брехливість, самовпевненість, пристосованість, демагогія, знеособлення, задоволення через уникнення відповідальності, знецінення моральних настанов і отримання майнових дивідендів. Схиляння перед будь-якими авторитетами, які не визнають інших авторитетів, і, як наслідок, деформоване розуміння влади (насильство для утримання соціального оточення у боягузтві, покірності, страху).

6. *Максимальна корисливість*: пошук постійного матеріального зиску з активним використанням хитрості, хвастоштів, зухвалості, корисливості, егоїзму. Продажність взаємин, досягнення будь-якими засобами особистого благополуччя. Переведення життєвих успіхів винятково у площину товару, який можна вигідно придбати, продати, обміняти, використати, позбавитися. «Використання партнера» залежить від тривалості та мети корисливої ситуації.

Прогноз асоціальних пріоритетів: інтелектуальна, статусна і майнова поляризація; індиві-

дуальне або групове хизування, здирство через залякування; найпотворніші риси Гобсеків (пристосованість, кон'юнктура, грабунок, зрада).

7. *«Соціальний дебілізм»*: зневажливе ставлення до навколишньої дійсності як результат власної духовної та інтелектуальної обмеженості. Супроводжується зухвалістю, жорстокістю, хитрістю, прагматизмом, зневагою інтелектуальної праці, оскільки вона не передбачає негайного матеріального збагачення., агресивною цинічною індивідуальною чи груповою протидією інтелектуалам, обмежених у сприятливій адаптації до негативних соціально-економічних реалій, а тому – часто беззахисних.

Прогноз асоціальних пріоритетів: адаптаційні життєві уявлення, зумовлені біологічними потребами; неприховане бажання домінувати над іншими людьми.

У свою чергу, такі характеристики «соціальної обмеженості» визначають світоглядні параметри «обмежених соціальних психотипів» передовсім в авторитарних спільнотах (як приклад: «великодержавний шовінізм»):

Параметр 1. Історичний: «Теперішня сутність та доказовий прогноз будь-якого життєвого явища полягає у достовірності витоків його базових смислів»: 1) історична брехня (це може бути системна крадіжка історії інших держав для фальсифікації історії вже своєї держави зацікавленими особами з обов'язковим приховуванням або спотворенням змісту «незручних» для себе історичних фактів та претендуванням на глобальну керівну всесвітню роль за принципом «Ми великі, а Ви – ніхто», «Це все наше» тощо); 2) фальсифіковане «доведення» провідної ролі певного етносу як цивілізаційного «гегемона» (у даному випадку – російського) у цивілізаційному розвитку через присвоєння йому найбільш знакових здобутків у будь-якій сфері життєдіяльності (у художній літературі, це може бути славетна постать М. Гоголя, у космонавтиці – С. Корольова, у психологічній науці – харківська школи Л. Виготського та О. Лурія тощо); 3) навмисна міфологізація (героїзація) на свою користь сумнівних історичних фактів, подій, а також діяльності відомих історичних постатей (битва на Чудському озері, 1242; історія Золотої Орди; Куликовська битва, 1380, «Возз'єднання Росії та України», 1654; Петро I, О. Суворов, Катерина II тощо).

Результат: 1) суб'єктивна упереджена інтерпретація історичних фактів, заздалегідь позначена зловмисним наміром їхньої інформаційної трансформації у великодержавну шовіністичну

ідеологію, апріорі формує у громадян деформовані стандарти мислення, спілкування, поведінки в авторитарному форматі влади, позначеної психологією натовпу; 2) обов'язкова гіперболізація державницької ролі «першої особи» в історичному розвитку, де громадянському суспільству відводяться пасивні і погоджувальні функції статистів через знецінення і знеособлення вже його державницьких прагнень, що є необхідною дезорганізаційною умовою формування протестної поведінки.

Параметр 2. Соціально-політичний: «Імперські держави – це завжди жорсткий авторитарний управлінський стиль»: 1) відображення об'єктивних закономірностей цивілізаційного розвитку (логістика авторитарних спільнот – це не лише культ «перших особистостей», спроможних, як здається, долати складні життєві обставини, не гребуючи будь-якими засобами («ліс рубають, тріски летять»)), а також аналогічна суспільна позиція, суб'єкти якої поступово розділяють нав'язане осмислення навколишньої дійсності; 2) полярна функціональність суб'єктів (керівники, виконавці тощо здебільшого прагнуть до авторитарних взаємин, «цінність» яких зміцнюється у ситуації життєвого успіху; будь-які демократичні спроби інтерпретуються як вияв слабкості; свавілля у взаєминах; формування лояльних груп; виконання розпоряджень чи наказів у ситуації тотального контролю; ініціативні співробітники в авторитарній

підлеглих втрачають ініціативу, причому хтось з них обов'язково виконує роль блязня); 3) визнання заявленого міфу про слов'янське братство з обов'язково призначеним старшим братом навіть багатьма тими особами, які розуміють абсурдність великодержавних амбіцій.

Параметр 3. Особистісний: психологія «соціального раба» (на протигагу вільного громадянина, він постійно перебуває в екстремальних соціальних умовах, які, однак, задовольняють його мінімальні життєві домагання): 1) уникнення індивідуальної відповідальності, що виявляється у потребі постійного узгодження своїх рішень з керівництвом; 2) може досягти часткового успіху, але ніколи його не втримає; 3) безпеліційність суджень, особистісна деіндивідуалізація (девальвація світоглядної орієнтації на життєві цінності людини); безкарність, примітивне інтимно-особистісне спілкування (тотальне лихослів'я).

Висновки: 1. «Соціальна обмеженість» – це глобальний авторитарний імперський продукт і водночас базова особистісна характеристика його суб'єктів з обмеженим мікросвітом, обмеженим у нього допуском та регламентованим виходом «сторонніх осіб». 2. Соціально-обмежений психотип у людини (на прикладі «великодержавного шовінізму») 1) є симбіозом соціальної обмеженості та ідеологічних імперських настанов, 2) демонструє неминучість самоізоляції імперій та їх розпад на окремі державні утворення.

Список літератури:

1. Городяненко В. Соціальна деструктивність: види, механізми та фактори актуалізації. *Український соціологічний журнал*. 2014. № 1–2. С. 34–42.
2. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність. Харків : Право, 2008. 288 с.
3. Педагогічна система Яна Амоса Коменського / В. Кравець // Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Тернопіль, 1996. С. 122–178.
4. Поліщук В.М. Психологія повсякдення: реальність і міфи. Суми : Університетська книга, 2012. 148 с.
5. Поліщук В.М. Віковий кризовий розвиток людини : від народження до дорослості. Суми : Університетська книга, 2020. 420 с.

Polishchuk V.M. PSYCHOLOGY OF SOCIAL LIMITATIONS (INFORMATION ASPECT RESEARCH)

It was proved that establishing a person's extensive functional content of the unfavourable personal characteristics is a necessary socio-psychological condition of the national security of the country and its civil society. Their stability is determined by the traditional social absurdities (inconsistency of levels of education to the state of their material well-being, devaluation of intellectual labour etc.). Together, they form and strengthen citizens' «social limitations» as a specific form of the global worldviews. The socio-psychological analysis of the phenomenon in the context of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine was conducted to explain the mechanisms of the primitive behaviour and primitive human thinking through comparing the «psychology of a free citizen» and that of a «social slave». The reasons for its stable functioning, the threat to the development of the democratic relations and grounding its manifestations in the totalitarian communities were shown. Some unfavourable characteristics (signs) were displayed, priority typical behavioural newly created phenomena were predicted. It was stated that

this phenomenon equally determines the ideological foundations of «socially limited psychotype» in 1) democratic communities (the prerequisite for the transformation of a free citizen into a social slave with the prospect of the imperial state development) and 2) autocratic communities (the prerequisite for the civilizational regress through the social regress of their subjects, unable to objectively assess the surrounding reality). It was shown that «great-state chauvinism» as one of the types of «limited social psychotype» 1) is a symbiosis of the social limitations and ideological imperial dogmas, 2) demonstrates the inevitability of self-isolation of empires and their disintegration into separate state formations. Both phenomena are global authoritarian totalitarian products that are in the system of mutual influence and make up physical and spiritual global threats to the world community.

Key words: *authoritarianism, free citizen, national security, social psychotype, social slave, totalitarianism.*

Відомості про авторів

- Алієва А.П.** – аспірант, викладач Бакинського слов'янського університету (Азербайджан)
- Андрусик О.О.** – аспірантка, викладачка кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Антонова З.О.** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету
- Байда С.П.** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Бегеза Л.Є.** – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України
- Бейлеров Е.Б.** – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології та спеціальної освіти Інституту освіти Азербайджанської Республіки (Азербайджан)
- Білозерська С.І.** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
- Білюченко Ю.М.** – аспірантка Харківського національного університету внутрішніх справ
- Блохіна І.О.** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і педагогіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Бондаренко М.С.** – магістрантка кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
- Братаніч Б.В.** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри психології КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради
- Бриль М.М.** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри фешн та шоу-бізнесу Київського національного університету культури і мистецтв
- Ваганова Н.А.** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
- Гальцева Т.О.** – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради
- Гачак-Величко Л.А.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного
- Гонтар Ю.В.** – аспірант кафедри психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі
- Гульбс О.А.** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Гулько Ю.А.** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
- Данілова О.С.** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної та клінічної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
- Каліщук С.М.** – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології особистості та соціальних практик Київського університету імені Бориса Грінченка
- Качмар М.С.** – здобувачка другої вищої освіти відділення перепідготовки фахівців за магістерською програмою із психології ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»
- Костюченко О.В.** – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи, педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського; доцент кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв
- Кременчуцька М.К.** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- Курова А.В.** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»
- Латиш Н.М.** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
- Меднікова Г.І.** – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Меленчук Н.І. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та диференціальної психології ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

Мельник О.А. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мендело В.В. – аспірантка кафедри теорії та методики практичної психології ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

Моляко В.О. – доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Мороз Л.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Москаленко О.В. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології і педагогіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Нагорна Н.С. – кандидат психологічних наук, декан факультету соціальних технологій, оздоровлення та реабілітації Національного університету «Чернігівська політехніка»

Ніколаєв Л.О. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Петяк О.В. – доктор філософії з галузі знань 05 – соціальні та поведінкові науки, старший викладач кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету

Поліщук В.М. – доктор психологічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри психології особистості та соціальних практик Київського університету імені Бориса Грінченка

Пономаренко Я.С. – кандидат психологічних наук, доцентка кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ

Предко В.В. – доктор філософії в галузі психології, старший науковий співробітник Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи

Пріб Г.А. – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри психології Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України

Проць О.І. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка

Раєвська Я.М. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України

Руденко О.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Руденок А.І. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету

Сивоус І.В. – виконувач обов'язки начальника Військового ліцею Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного

Субашкевич І.Р. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Львівського національного університету імені Івана Франка

Ткачишина О.Р. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології особистості та соціальних практик Київського університету імені Бориса Грінченка

Третяк Т.М. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Чайкіна Н.О. – кандидат психологічних наук, доцентка кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Чижма Д.М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Шепельова М.В. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Шпагіна А.Д. – студентка 4 курсу факультету педагогічної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Психологія

Том 33 (72) № 2 2022

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *В. Гайдабрус*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 22,32. Ум. друк. арк. 23,35. Зам. № 0522/193
Підписано до друку 31.05.2022. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.